

B5119

m.

7, xii 2

1969-70

u

ЛАНС

Л 87

РУДОВЕ

НА ВИСШИЯ

ПЕДАГОГИЧЕСКИ

ИНСТИТУТ · БРАТЯ

КИРИЛ И МЕТОДИИ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ГОДИНА **69-70** ТОМ:

TRAVAUX

DE L'ECOLE NORMALE

SUPERIEURE

CYRILLE ET METHODE

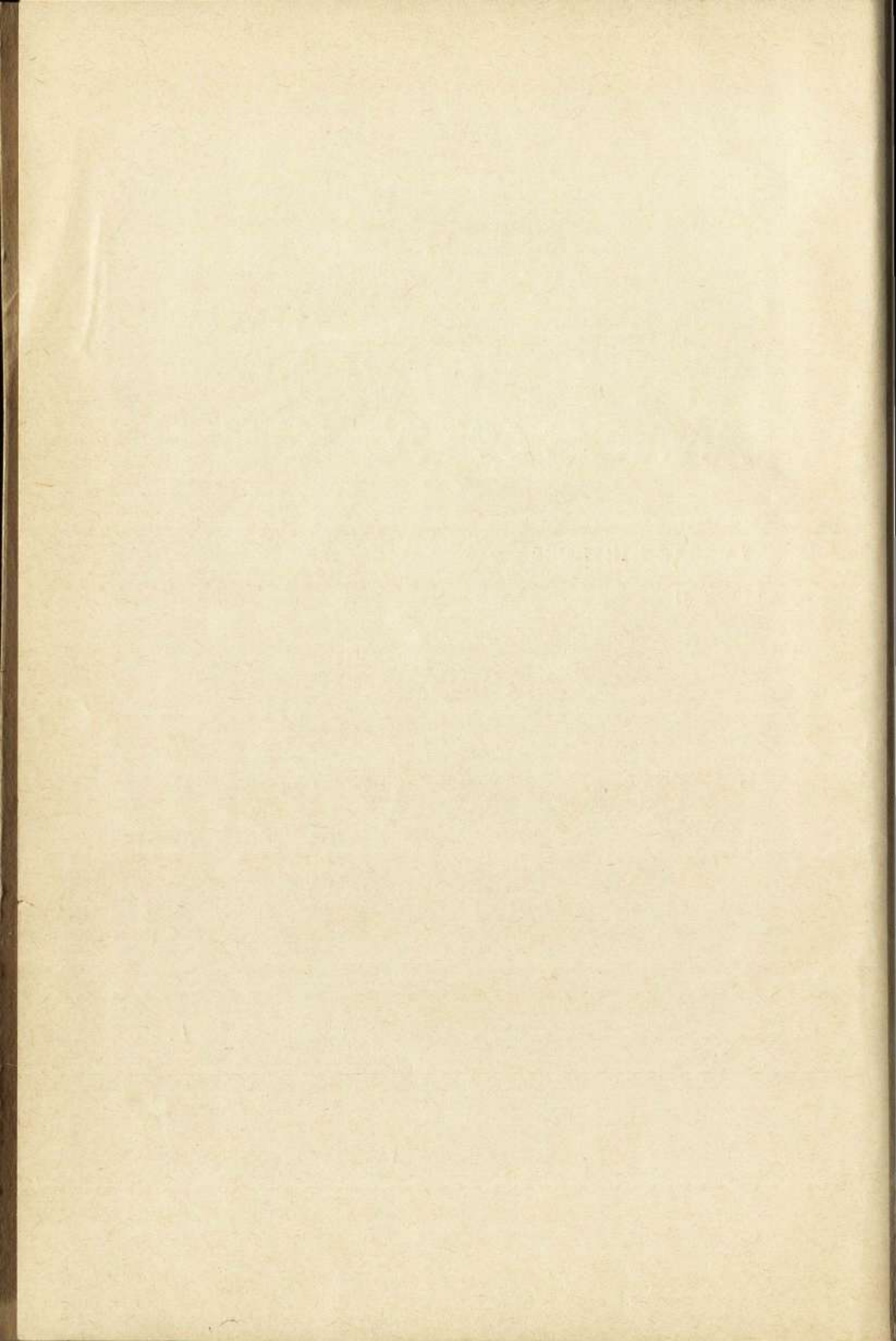
V. TIRNOVO

ANNEE **69-70** TOME

TRAVAUX
DE L'ECOLE NORMALE
SUPERIEURE
• CYRILLE ET METHODE •
V, TIRNOVO
ANNEE 69-70 TOME 7

FACULTE D'HISTOIRE

LIVRE II

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ · БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ · ВЕЛИКО ТЪРНОВО ГОДИНА 69-70 ТОМ 7

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА ВТОРА

СОФИЯ — 1970

НАУКА И ИЗКУСТВО

Т. А. П. 5
Т. 87

93/99(05)

Редакционна колегия

Проф. Станчо Ваклинов, доц. Петър Горанов (отговорен редактор),
доц. Велизар Велков, доц. Борислав Примов, доц. Тотю Георгиев,
доц. Любен Белмуस्ताков и гл. ас. Янка Николова (секретар)

185/1973

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДН

Художник Мариана Генова Техн. редактор Н. Минчева
Худ. редактор Румен Ракшиев Коректор Стойка Радойчева

Дадена за набор на 30. IV. 1972 г.
Печатни коли 16 и 88 стр.
Формат 65/92/16

Подписана за печат на 30. X. 1972 г.
Издателски коли 16,83 стр.
Изд. №19019/II-6 Тем. №1948/72 Тираж 660

Печатница „Д. Найденов“, В. Търново

Индекс 93/99 (05)

СЪДЪРЖАНИЕ

Владимир Попов — Хетските закони и робовладението в Хетската държава	1
Ахмед С. Ахмедов — Установяване и развитие на етатизма до края на тридесетте години	33
Христо Коларов — Някои въпроси от подготовката в Унгария на първия антитурски поход на Владислав Варненчик от 1443—1444 г.	73
Георги Плетньов — Юнското въстание в Свищов през 1923 година	109
Иван Димов — Пазарният механизъм в условията на социалистическата икономика	123
Стефан Василев — За отношението „съдържание-форма“	159
П. Горанов, Г. Плетньов, П. Тодоров — Унгарската съветска република и българският печат през 1919 г.	187
Л. Селимски — Безсуфиксните съществителни, съотносителни с глаголи, в българския език	203
Марията Тончева — Влияние на лексикалната близост между руски и български език върху пасивния и активния речник на българските учаци се	247

TABLE DES MATIERES

Popov, V. Die hetitischen Gesetze und die Sklaverei in dem hetitischen Reich	1
Ahmed S. Ahmedov — L'Etablissement et le développement de la politique d'Etatisme en Turquie jusqu'à la fin des années trentes	33
Christo Kolaroff — Einige Fragen über die Vorbereitung des ersten antitürkischen Kreuzzuges 1443—1444 von Wladislaw Warnentschik in Ungarn	73
Georgi Pletnjoff — Der Juniaufstand im Jahre 1923 im Bezirk Swistow	109
Ivan Dimov — Le mecanisme du marché dans les conditions de l'économie socialiste	123
Stephan Vassilev — Du rapport du contenu et de la forme	159
P. St. Goranov, G. Pletnjoff, P. Todorov — Die ungarische räterepublik und die bulgarische presse im Jahre 1919	187
L. Selimski — Les substantifs sans suffixe en correlation avec des verbes dans la langue bulgare	203
Marieta Tontschewa — Einfluss der lexikalen Verwandtschaft zwischen der russischen und bulgarischen Sprache auf den passiven und aktiven Wortschatz der bulgarischen Schüler	247

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970

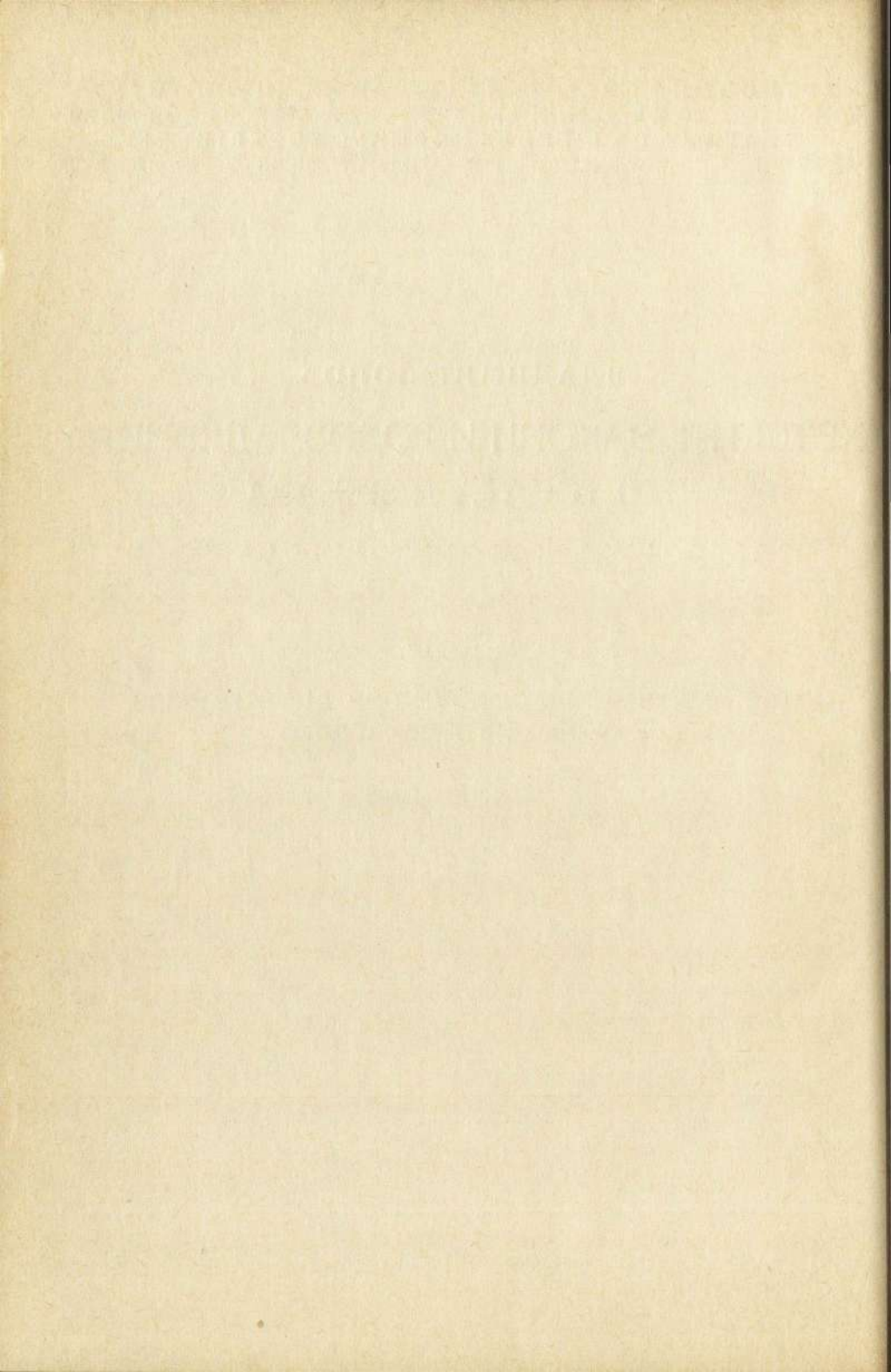
ВЛАДИМИР ПОПОВ

ХЕТСКИТЕ ЗАКОНИ И РОБОВЛАДЕНИЕТО
В ХЕТСКАТА ДЪРЖАВА

V. POPOV

DIE HETITHISCHEN GESETZE UND DIE SKLAVEREI
IN DEM HETITHENREICH

СОФИЯ — 1970

Хетските закони са известни на историческата наука от царския архив, открит при разкопките в Богазкьой.¹ В основната си редакция те са кодифицирани в клинопис на неситски (т. е. хетски) език през периода на най-големия вътрешен и външен разцвет на хетската държава към края на XV и първата половина на XIV в. пр. н. е. Близостта на някои запазили се остатъци от по-ранни закони по език с древнохетските текстове позволява тяхното начало да се отнесе още към древнохетския период². Първият превод на законите е направен от Б. Хрозни през 1923 г.³ С това се слага начало на системното научно изследване на законите, което довежда до поява на различни преводи и издания⁴. Най-пълно и точно в транскрипция, превод и коментар е изданието на хетските закони⁵ на Й. Фридрих.

Освен от езикова гледна точка хетските закони са били обект и на различни други изследвания. Това се обуславя от обстоятелството, че те представляват извънредно важен източник за изучаването на отделните страни от обществено-политическия и икономическия живот на хетската държава. Важността на кодекса се увеличава от това, че основната част от откритите при разкопки хетски писмени паметници все още не е разчетена и преведена. Поради това и сега хетските закони остават главният източник за изучаването на социалната структура на хетското общество.⁶

Като изключим изследванията от правен характер на законите, досега на тях не е обърнато достатъчно внимание за разкриване на класовата структура на хетското общество и в частност на проблемата на робството. На този въпрос са посветени само няколко работи, които са недостатъчни за решаването на робската проблема до степен, определена от възможностите на източниците, с които се разполага. В буржоазната историография, където общо взето хетологията се радва на добри постижения досега съществува само една малка статия за робството от югославския учен В. Корошец.⁷ В нея бегло са застъпени някои въпроси от правен характер, които хвърлят светлина върху статута на робите: власт на господаря над роба, гаранции върху живота и неприкосновеността на роба, различни моменти на правоспособност на робите и др. Накрая авторът прави извод, че робите могат да бъдат обект и субект на право. На въпроса за робството са посветени и две работи на съветския учен Е. А. Менабде.⁸ Първата от тях е кандидатска дисертация на автора, която още не е публикувана. Другата работа

представлява студия, в която авторът разглежда въпроси за източниците на робовладението, стопанското значение на робския труд, моменти от статута на робите и др. Авторът стига до мисълта за едно преимуществено развитие на домашното робство (главно в частните стопанства), като робите се явяват напълно обезправени фигури. От тази постановка авторът допуска известни изключения, които не изменят същността на положението.⁹ Разглеждането на робската проблема от Е. А. Менабде се допълва от някои по-късни негови работи.¹⁰ В съветската историография, където проблемите на социално-икономическите отношения се третират с голямо внимание и успех, съществуват и някои други работи, които в известни аспекти засягат хетското робовладение. Част от тях са се появили в обстановка на утвърждаване на марксистко-ленинската методология в обществознанието и историята в СССР и днес са вече остарели.¹¹ В коментарите към превода на хетските закони от И. М. Дунаевская са изказани редица ценни мисли за робството у хетите от И. М. Дяконов, които поради компетентността на автора имат голямо значение.¹² Подобна оценка може да се даде и на някои по-късни работи на В. В. Струве.¹³ Робството е застъпено и в редица други работи от по-общ или специален характер в областта на хетологията и изтоковедението,¹⁴ от които по-точно насочено е едно малко изследване на В. Соучек¹⁵, в което на езикова основа се разглеждат някои моменти от статута на свободните и робите.

1

От всичко 200 параграфа, на които е разделен хетският кодекс, 48 се отнасят до робите. Този факт е многозначителен, защото още от пръв поглед дава в общи линии относителния дял на робите в хетското общество. В кодекса робите са обозначени обикновено идеографически, с фонетически допълнения за различните падежи, като например IR (I, § 52)¹⁶; IR-as (I, § 22)¹⁷; IR-is (I, §§ 23, 24)¹⁷, (32, 34, 36)¹⁸; IR-an (I, §§ 4¹⁹, 8²⁰, 14)²⁰. Според Й. Фридрих идеограмата *Iu osven* роб означава и слуга, прислужник, не свободно лице, поданик.²¹ За лица от женски род в робско положение се използва идеограмата GEME с фонетически допълнения -as (§§ 18, 24 и др.)²²; -an (§§ 2, 4 и др.)²³ В кодекса се срещат и други социални категории, които според някои автори са близки до положението на робите²⁴, но въпросът не може да се смята още за окончателно решен, като се има предвид голямата пъстрота на социални категории в целия древен Изток. Тези категории са обозначени идеографически: NAM.RA. (HIA)²⁵ (в случая с показателен детерминатив за множествено число H'A). (LU). AGRIG²⁶ (с детерминатива LU, означаващ лица от мъжки пол, професия и др), фонетически: (LU).hi-ip-pag-as²⁷. Това се отнася

и за някои категории занаятчии, за които категорично се говори че са обект на покупко-продажба.²⁸

При един предварителен преглед на параграфите, засягащи робството, могат да се посочат следните основни мотиви, от които са се ръководели законодателите:

1. Отношения между роби и господари: I, §§ 20, 21, 22, 23, 24, 95, 99, II, § 173, като три от тях се отнасят за бягство на роби и уреждане на възникналите последици от това (§ 22, 23, 24). Цитираните параграфи уреждат правата на господарите над робите.

2. Покупко-продажба на хора в робско положение: II, § 147, 176-б. В тези случаи обект на покупко-продажба са лица, които в текста са обозначени с различни идеограми, означаващи определен занаят или стопанска специализация: II, § 176-б (LU) DUG.GA (5) BUR, (LU) SIMUG.A, (LU) NAGAR, (LU) ASGAB, (LU) TUG, (LU) US.BAR, (LU) E.PIS, TUG.KA.BAL.LI; § 177 (LU) MU SEN.DU-an, които могат да бъдат мъже или жени³⁰; както и др.³¹

3. Щети, нанесени на роби: I, § 8, 12, 16, 18³² — касае се главно за телесни повреди.

4. Убийство на роби: I, § 2. 4³³.

5. Кражба на роби: I, § 20, 21, и на хора: I, 19-а, 19-б.

6. Регулиране положението на робите в сферата на вътрешно-правовия живот. Единадесет параграфа уреждат задълженията и наказанията на робите при извършени от тях престъпления (предимно кражди): I, § 13, 95, 97, 99; II, § 101, 105, 121, 132, 133, 142, 143; един — проблеми на покупки от страна на роб: I, § 36; и един — при прелюбодеяния между роб и робиня: II, § 196.

7. Бракът при робите. Шест параграфа уреждат правото на робите на брак: I, § 31, 32, 33, 34, 35, II, § 175. Параграф 35 се отнася за брак между свободна жена и човек от категорията (LU) AGRIG, което в крайна сметка изменя положението на жената, като тя се превръща в робиня за 3 години.³⁴

8. Имуществена правоспособност. Шестнадесет параграфа съдържат преки и косвени данни за наличието на имуществена правоспособност от страна на робите: I, § 34, 35, 36, 40, 52, 93, 95, 97, II, § 101, 105, 121, 132, 133, 142, 143, 172.

9. Дейност на робите. Четири параграфа засягат стопанската дейност на робите: I, § 40, 52, 121, 142.

10. Хора в робско положение. В кодекса се срещат значителен брой параграфи, в които се говори за отдаване на човек: I, § 1, 2, 3, 4, 26-б, 40, 42, 44-а, 53, II, § 147, 149, 172, 174, 175, 200-б. Съвсем очевидно е, че в случая се касае за вътрешно робство. Масовостта на това явление е наложила точното уреждане на въпроса с толкова много параграфи.

Всички тези параграфи могат да бъдат обект на разностранни изследвания за изясняване на проблемите на робството в хетската държава. С настоящата работа искаме да обърнем вни-

мание върху два основни въпроса: източниците на робството и въпроса за статута на робите. Естествено решаването на тези въпроси е немислимо само на базата на хетските закони, без да се има пред вид голямото количество други писмени документи, но по наше мнение досегашната работа над кодекса все още не е довела до една основна постановка на проблематиката на хетското робовладение, за което законите дават големи възможности. Трябва да се има пред вид, че законите са известни на науката само в една редакция, която, както бе посочено по-горе, се отнася към XV—XIV в. пр. н. е. Използуването на законите като източник за посочените два въпроса позволява последните да бъдат разглеждани в това състояние, в което са се намирали по време на издаването на самите закони, т. е. по времето на най-големия разцвет на хетската държава. Видът, в който са кодифицирани, отсъствието на по-ранни варианти (поне засега), както и липсата на други правни паметници не позволяват една ретроспекция в смисъл на исторически развой на тези два въпроса. При разкопките са открити някои дубликатни списъци, които попълват кодекса и дават възможност да се проследят известни страни от развитието му. Съществува и по-късен вариант на част от законите — една преработка на I таблица, отнасяща се вероятно към XIII в. пр. н. е. Всичко това не променя по същество положението, тъй като намерените дубликати не дават почти никакви сведения за робство и се отнасят предимно към споменатия по-късен вариант (известен като III таблица), който се нуждае от допълнителни проучвания. Поради тези причини и някои други неясноти тази таблица няма да бъде обект на подробно разглеждане. Независимо от това почти всички случаи, засягащи робството, са взети под внимание в хода на изложението под формата на паралел между I и III таблица, но тъй като отдалечеността им по време не е много голяма, не се забелязват и съществени различия. Ето защо при разглеждане на въпросите за източниците на робството и статута на хетските роби конкретно към времето XV—XIV в. пр. н. е. лесно могат да се обяснят някои различия в сравнение с други древноизточни общества, чиито законодателни паметници се явяват по-ранни от хетските, като старовавилонските закони на Хамурапи, законите от староасирийския и средноасирийския период и др.

2.

Досега хетските закони не са били обект на специални изследвания за източниците на робство. Известно изключение представлява цитираната по-горе статия на Е. А. Менабе, в която са изразени някои мнения по този въпрос. Според Е. А. Менабе източниците за робство могат да се разглеждат в две категории: основна и второстепенна. Към първата авторът отнася обръща-

нето на военнопленниците в робство, дълговата кабала, обръщането на престъпниците в роби, а към втората — робството като резултат от бракосъчетания и кражби или похищения.³⁵ Другите работи за робовладението обикновено почти не засягат законите като източници.

Много параграфи от кодекса дават сведения за източниците, чрез които хетското общество се е снабдявало с роби. Спецификата на целите на законодателите и ред други обстоятелства не позволяват да намерим в кодекса тези източници, подчертани съобразно с тяхната разпространеност и значимост. В законите са отразени следните източници.

1. Вътрешно робство

А. Отдаване на лица за компенсация. В двете таблици на законите се наблюдава интересно явление. За компенсация на причинени щети, както и за наказания при извършване на различни престъпления виновният плаща възмездие с лица, които дава на потърпевшия. За убийство при свада на мъж или жена се дава възмездие от 4 SAG.DU (буквално 4 глави, парчета), които могат да бъдат мъже или жени — § I, 1.³⁶ За убийство при свада на роб или робиня се дава възмездие от 2 SAG.DU, които също могат да бъдат мъже или жени — I; § 2.³⁶ За неумишлено убийство на свободен мъж или на свободна жена се плаща възмездие от 2 SAG.DU, като не се определя полът — I, § 3.³⁷ Параграф I, 4 също разглежда подобни положения: за неумишлено убийство на роб или робиня се дава възмездие от 1 SAG.DU, без да се определя полът.³⁷ Съществува по-късен вариант на § 3 и 4, в който възмездието за свободна жена и за робиня е заменено с плащане в сребро.³⁸ Според I, § 42, ако някой наеме човек и го изпрати на война, то ако изпратеният загине, без да е получил заплатата си, налият го трябва да плати за него с 1 SAG.DU (т. е. 1 човек) и 12 сикли сребро и 6 сикли сребро компенсация на жена му.³⁹ Подобни сведения съдържат и параграф I, 44⁴⁰; параграф II, 149 — „ако някой продаде чуждо (домашно животно, вол — ВП), трябва да даде на собственика за възмездие 2 SAG.DU“⁴¹; параграф II, 172 — „Ако някой спаси от глад свободен човек, последният трябва да отдаде човек, подобен на себе си. Ако спасеният от глад е роб, той трябва да даде 10 сикли сребро“; параграф II, 174 — ако някой убие при сбиване човек, трябва да плати за него 1 SAG.DU⁴²; параграф 200-б: за добро обучение в занаят се дава 1 SAG.DU⁴³; и др.

Б. Сведенията за наличие на кабални отношения и кабално робство в хетската страна са недостатъчни. Някои автори, като В. В. Струве, И. М. Дяконов, Е. А. Менабде и др. предполагат, че кабалните отношения били широко разпространени.⁴⁴ В законите няма преки данни за наличие на кабално робство. Известни съмнения буди II, § 172, според който спасеният от глад дава човек като замяна за самия себе си: ако някой спаси в

гладна година живота на човек, то той (спасеният—ВП) може да даде своя замяна;⁴⁵ ако този човек е роб, то той трябва да даде 10 сикли сребро.⁴⁶ Подобни данни за наличие на дългова кабала съдържат и някои други параграфи. Така например в I, § 48 се говори за продажба на син от (LU).hipparas, от което може да се заключи, че причината за продажба на членове от семейството трябва да се търси в стопанската несъстоятелност на отделните длъжници. В подобен смисъл е и по-късният вариант на този параграф в III таблица (III, § 40). По този повод Е. А. Менабде пише, че „дълговата кабала в зависимост от характера и размера на дълга водела към временно, пожизнено и наследствено робство“⁴⁷. Трудно е да се твърди категорично дали кабалното робство в този си вид, в който е познато за древния Изток, е съществувало и в хетската държава към XV—XIII в. пр. н. Явното мълчание на законите в това отношение с изключение на посочените по-горе случаи свидетелства за отмирането на това явление, или по-точно, ако се съди по § 172, за замяна на личното закабеляване със система на плащане. Очевидно е, че между системата на отдаване на хора и кабалата съществува тясна връзка. Може да се смята, че първият случай представлява вид кабала, която е получила много широко разпространение в страната към времето на кодифицирането на законите. Причините за това явление се крият в особеностите на процесите на вътрешното развитие на хетското общество — главно в сферата на социално-икономическия живот. При отчитането на това трябва да се вземе под внимание и въпросът за хетската община, която поради спецификата на природо-географските условия и редица други обстоятелства значително се различавала от другите древноизточни общини.⁴⁸ Системата на кабала е свързана главно с процеса на социално-икономическата диференциация и неразвитите форми на робовладение. Към XV—XIV в. пр. н. е. социално-икономическата диференциация достигнала върхна точка. В същото време вследствие на засилване на военно-политическата мощ на страната и успешните завоевателни войни се увеличил притокът на роби. Но без значение е и развитието на семейната община.⁴⁹ Ролята и властта на главата на семейството се засилили, макар и да не достигнали до тези форми, с които са познати в Асирия, при древните евреи и най-вече в Рим.⁵⁰ На фона на тези обстоятелства и притока на евтина робска маса⁵¹ настъпило изменение на системата на кабално робство. С широко навлизане на робите станало значително по-изгодно кабалните задължения да се изплащат именно чрез тях. От друга страна, военно-политическата експанзия и нализането на робите в стопанския живот на свободния общинник стабилизирани икономиката, поради което ролята на кабалните отношения намаляла. Срещашите се в кодекса случаи като II, § 172 свидетелствуват за наличието на подобни отношения, които явно са се трансформирали, а широката практика да се плаща при

имуществени и криминални престъпления с хората — от 1 до 4 човека, дава основание да се мисли, че това не е затруднявало особено много масата свободни хора. Ето защо цитираното по-горе мнение на Е. А. Менабде не може да се приеме изцяло за времето на разглеждания период. Според нас тази постановка има по-голяма актуалност главно до времето на военно-политическия разцвет на държавата, след което са настъпили посочените по-горе изменения.

В. Продажбата на свободни лица. В кодекса се срещат малко данни, които показват практиката да се продават свободни лица. В § 26-б се говори че „...ако мъжът напусне (остави) жена си и тя..., то той може да я продаде; този, който я купи, трябва да даде 12 сикли сребро“. От текста се вижда, че не може да се твърди със сигурност за продажба на жената, тъй като малката лакуна може да крие друга насоченост на действието — продажба, за което се говори. Все пак от този текст може да се предполога за наличие на подобна практика, която не е била чужда на древноизточните обичаи.⁵² Параграф I, 48 също съдържа косвени данни за продажба на свободни лица. Според този параграф на човек от категорията (LU).hipparas се забранява да продава своя син.⁵³ От това може да се заключи, че ако на категорията (LU).hipparas, е забранено да продава децата си, на всички други лица и категории не било забранено.⁵⁴ Този момент не е намерил широко отражение в законите, тъй като съществувал на практика; отбелязано е по-скоро изключението. От друга страна, може да се приеме и фактът, че това явление е изчезнало вече във вътрешния живот на страната, но законите все още го допускат с изключение за категорията (LU).hipparas, чийто статут не е напълно ясен.⁵⁵ Ако статутът на посочената категория не позволява въпросната практика да се отнесе за свободни лица, то валидността ѝ за полусвободните категории е очевидна.

Г. Робство — резултат от бракосъчетания. Според Е. А. Менабде „...робството като резултат от бракосъчетания било временно и възниквало при строго определени случаи“⁵⁶. За съжаление авторът не посочва от какво се обуславят тези случаи. Законите съдържат няколко параграфа, които дават сведения за това явление. Параграф I, 35 се отнася за брак между свободна жена и хора от категорията (LU).AGRIG или (LU).SIB, при което жената променя статута си и се превръща в робиня⁵⁷: „Ако (LU).AGRIG или (LU).SIB похитят (избягат със)⁵⁸ свободна жена и не платят за нея брачен откуп, то тя трябва да стане робиня за 3 години“. Фактът, че свободна жена може при известни обстоятелства, макар и временно, да се превръща в робиня, показва наличието на практика свободни лица да се превръщат в роби. Аналогичен е и параграф II, 175, в който също се разглеждат въпроси на брак между (LU).SIB.UDU или (LU).AGRIG със свободна жена, при което последната

се превръща в робиня за 2 или 4 години: „Ако (LU).SIB.UDU или (LU).AGRIG вземе за съпруга свободна жена, то тя трябва да бъде робиня в течение на 2 или 4 години; техните деца също трябва да станат роби и техните пояси (?) никои не трябва да взема (?).⁵⁹ Особеното тук е, че и синовете на свободната жена се превръщат в роби.

От гореизложените факти се вижда, че в хетските закони са намерили отражение четири основни източника на вътрешно робство. Наличните данни не позволяват да се твърди със сигурност кой от тях е бил най-разпространен. Все пак първият случай — превръщането на хората в роби като компенсация — е застъпен значително по-силно и това дава основания да се мисли за известна по-голяма разпространеност на тази практика, която вероятно е била главният източник в системата на вътрешното робство. Както бе вече отбелязано по-горе, отдаването на лица се обозначава идеографически (SAG DU). Това обстоятелство предизвиква някои неясноти, тъй като не дава основания да се твърди със сигурност какво е социалното положение и правовият статут на лицата, означавани SAG.DU. По силата на гореизложените специфични обстоятелства във вътрешното развитие на хетското общество, на притока на роби и на системата на кабални отношения има основания да се смята, че болшинството от лицата, отдавани като SAG DU, са имали предварително робски или близък до робски статут. Това, макар и да не се доказва напълно, се подсилва от обстоятелството, че лица SAG.DU се отдават и за съвсем леки провинения, като § 42, 149 и др., а също и с относително големия брой на отдавани лица (§ 1, 2, 3 и др.), поради което трудно може да се допусне, че това са членове на семейството на провинилия се. В същото време законите позволяват да се допусне, че SAG.DU могат да бъдат и свободни лица, членове на семейството на провинилия се и др. Основание за това дават параграфите I, 26-б, 44-а и 48, които се отнасят за отдаване на собствения син.⁶⁰ От казаното дотук следва, че само във втория случай определено може да се говори за източник на вътрешно робство, което пряко се доказва от цитираните параграфи. Що се касае до първия случай или по-точно до първото предположение, трябва да се отнесем с известна резервираност, тъй като съответните параграфи, както вече се посочи, не дават преки сведения за лицата SAG.DU. Големата вероятност това да са хора с робски статут не ни дава основания да приемаме този случай като източник на вътрешно робство, а по-скоро като момент от вътрешната циркулация на робите, на което ще се спрем по-долу. Успоредното разглеждане на въпросите се налага от еднакъв подход на законодателите към практиката на отдаване на лица, което те са означавали навсякъде със SAG DU.

Останалите източници, посочени по-горе: кабалното робство, продажбата на свободни лица и робство като резултат от бра-

косъчетанията, са застъпени значително по-слабо в законите. Макар и не много разпространени, тези случаи съществуват като явление и не могат да бъдат подценявани като източници в системата на вътрешното робство.

2. *Циркулация на роби.* Във всички общества, в които робството е съществувало като система в социално-икономическия живот, вътрешната циркулация на робите е била неизбежно явление, обусловено от редица фактори. Безспорно е, че циркулацията на робите представлява начин на разпределение на робската маса и сбор от пътища, по които отделните робовладелци се сдобивали с роби. В законите съществуват данни, които показват тази система в нейния основен вид.

А. Търговия с роби. В сферата на робската циркулация главно място заема търговията с роби. В хетския кодекс няма параграфи, в които да се говори пряко за търговия с роби, както например в някои други древноизточни правови паметници.⁶¹ Няколко параграфа дават сведения за продажба на лица, които в текста са обозначени не като IR-as, а с идеограми, означаващи различни професии или стопанска специализация.⁶² Параграф II, 147 се отнася за покупка на необучен (в текста am-pi-pi-en)⁶³ човек, който струва 5 сикли сребро. Параграф II, 176-б урежда търговията със занаятчии: (LU).DUG.GA(5).BUR, (LU).SIMUGA, (LU).NAGAR, (LU).ASGAB, (LU).TUG, (LU).US.BAR, (LU).E.PIS, TUG.KA.BAL.LI, а параграф II, 177 — за покупка на обучен птицелов (LU).MUSEN.DU-an (мъж или жена), който струва 20 сикли сребро. Всички тези категории, обект на покупко-продажба, не могат да имат статут на свободни лица и се отнасят към категорията на робите, макар и да не са обозначени като IR-as или IR.(MES). Едва ли може да се мисли, че и свободни лица могат да бъдат обект на покупко-продажба, като след това запазват статута си. Както се вижда от тези параграфи, цените на робите не били много високи, което способствувало за засилване на приложението на робския труд в живота на страната. Сравнително ниската цена на робите, в това число и на притежаващите стопанска специализация, може да бъде обяснена единствено като резултат от големия приток на военнопленници — роби (NAM.RA)⁶⁴.

Б. Отстъпване на роби. В параграф I, 95 се казва, че ако господарят откаже да заплати възмездие за кражба, извършена от негов роб, губи роба си. Подобно положение е указано и в § I, 99, където господарят губи роба си, в случай че не заплати възмездие за причинения от него пожар. Тази практика е представлявала друг източник, по който отделните свободни хети, явяващи се в случая дребни робовладелци, са се снабдявали с роби. Практиката на отстъпване на роби като възмездие за причинени от самите тях провинения или поради други обстоятелства е много близка до тази на отдаване на хора като SAG.DU. По-горе бе отбелязано, че някои страни от практиката на отдаване на

хора като SAGDU представляват момент от вътрешната циркулация на робите. По наше мнение системата на отстъпване на робите или загубване от страна на робовладелеца на целия комплекс права над роба е протичала главно по два пътя: първо, робовладелецът е отдавал (отстъпвал) робите си в случаи, когато не е могъл да погаси известни задължения, причинени от различни техни правонарушения; и, второ, робовладелецът е отстъпвал робите си в случаи, когато на него по различни причини не му е било изгодно да заплати възмездие за техни правонарушения.⁶⁵

В. Роби, постъпващи в резултат на дялба, наследство и други. Параграф I, 58 дава сведения за подялба между LU.(GIS).TUKUL (човек на оръжието) и LU.HA.LA-SU⁶⁶ (т. нар. човек на наследствената част). При подялба на робите в параграфа е указано, че ако те са десет, LU.(GIS).TUKUL трябва да вземе седем SAG.DU, а LU.HA.LA-SU съответно три SAG.DU⁶⁷, т. е. подялбата става при съотношение 7:3. В кодекса липсват други параграфи, уреждащи проблеми на семейни наследства и др., но § 53 позволява да се приеме това явление като реално съществуващо в живота и като един от източниците за снабдяване с роби от страна на отделните частни лица.

От приведените данни се вижда, че при циркулацията на робите вътре в страната в посочените три или четири разновидности е било разпространено явление, чрез което се извършвало преразпределението на робите и задоволяване нуждите на отделните робовладелци. Това е вторият главен източник или главен път за снабдяване с роби, който значително добре е застъпен в кодекса.

3. Кражба на роби и свободни лица.

А. Кражба на роби. Параграф I, 20 разглежда случай на кражба на роб-хет от Лувия и връщането му обратно в страната Хати. Параграф I, 21 се касае за подобно явление с тази разлика, че за откраднатия роб не се споменава да е хет. В първия случай кражбата получава възмездие с връщането на роба и заплащане на господаря му 12 сикли сребро, докато във втория случай възмездие не се заплаща.⁶⁸ В кодекса няма други параграфи, разглеждащи случаи на кражба на роби. Трудно е да се определи само от тези два параграфа до каква степен явлението е било разпространено, което не е необходимо. Двата параграфа са напълно достатъчни като факти, отбелязващи един съществуващ начин за снабдяване с роби.

Б. Кражба на свободни. Наред с кражбата на роби в хетската страна получила разпространение и кражбата на свободни лица. Параграф 19-б сочи кражба на лице, за което може да се мисли че е свободно. Ако се сравнят § 19-а и 19-б прави впечатление, че в първия случай се споменава за господар на откраднатия (в текста означен: is-ha-as-si-sa-an),⁶⁹ което в па-

параграф 19-б не се среща. От това може да се заключи, че откраднатият според параграф 19-б (който няма господар *ishas*) е свободно лице. Разбира се и в тези случаи се заплаща възмездие от 6 SAG DU (в по-далечно време 12 SAG DU), но това само доказва предположението, че лицето е свободно, тъй като за кражба на роб законите едва ли биха искали толкова много хора за възмездие.⁷⁰

В. Привличане на избягали роби. Един друг начин за снабдяване с роби е привличането на избягали роби, отразено в законите в параграф I, 24: „Ако роб или робиня избягат, този, в чийто дом ги открие стопанинът им, трябва да заплати за една година... , мини сребро, а за жена 40 сикли сребро“.⁷¹ Престоят от една година подсеща, че в дадения случай робите са привличани (примамвани) в ново стопанство, където им осигурявали подобри условия. Твърде допустимо е те да са пребивавали на новото място много повече от една година. В случая в параграфа времето от една година е само мярка, според която се определя големината на сумата за възмездие. Подобна практика на роби не е нещо ново за Древния Изток.⁷²

Кражбата на роби и на свободни лица като източник за снабдяване с роби е застъпена сравнително по-слабо в законите. Това се обяснява с неизгодността от подобна практика при наличието на евтина робска сила. Трябва да се отбележи обаче, че законите, общо взето, не преследват много строго похитителите вероятно също поради снижаване цената на робите.

4. *Естествен прираст*. Естественият прираст на робите в резултат на брачни връзки помежду им и между тях и свободните представлява един много разпространен във всички робовладелски общества източник на робство. Той има отражение и в хетските закони, което доказва съществуването му в страната. Точна характеристика на това явление може да се направи при едно по-задълбочено изследване на проблемите на брака при хетските роби, което не може да се извърши само по данни от законите и което засега не е наша цел. В случая прирастът на робите ни интересува само дотолкова, доколкото служи като източник за робство. Параграф I, 31 урежда отношенията между свободен мъж и робиня, когато те се разделят след прекаран брачен живот: „Ако свободен мъж или робиня се залюбят и живеят заедно и той я вземе за жена и те уредят свое стопанство и имат деца, а впоследствие се скарат или мирно разделят... , то мъжът взема синовете, а жената взема 1 син.“ Параграф I, 32 определя подобно положение при случай на брак между роб и свободна жена. Аналогично е положението и при случай на брак между роб и робиня според параграф I, 33. От този параграф се вижда, че робите, участващи в брака, имат в една или в друга степен права върху децата си. Превесът обаче е в полза на бащата дори и тогава, когато той е роб, а майката свободна (§ 32). Правото на родителя роб върху децата довежда по наше мнени-

ние до предаване на робския статут върху децата. Така синът, който робинята получава по силата на § 31, ще остане роб, докато останалите при бащата синове ще имат по-друго положение. Аналогичен ще бъде и случаят с бащата роб. Не е съвсем ясно дали децата, останали при родителя — свободен, след този неравностоен брак ще имат статут на свободни лица. Твърде вероятно е те да са попаднали в категориите на зависимото и полусвободното население, което е съществувало в страната.⁷³ Направените изводи се потвърждават от параграф II, 175, в който се посочва, че децата на човек от робска категория и майка — свободна, превърнала се в робиня, стават също роби.⁷⁴

5. *Превръщане на военнопленници в роби.* Е. А. Менабде смята, че обръщането на военнопленниците в роби при хетите било издигнато в закон, за което свидетелствува § 23 от законите.⁷⁵ За разглежданата епоха тази постановка не подлежи на съмнение, но с посочения параграф трудно може да се докаже. В текста буквално е казано: „Ако роб избяга и отиде в страната Лувия, то на този, който го върне назад (господарят—ВП), трябва да се плати 6 сикли сребро; ако робът избяга и отиде във вражеска страна, то този, който го върне обратно, може да го вземе за себе си“.⁷⁶ Този параграф не говори пряко за практика на превръщане на военнопленници в роби. При коментара на втората част от текста може да се допусне, че се касае за вторично пленяване на лице, което в миналото е било роб, при което правата върху него на предишния му господар отпадат поради това, че при вторичното пленяване лицето се разглежда като свободно. Тази уговорка не е валидна за страната Лувия, която обикновено се разглежда като съставна част от хетската страна, поради което в нея действуват същите закони, които третират заловения беглец като роб, а не като свободен, както в случаите, когато той избяга във вражеска страна.

За превръщането на военнопленниците в роби свидетелствува косвено само параграф 40 от Първа таблица на законите: „... ако царят даде военнопленници, трябва да дадат на един от тях поле и той трябва да стане „човек на оръжието““.⁷⁷ Този параграф се отнася за някои случаи в системата на повинностното земевладение, а не директно за заробване на военнопленници, но независимо от това съдържа ценни сведения. В параграфа се говори, че царят дава на разпореждане (в общината или друг някакъв колектив или ведомство) военнопленници. Някои от тях могат да променят статута си при известни обстоятелства, на което тук няма да се спираме подробно. В параграфа военнопленниците са обозначени с шумерската идеограма NAM RA, с показателен детерминатив за множество HI-A.⁷⁸ И. М. Дунаевска изказва предположение, че категорията (LU) hi-paras (I, § 48, 49) може да се тълкува като NAM RA, обозначена чрез написана фонетически друга идеограма.⁷⁹

Някои други източници и факти от хетската история дават

възможност да се проследи колко широка е била практиката на залавяне на хора при война и отвеждането им в хетската страна. Така например в параграф 9 от библиографията на Телепин (документ от XVI в. пр. н. е.) се говори, че когато Муршил I превзел Вавилон (през 1595 г. пр. н. е.), отвел много роби-военнопленници.⁶⁰ Подобни примери се виждат и от анализите на Шупилу-лиума⁸¹, Муршил II⁸² и др.

От посоченото дотук се вижда, че в хетските закони намерили отражение пет основни източника на робство, които на практика се проявяват в различни варианти със специфични особености. Всички тези източници са тясно свързани помежду си и взаимно се преплитат. Те не могат да бъдат строго диференцирани и класифицирани и трудно може да се определи значимостта и разпространението им в страната. Това зависи до голяма степен от особеностите на хетското робовладелско общество, което във връхния момент от своето развитие се базирало на широка и успешна военна експанзия. Този факт от хетската история има голямо значение за развитието на робовладението, тъй като на първо място и главно чрез него хетското общество е могло да се снабдява с роби,⁸³ постъпващи като NAM.RA или независимо как. Големият приток на роби направил неизгодни практикуваните дотогава източници за снабдяване с роби чрез използване на вътрешните възможности на страната. Тази постепенна замяна станала възможна както поради намаляване цената на военнопленниците роби, така и в резултат на широкото навлизане на стоковопаричните отношения в страната.⁸⁴ По такъв начин с широкото навлизане на потока военнопленници в страната системата на обръщането им в роби станала основен източник за снабдяване и задоволяване нуждите на обществото. Това явление не намерило широко отражение в кодекса вероятно за това, че практическите цели на законника не били свързани с тази система, която както във всички древноизточни общества, се осъществявала чрез царски ведомства. Указание за това е сведението от § I, 40, в което се казва „... ако царят даде военнопленници...“. На второ място по значимост на източниците може да се постави системата на вътрешната циркулация на робите в разновидностите, в които бе вече посочена. Близки по значимост са и различните пътища на вътрешното робство. Естественият прираст на робите пред вид на техния голям брой има широко разпространение, но поради специфичните особености на процеса на отглеждане на децата на робите значението на този източник се намалява. Малко е значението и на кражбата на свободни лица. На последно място може да се постави практиката на кражба на роби. Е. А. Менабде, базирайки се на цитираните параграфи I, 19—21, стига до изводи, че кражбата и похищенията на роби били много широко разпространени,⁸⁵ което трудно може да се приеме при наличието на евтина робска маса.

За статута на робите в хетската държава са изказани няколко различни становища. През 1934 г. В. В. Струве изказал мисълта, че хетската държава достигнала висока степен на развитие на робовладение, като робите били превърнати в напълно зависима, подчинена и безправна маса.⁸⁶ Тази мисъл В. В. Струве поддържа и в по-късните си работи, засягащи хетската история.⁸⁷ Подобни твърдения изказват и някои други автори. Р. Фоле смята, че в хетското общество робите се разглеждали от законите предимно като собственост, а не като човешки личности,⁸⁸ а А. Гьотце отнася робите направо към имуществото и другите движимости, както добитъка и др.⁸⁹ В. Корощец изтъква, че хетският роб бил не само обект, но и субект на право.⁹⁰ На близко становище стои и И. М. Дяконов, който допуска относително по-голяма свобода на хетския роб. Авторът обяснява това с факта, че независимо от ярко изразения робовладелски характер на законите в хетското право още не бил проведен последователно докрай възглед за роба като вещь, поради което му се признавали някои елементи на личност.⁹¹ В работата си за робството в хетската държава Е. А. Менабде стига до извода, че робът е безправно същество, пълна собственост на своя господар, като в същото време му били признати известни свободи, които не изменяли същността на положението му.⁹² В някои други работи при коментирането на хетските закони са изказани мисли за относителна мекост и хуманност към роба и възможност той да се обогатява, което довело до ликвидирането на разликата между свободни и роби.⁹³ Други учени направо отбягват проблемата за статута на робите, като се задоволяват с кратко описание на тяхното положение, и то в морален аспект.⁹⁴ Всички тези противоречиви по същество мнения съдържат в голяма степен достоверни положения. Разликата, която на пръв поглед е толкова очевидна, може да се обясни до известна степен с различния методологичен подход на авторите и с изворния материал, който те са ползували. Въпреки това някои постановки в тях трудно могат да бъдат приети.

По данни от законите статутът на робите може да се разглежда в няколко аспекта.

1. Времетраене на робството. Е. А. Менабде посочва, че робството може да се разглежда като наследствено, пожизнено и временно робство. В първия случай то се предава от баща към син и обхваща потомството на роба. Във втория то се ограничава от живота на роба (който авторът разглежда като свободно лице) и в третия — от рамките на определен срок. В основата си това класифициране е правдоподобно. В кодекса се съдържат някои параграфи, които позволяват да се проследи правният възглед върху времетраенето на робството, но тези данни се явяват недостатъчни, тъй като в болшинството от параграфите не се срещат преки данни за това. В параграф 1, 35 се казва, че ако

свободна жена избяга с хора от категорията (LU).AGRIG и (LU).SIB, става робиня за три години. Това доказва наличието на временен робски статут, определен в случая от брак между роб и свободна жена, при което не е заплатен полагащият се брачен откуп. Подобни сведения дава и параграф II, 175, който се отнася за аналогичен случай на брак между (LU).SIB.UDU и (LU).AGRIG, от една страна, и свободна жена, която става робиня за 2 или 4 години. Тези параграфи са много близки по съдържание и вероятно представляват различни редакции на правовия възглед по един и същ случай. От всичко това може да се заключи, че при хетите временният робски статут е познато явление. Във временно робство са изпадали хора предимно вследствие на неравностоен брак, както и техните деца. Последното се вижда от параграф II, 175, според който и децата на свободната жена се превръщат в роби докато трае робският статут на майка им, тъй като при евентуален развод всеки от родителите запазва първоначалния си статут (вж. § 31, 32). Сведенията за временен робски статут дава и параграф I, 40, където се отбелязва, че някои от военнопленниците NAM.RA. (HIA) могат да се превърнат в LU.(GIS).TUKUL, т. е. във воини.

Параграф I, 31 посочва наличието у хетите на наследствено робство. При разтрогване на брак, сключен между свободен мъж и робиня, майката робиня може да вземе със себе си само един син. Правният статут на това дете, което следва майка си, ще остане такъв, какъвто е нейният статут. Сведенията за наследствено робство се засилват и от параграф I, 33, който разглежда аналогичен брак между роб и робиня. Ако в параграф 33 не е съвсем ясно посочено, че синът на робинята става роб, тук вече случаят не буди никакво съмнение — децата на робите стават роби.

Преки сведения за пожизнено робство в кодекса според нас няма. По косвен път може да се заключи, че всички лица, споменати в законите като IR-as и GEME-as, имат твърдо определен робски статут, който остава до края на живота им. Подобни твърдения не противоречат на древноизточните правни обичаи.

2. *Робът като собственост.* Много сведения от законите дават основания да се счита, че робът се явява собственост. Така например § 1—4 говорят за даване на хора SAG.DU. Фактът, че човекът SAG.DU може да бъде даван от някого и приемен от друго, показва, че в случая той се разглежда като собственост, която циркулира под формата на възмездие между свободни лица, т. е. собственост, която мени господаря си. Други параграфи сочат наличието на господар на роба. В текста той е назован iſhas. В параграф I, 26-б се посочва, че мъжът може да продаде жена си, която след това по всяка вероятност се превръща в робиня. Сведения за покупко-продажба на роби съдържат и някои други параграфи: 147, 176, 177 и др. Циркуляцията

на роба като обект на покупко-продажба ясно посочва разглеждането му от закона като нечия собственост, тъй като само на тази основа той може да бъде продаван.

Интересни сведения дават и § 95 и 99, в които се посочва, че при известни обстоятелства господарят може да загуби роба си — § 95: „... Ако той (господарят—ВП) се откаже да даде възмездие, с това той губи роба“ и § 99: „... Ако този (господар на роба) не даде възмездие, то с това се лишава от него (от роба—ВП)“⁹⁶.

3. *Отношения между роби и господари.* Няколко параграфа от кодекса се отнасят за отношенията между робите и техните господари. В § 1, 22, 23, 24 се посочват случаи на бягство на роби от господарите им. Фактът, че три параграфа детайлно уреждат отношенията между господарите и бегълните роби, навежда на мисълта, че бягството на роби е било широко разпространено явление. Това обстоятелство може да се обясни преди всичко с наличието на голяма експлоатация на робите и тежкото положение, в което се намирали те при отделните робовладелци. В В. Струве отбелязва, че голямо число роби бягали от едни господари при други с цел да облекчат положението, в което се намирали, тъй като робовладелците, които били заинтересовани от тяхното привличане, им предлагали по-изгодни условия за работа и живот.⁹⁷ Светлина върху отношенията между роби и господари дават § 95 и 99. В тях е отразена една интересна система на компенсация от господарите за извършени престъпления от техните роби. Това обстоятелство разкрива нов момент в сферата на разглежданите отношения. Очевидно е, че не винаги и във всички случаи отношенията между роби и господари били изострени. Поради ред обстоятелства, произлизащи от особеностите на статута на хетските роби, отношенията между роби и господари не приемали форма на постоянни противоречия и борби, както обикновено се схващат тези отношения и за древния Изток по аналогия с Гърция и Рим от времето на разцвета на робовладението.

4. *Робът като полусвободно и полузависимо лице.* В някои случаи робите се явявали като лица със статут на полусвободни и полузависими хора. Към тези случаи може да се отнесе категорията (LU).hipparas (§ 48, 49). По-горе бе отбелязано, че точното значение на категорията не е още напълно изяснено, а следователно и нейният статут също не е ясен. От текста на посочените параграфи се вижда, че се отнася за категория, която не може да бъде причислена направо към робите, тъй като притежава известна самостоятелност, която обаче е извънредно много ограничена. Ето защо на (LU).hipparas най-подходящо определението полусвободно или полузависимо население. До известна степен в подобен смисъл могат да се изтълкуват и някои категории от групата NAM.PA, които се оземляват и изпълняват редица повинности — § 40.

5. *Имуществена правоспособност на робите.* Широко отраже-

ние в законите са получили сведенията за имуществената правоспособност на робите. Параграф I, 34 показва правото на роба да заплаща откуп за съпругата си. В текста ясно е посочено, че именно робът дава откуп: „ако роб за жена даде откуп.“⁹⁸ Параграф I, 35 също предвижда плащането на брачен откуп за жена: „Ако (LU).AGRIG или (LU).SIB избяга със свободна жена и не даде за нея брачен откуп, тя трябва да стане робиня за 3 години“. В § I, 36 се говори за даване на откуп от страна на роб при вземане на свободен юноша: „Ако роб даде откуп за свободен юноша и поиска да го вземе за мъж, то никой не може да измени неговото положение“⁹⁹. Параграф I, 40 показва друга страна на имуществената правоспособност на роба, а именно, че той може да бъде снабдяван със земен участък A.SA.(H.A),, макар и в този случай понякога да променя социалното си положение. По-ясно този факт се сочи в параграф I, 52, според който IRE.NA4 (роб на царския дом или на т. нар. каменен дом или на печата — ВП) и IR DUMU.LUGAL (робът на царския син) могат да имат землени поля: „Робът на царския дом, робът на царския син и... , които имат землени поля сред войните, трябва да носят служба“. Няколко параграфа дават сведения за плащанията, които робите правели при извършени от тяхна страна закононарушения. В I, § 93, 95, 97 се посочва, че робите сами плащат възмездие за откраднатото или за опита за кражба. Особено показателен в това отношение е параграф 97, в който е включена формулата rāg-na-as-se-e-a su-ua-a-iz-zi по отношение на роба. От този характер са и някои други параграфи, в които се посочва, че робите сами плащат заради свои престъпления, като II, § 101, 105, 121, 132, 133, 142, 143, както и параграф 172, според който робът сам трябва да заплати за това, че е бил спасен от глад от някое свободно лице (интересно е, че господарят му не се е погрижил за него).

Всички тези параграфи отразяват в няколко аспекта възможността на робите да бъдат имуществено правоспособни.

6. *Стопанска дейност.* Горният извод се засилва от впечатленията, които дават няколко параграфа за стопанската дейност на робите. Посоченият параграф I, 40 показва как част от категорията NAMRA се свързва със земята и се превръща в земеделци, изпълняващи, разбира се, някои повинности. В параграф I, 52 е посочено, че робите имат собствени землени участъци, от което следва, че се занимават със земеделски труд. Наистина тези случаи се отнасят само за някои категории роби, като IRE.NA4 и IR DUMU.LUGAL, но това не отрича възможността робите да имат свои участъци и да се занимават самостоятелно със стопански труд. В този смисъл е съвсем очевидно, че в хетската държава намира отражение разностранната в дървения Изток система робът да има пекулий¹⁰⁰. Сведения за стопанската дейност на робите дават и два други параграфа, които се отнасят за кражди на работен инвентар. Параграф I, 121 дава

сведения за кражба на плуг от роб, а параграф II, 142 — за кражба на кола или колело от кола от страна на роб. Тези сведения са многозначителни, тъй като едва ли може да се допуска, че робът ще краде подобен инвентар без мотиви. Явно е, че кражбата се обуславя от подбуди от личен характер на роба, произтичащи от самостоятелната му стопанска дейност.

7. *Престъпления на робите и отговорност пред законите.* В кодекса се съдържат параграфи, които уреждат правното положение на робите при извършени различни провинения и престъпления от тяхна страна. Показателно е, че отговорността се носи преди всичко от самия закононарушител — роба, и много рядко от страна на неговия господар. При опит за кражба или извършена кражба робът сам заплаща определената от закона сума: § 93, 95, 97, 101, 105, 121, 132, 133, 142, 143 (вж. по-горе). В някои случаи, ако господарят пожелае, може да заплати вместо роба (§ 95 и 99). В един параграф само се казва, че господарят трябва да заплати щетите, причинени от роба (§ 99), но както вече бе посочено, има право и да се откаже. При отказ от страна на господаря да заплати щетите той губи правата върху роба си, но това изглежда е валидно при положение, че робът сам не може да заплати и господарят му по различни причини се отказва. Всичко това не променя очевидността на факта, че робът сам се подвежда под отговорност и индивидуално отговаря за своите деяния. Този извод се подкрепя и от параграф II, 170, според който за извършено религиозно престъпление робът трябва да умре, като в случая не може да се изкупи вината му със заплащане или отдаване на самия него или на друг някой вместо него. Параграф 172 отбелязва съществен момент от отношенията между робите и лицата от свободен произход. Така например, ако някой спаси от глад роб, последният трябва да му заплати 10 сикли сребро. Господарят няма отношение към случилото се и робът самостоятелно урежда задължението си, което е насочено към него самия, а не към господаря му. Интерес представлява и параграф II, 196, според който ако роб и робиня извършат морални престъпления, те трябва да се отведат в различни селища. Техните господари остават безучастни с това изключение, че получават по една овца като възмездие.¹⁰¹

8. *Защитни гаранции по отношение на роба.* Няколко параграфа от кодекса показват моменти на правна защита на робите от страна на законите в случаи, когато те се явяват обект на престъпления. В параграф I, 8 е казано, че ако някой ослепи роб или робиня или му (й) избие зъб, трябва да заплати 10 сикли сребро, като в случая за него е валидна и композицията *paġ-na-as-se-e-a su-ua-a-iz-zi*. Параграф I, 12 определя заплащане от 10 сикли сребро, ако някой счупи ръка или крак на роб или робиня, като също изисква такава композиция. Аналогичен е и случаят, разгледан в параграф I, 14, който се отнася за откъсване на нос на роб или робиня, при което се заплащат три

сикли сребро и се изисква посочената композиция. От подобно естество са и § 16 и 18, определящи заплащане за нанесени повреди, без да се изисква композицията *raġ-na-as-se-e-a su-na-a-i7-zi*.

В тези параграфи не се сочи пряко в чия полза постъпва заплащането. Има основание да се мисли, че това заплащане се предава направо на потърпевшия, който в случая се разглежда от законите като юридическо лице, тъй като в противен случай би била посочена намесата на евентуален господар. Този извод се потвърждава и от някои други параграфи. Един по-късен вариант на § 12 гласи: „... ако той (робът — ВП) не остане инвалид, то той (виновният — ВП) трябва да му заплати 5 сикли сребро.¹⁰² В текста ясно е посочено, че виновният трябва да заплати направо на роба. И. М. Дунаевская и В. В. Иванов превеждат с местименното „ему“¹⁰³. На подобни мисли навеждат и § 34, 35, 36, според които на роба се дава правото да изплаща брачен откуп.

9. *Право на брак.* На няколко места вече бе отбелязано правото на робите на брак: § 31, 32, 33, 34, 35 и 175, което показва, че законите гарантират на робите основни елементи на право на личност. На този въпрос е обърнато внимание от В. Р. Стрѳве, който на базата на параграф 34 заключава, че при по-нататъшното развитие на обществените отношения (т. е. към периода на кодифицирането на законите — ВП) тази практика (на брак между роби и свободни — ВП) се превърнала в предосъдително деяние, което законите се стремели да ограничат.¹⁰⁴ Очевидно е, че подобно положение е било налице, тъй като, както бе посочено вече по-горе, свободна жена, омъжила се за роб, губи, макар и временно, свободния си статут. При обяснението на това явление със същите основания може да се предположи, че то би могло да има както ограничителен характер, така и да се явява като архаизъм от един по-ранен период на по-строг робски статут и по-силна обществена реакция при подобни случаи.

Посочените по-горе моменти представляват отделни страни от статута на хетските роби. Очевидно е, че редица положения в тях не могат да се допуснат като съществуващи едновременно, но тъй като всички те са намерили отражение в законите, необходимо е да се подходи към тях по-диференцирано. Приведените дотук данни не позволяват робите да се смятат като една напълно подчинена и безправна маса, тъй като много параграфи показват възможност за имуществена правоспособност и правна защита. Ако разгледаме подробно § 93 и 99 от Първа таблица на хетските закони, прави впечатление, че законите наистина проявяват известна снизходителност по отношение на робите. Това явление намира различни обяснения, свързани до голяма степен с правото на някои роби да имат пекулий, доходите от който могли да ползват независимо от своя господар и които доходи могли да заплащат глоби и други наказания.¹⁰⁰ Съществува мнение, че робът и пекулият представляват пълна частна собственост на своя господар-робовладелец, който може във всеки момент да се

разпорежда по свое желание както с роба, така и с пекулия. От тук се прави извод, че отговорността за различни престъпления и провинения на роба се носи от господаря му като пълен собственик.¹⁰⁵ Тези тълкувания могат да бъдат поставени под известно съмнение, тъй като посочените параграфи очевидно свидетелствуват за по-голяма независимост на роба, която може да получи друго обяснение.¹⁰⁶

При разглеждането на посочените параграфи прави впечатление разликата в глобите на свободния и роба за престъпления от един и същ вид. Е. Нюфелд обяснява това с различната платежоспособност на свободния и роба.¹⁰⁷ И. М. Дяконов също смята, че компенсацията се взема от пекулия на роба, т. е. от неговото стопанство.¹⁰⁸ Ако наистина се признае възможността робът да бъде платежоспособен, то трябва да му се признае и правото да бъде икономически независим. От всичко това може да се направи извод за една по-голяма степен на независимост на роба в рамките на отношенията между роби и господар. Във всеки случай, изглежда, законът наистина се съобразява с по-малката платежоспособност на роба и определя по-малка по размер глоба. Ако господарят е лицето, което напълно отговаря за своя роб, законът би предвидил и в двата случая еднакви по размер глоби, тъй като няма нужда от посочените съображения. Подобна практика на разлика в отговорността при различни социални категории се наблюдава и в някои други древноизточни правни паметници, като законите на Хамурапи¹⁰⁹ и др. Това положение все още не може да намери пълно решение и се нуждае от допълнителни проучвания.

Разгледаните по-горе параграфи от хетските закони дават възможност да се направи извод, че робите в хетската страна не представлявали самостоятелно обособена класа (както например в Рим), а особена малоправна прослойка, влизаща в състава на основната експлоатирана класа за всички древноизточни страни — дребните производители.¹¹⁰ В известен смисъл може да се възприеме мисълта на М. А. Коростовцев, че положението на робите в древния Изток прилича на това на общинниците: могат да имат семейство, да получават доходи и др.¹¹¹

Посочените особености на статута на хетските роби се обуславят от архаизма на обществените отношения и специфичността в развитието на формите на собственост и системата на производство. развитието на институцията на робството зависи както от горепосочените фактори, така и от особеностите на стопанската организация, като тип стопанство, наличие на стоковост, форми на организация на производството и др.

В хетската страна и в другите държави на древния Изток се обособили исторически два типа стопанства — едро (царско, хромово, на едри робовладелци в лицето на аристокрацията и др.) и дребно (на отделните общинници и др. дребни производители). В едрите стопанства робите не могли да бъдат постоянно използвани по-

ади сезонността на селскостопанската работа. Ефективността на робския труд се намалявала и от сравнително по-ниското рутинно състояние на техниката в сравнение с обществата от гръцко-римския свят. Към всичко това трябва да се добави, че робовладелецът в едно стопанство трябвало да се грижи за изхранването на робите си и по време на дългите сезонни престои, както и да издържа апарат за надзор. Всичко това обусловило забавянето на развитието на институцията на робството. За господаря робовладелец се оказвало по-изгодно да оземли робите си и да ги експлоатира чрез присвояване на част, а не на целия продукт. Робът земеделец трябвало сам да си осигурява прехраната и да обезпечава известно отстъпление от произведения продукт в полза на своя господар. Ето защо не е чудно, че в законите на толкова много места се говори за имуществена правоспособност на робите, за платежоспособност, за самостоятелна стопанска дейност и др. Но в крайна сметка това означава, че робът не е вече роб, а зависимо (или полузависимо) производително лице. В развитието на робовладението в тази насока особено важна роля играла натуралността на хетското стопанство.¹¹² Липсата на стоковост довела до положението робовладелецът, който води с помощта на робите натурално стопанство, събирайки целия произведен продукт, да връща обратно на робите част от него (необходимия продукт) в тази форма, в каквата те са го произвели, т. е. да се върши в действителност безсмислена работа.¹¹³ Ето защо по-просто и по-евтино било в такива стопанства робите да се оземляват и от тях да се събира само принадлежния продукт. Този път на развитие на робовладението важен в еднаква степен както за едрите, така и за дребните стопанства, в които още по-силно бил подчертан натуралният характер и където сезонността на приложението на робския труд и евентуалните разходи за надзор довеждали до намаляването на ефективността от използването на робите. Разбира се, в тези отрасли на стопанския живот, в които навлизал стоковият характер на производството и играел определена роля, робският статут се развивал с тенденции към разцвет в гръцко-римски смисъл. Тъй като хетската икономика, както и икономиката на всички останали древноизточни страни не стигнали до такава степен на стоково стопанство, както гръцкия свят и Рим, то и хетските и древноизточните роби не могли да бъдат роби в античен смисъл, а останали само едно зависимо население, експлоатирано не толкова чрез извъннормативна принуда, колкото икономически с присвояване на част от принадлежния продукт. В този смисъл робът представлявал както роб, така и почти феодално експлоатиран производител, тъй като успоредното развитие и съществуване на тези две форми на експлоатация не били чужди за древноизточните общества¹¹⁴ и за хетската държава.

От всичко казано следва, че статутът на робите в хетската държава не трябва да се смята за решен въпрос. Необходимо е в бъдеще да се анализира по-богат фактически материал, за да се издирят възможностите, с които се разполага за неговото по-цялостно решаване.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Клинописният текст е публикуван в КВо, VI, 2—22.26; КВо, IX, 70, 71; KUB XIII, 11—16, 30; KUB, XXVI, 56; KUB, XXIX, 13—38; ABoT, 52
E. Neufeld, *The Hittite Laws*, London 1951, X-XI; J. Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze*, Leiden, 1959, S. 1—15.
- ² Вж. H. G. Güterbock, *Further notes on the Hittite Laws*, JCS, XVI, 1962, N 1.
- ³ В. Hrozný, *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure vers 1350, av. J—C.*, Paris, 1922.
- ⁴ По-важни от тях са: J. Friedrich and H. Zimmermann, *Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi um 1300 v. Chr.*, AO, XXIII, 2, 1922; P. M. Witsel, *Hethitischen Keilschrifturkunden in Transcription und Übersetzung mit Kommentar*. (=Keilschriftliche Studien, Heft 4), Fulda, 1924; E. Ebeling, *Hethitische Gesetze*, (=Altorientalische Texte und Bulder zum Alten Testament, hrsg. von Hugo Gressman, 1, 2 Aufl., Berlin und Leipzig, 1926, S. 423—431; G. Furlani, *Leggi dell'Asia anteriore antica*, (=Publicationi dell'Istituto per l'Oriente), Roma, 1929, p. 61—88; A. Galanti, *Hittit kanunu*, Istanbul, 1931; A. Walther, *The Hittite Code* (=J. M. Powis Smith, *The Origin and History of Hebrew Laws*, Appendix, IV, Chicago, 1931, p. 246—274, 2 ed. 1960, p. 246—279); E. Sturtevant and G. Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia, 1935, p. 201—223; E. Neufeld, *The Hittite Laws*, London, 1951; R. Follet, *Les Lois Hittites* (=Mélanges de l'Université Saint Joseph, t. XXV, f. 1, Beyrouth, 1935); A. Goetze, *The Hittite Laws* (=Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament, Ed. by J. B. Pritchard, Princeton, 2 ed. 1955, p. 188—197); V. Korosec, *Hethitica* (Prispevek k razvoju hetskego prava) (=Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Rasprave, IV/7, Ljubljana, 1958, S. 24—30; H. Schmökel, *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Stuttgart, 1961, S. 386—397; R. Haase, *Die keilschriftlichen Rechts-sammlungen in Deutscher Übersetzung*, Wiesbaden, 1963, S. 61—94; както и руските преводи на И. М. Дунаевская (=Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, ВДИ, 1952, № 4, с. 259—284; В. В. Иванов, *Хеттские законы*) = Хрестоматия по истории Древнего Востока, М., 1963, стр. 309—326.
- ⁵ J. Friedrich *Die Hethitischen Gesetze*, Leiden, 1959.
- ⁶ Днес науката разполага с богат фактически материал от хетски писмени паметници. Основната част от откритите на територията на хетската държава писмени паметници са публикувани в поредиците КВо KUB, BoTU, сборниците ABoT, IBoT и др. Разбира се, съществуват и много отделни публикации на текстове (в транскрипция и превод), които не могат да бъдат посочени поради големия им брой. Важни сведения за социално-икономическия живот на страната съдържа и сборникът документи P. M. IV.
- ⁷ V. Korosec, *Einige Beiträge zum hethitischen Sklavenrecht* (=Festschrift Paul Koschaker, Weimar, 1939, t. III, S. 127—139.
- ⁸ Э. А. Менабде, *Некоторые вопросы развития института рабства в хеттском государстве*, (Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1956); *О рабстве в хеттском государстве*, ПАС, 1961, стр. 11—56.
- ⁹ Э. А. Менабде, *О рабстве...*, стр. 56.
- ¹⁰ Э. А. Менабде, *К вопросу об экономическом развитии хеттского царства* (по данным хеттских законов) (сб. Проблемы социально-экономической ис-

- тории Древного Мира, М.—Л., 1963, стр. 73—87; Хеттское общество, Тбилиси, 1965.
- 11 Н. М. Никольский, Хеттские законы и их влияние на законодательство Пятикнижья, ЕС, XII, стр. 213—238; В. В. Струве, Хеттское робовладельческое общество, как тип военного робовладельческого общества (=Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, ИГАИМК, вып. 97, 1934).
- 12 И. М. Дьяконов и Я. М. Магазинер, Коментарии к хеттским законам, ЗВАХ, стр. 285—311.
- 13 В. В. Струве, Параграфы 34 и 36 хеттского судебного кодекса, ВДИ, 1937, № 1, с. 33—38; от него О „гуманности“ хеттских законов, ВДИ, 1947, № 4, стр. 11—20.
- 14 E. Siqu, Eudest sur le droit babylonien, les lois assyriens et les lois hittites, Paris, 1929; A. Götz, Kleinasiens, (=Handbuch der altorientwissenschaft, III, 1, 3, Kulturgeschichte des Alten Orient, III, 1, München, 1933, 2 Aufl. 1957; S. Alp, Die Soziale Klasse der NAM.RA — Leute und ihre hethitische Bezeichnung, JKF, 1, 2, 1950, S. 113—135; E. Neufeld, The Hittite Laws, London, 1951; O. R. Gurney, The Hittites, Harmondsworth, 2 Ed. 1952, 3 Ed. 1961; R. Follet, Les Lois....; I. Mendelsohn, Slavery in the Ancient Near East, New York, 1949.
- 15 V. Soucek, Einige Bemerkungen über status libertatus und status servitutis im hethitischen Recht (=Charisteria orientalia, Praha, 1956, S. 316—320).
- 16 Gesetze, S. 34.
- 17 Gesetze, S. 22.
- 18 Gesetze, S. 26.
- 19 Gesetze, S. 16.
- 20 Gesetze, S. 18.
- 21 J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952, S. 278.
- 22 Gesetze, S. 20, 22.
- 23 Gesetze, S. 16, 18.
- 24 Вж. например: S. Alp, Die Soziale Klasse....; И. М. Дьяконов, ЗВАХ, с. 285; Э. А. Менабде, О рабстве..., с. 37, 40, 48; За него и за В. В. Струве вж. по-подробно Н. М. Постовская, Изучение Древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1959), М. 1961, стр. 120, 255—256; и др.
- 25 Gesetze, S. 28. (1, § 40).
- 26 Gesetze, S. 26. (1, § 35).
- 27 Gesetze, S. 32. (1, § § 48, 49).
- 28 Вж. например II § 176 — Gesetze, S. 78.
- 29 И. М. Дунаевская превежда: „... горшечник, кузнец, плотник, кожевник, портной, ткач..., изготовитель TUG.KA.PAL LI (у И. Фридрих TUG.KABALLI, (Gesetze, S. 78) — (вид дреха — ВП)“, ЗВАХ, с. 279; В. В. Иванов: „... гончар, кузнец, плотник, кожевник, портной, ткач..., изготовителя одежды кабалли“, ХИДВ, стр. 323; J. Friedrich: „... Einen Töpfer, einen Schmied, einen Zimmermann, einen Lederbeiter, einen Walker, einen Weber, ..., einen Hersteller...“, Gesetze, S. 79; A. Goetze: „... a potter, a smith, a carpenter, a leatherworker, a fuller, a weaver or he buys a maker of „kapalli“, ANET, p. 196; E. Neufeld: „... a potter, a smith, a carpenter a leatherworker, a tailor, a weaver or a lace-maker“, The Hittite Laws .p. 48—49.
- 30 Gesetze, S. 78.
- 31 Вж. например II, § 147, където се говори за необучени хора — Gesetze, S. 70.
- 32 Дубликати: Gesetze, Paralleltext: § VI (S. 50); XI, XVI, XVII (S. 52).
- 33 Дубликат: Gesetze, Paralleltext: § II, S. 48.
- 34 Gesetze, S. 26.
- 35 Э. А. Менабде, О рабстве..., стр. 17.
- 36 Gesetze, S. 16.
- 37 Gesetze, S. 16.
- 38 Gesetze, Paralleltext, § II, S. 48.
- 39 Gesetze, S. 30. вж. ЗВАХ, стр. 264, 265, заб. 5.

- 40 Gesetze, S. 30. И. М. Дунаевская превежда: „Если кто нибуь предасть человека огню и он умрет, то за него за тем тот должен дать в возмещение своего сына“, ЗВАХ, стр. 264; В. В. Иванов: „Если кто нибуь толкнет человека в огонь и тот умрет, то он должен дать ему (т. е. за него) парня...“, ХИДВ, стр. 314; J. Friedrich: „Wenn jemand einen Menschen in ein Feuer stösst und der (davon) stirbt, so gibt er ihm wieder einen Burschen“, Gesetze, S. 31; E. Neufeld: „... If anyone pushes a man into the fire and he dies...“, The Hittite Laws, p. 14.
- 41 Gesetze, S. 70.
- 42 Gesetze, S. 78.
- 43 Gesetze, S. 86.
- 44 Вж по-подробно В. В. Струве, О „гуманности“... , стр. 11—12; ЗВАХ, с. 285; Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 19, заб. 20 и др.
- 45 И. Фридрих превежда: „... so gibt er seinen Ersatz“, Gesetze, S. 77; E. Neufeld: „... then (he) shall indemnify him“, The Hittite Laws, p. 47; A. Goetze: „... he shall give (a person) like himself“, ANET, p. 95; И. М. Дунаевская: „... то тот может дать вместо себя замену“, ЗВАХ, с. 277, заб. 4; В. В. Иванов: „... то он должен дать (человека), подобного себе“, ХИДВ, стр. 324.
- 46 По повод на този параграф И. М. Дунаевская говори за придобиване на полупровладелска власт, ЗВАХ, стр. 277, заб. 3.
- 47 Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 20.
- 48 За хетската община вж по-подробно И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 286—287, 293—294; Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 131—146; както и В. В. Иванов, Социальная организация индоевропейских племен по лингвистическим данным, ВИМК, 1957, № 1, стр. 43—52.
- 49 Вж Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 158—217.
- 50 Пактам, стр. 163.
- 51 Вж например В. В. Струве, О „гуманности“... , стр. 15—16.
- 52 Закони на Хамурапи, § 117, 118 и др.
- 53 Gesetze, S. 32.
- 54 Вж И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 286.
- 55 Вж И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 285, 303; Э. Менабде, Хеттское общество, стр. 144; E. Neufeld, The Hittite..., p. 120.
- 56 Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 26.
- Вж И. М. Дунаевская, ЗВАХ, стр. 263, заб. 3, 4.
- 57 Gesetze, S. 26; Вж И. М. Дунаевская, ЗВАХ, стр. 263, заб. 3, 4.
- 58 И. Фридрих превежда: „... eine freie Frau entführt“, Gesetze, S. 27; E. Neufeld: „... elopes with a free woman“, The Hittite Laws, p. 10; A. Goetze: „... elopes with a free woman“, ANET, p. 190; И. М. Дунаевская: „... похитит свободную женщину“, ЗВАХ, стр. 263; В. В. Иванов: „... убежит со свободной женщиной“, ХИДВ, стр. 313.
- 59 У П. Фридрих: „... Und ihre Kinder verunglimpft (?) man; auch wird an den Gürtel, Gesetze, S. 79; E. Neufeld: „Also her children shall be slave-born; they shall wear the girdle (?) and noone shall take the girdle“, The Hittite Laws, p. 48; И. М. Дунаевская: „... а также его синовеи должны опоясать (?) и их пояс (?) никто не должен снимать (?)“, ЗВАХ, с. 277 + заб. 11 и 12; В. В. Иванов: „... и ее детей должны обратить в рабство (?) и поясов у них никто не должен брать (?)“, ХИДВ, стр. 323.
- 60 ЗВАХ, стр. 264.
- 61 Закони на Хамурапи, §§ 278, 279, 280, 281 и др.
- 62 Вж забележки 29—31.
- 63 Gesetze, S. 70.
- 64 В. В. Струве, О „гуманности“... , стр. 15—16.
- 65 На този въпрос ще се спрем подробно по-долу.
- 66 Вж LU.(GIS).TUKUL и LU.HALA-SU вж ЗВАХ, с. 285 и 263, заб. 14 и 21.
- 67 Gesetze, S. 34.
- 68 Вж по-подробно И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 302—303.
- 69 Gesetze, S. 20.
- 70 Вж например I, § 19—а, 20, 21.

- 71 Преводът по J. Friedrich, Gesetze, S. 22.
- 72 За нейното разпространение у хетите вж. В. В. Струве, О „гуманности“... , стр. 18.
- 73 E. Neufeld, The Hittite Laws, p. 120.
- 74 За превода вж. заб. 59.
- 75 Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 19.
- 76 За разлика в преводите вж. J. Friedrich: „Wenn ein Unfreier entflieht und er in das Land Luwija geht, so gibt er dem, der ihn wieder herbringt 6 Sekel Silber. Wenn ein Unfreier flieht und er in ein feindliches Land geht, so kann eben der, der ihn wieder herbringt, ihn an sich nehmen“, Gesetze, S. 23; A. Goetze: „If a slave runs away and goes to the country of Luwija, he shall give to him who brings him back 6 shekels of silver. If a slave runs away and goes to an enemy country, whoever brings him nevertheless back, shall receive him (the slave) himself“, ANET, p. 190; E. Neufeld: „If a slave escapes and goes to the country of Luwijas, to him who brings him back he (the owner) shall give six shekels of silver. If a slave escapes and goes to an enemy country, he who brings him back shall himself take him“. The Hittite Laws, p. 7; И. М. Дунаевская: „Если раб бежит и увидет в Лувию, то тому, кто его доставит обратно, должно дать 6 полусиклей серебра; если раб бежит и увидет во вражескую страну, то именно тот, кто его доставит обратно может, взять его себе“, ЗВАХ, с. 261 + заб. 9; В. В. Иванов: „Если раб убежит и (если) он пойдет в страну Лувию, (то) тому, кто его назад приведет, он (хозяин) должен дать 6 сиклей серебра. Если раб убежит и если он пойдет во вражескую страну, (то) тот, кто его все же назад приведет, должен сам взять себе раба“, ХИДВ, стр. 312.
- 77 И. Фридрих превежда „Kleinbürger“, Gesetze, S. 29. По този въпрос вж. също И. М. Дунаевская, ЗВАХ, стр. 263, заб. заб. 14 и 21.
- 78 По въпроса за АМ. А вж. заб. 24.
- 79 И. М. Дунаевская, ЗВАХ, стр. 265, заб. 3.
- 80 Този документ е известен и под името „Закон за порядъка на престолонаследие“ или „Закон на Телепин“. Клинописният текст е публикуван въз: E. Fogger, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, 2. N 23; KUB, XI, N 1; J. Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum, „Der Alten Orient“, N 24, 3, Leipzig, 1925; E. H. Sturtevant, A. Hittite Chrestomathy, Philadelphia, 1935, p. 175; и др. И. М. Дунаевская превежда § 9: „И он пошел на город Хальп и разрушил город Хальп и доставил в Хаттус пленных (NAM.KA.MES) города Хальпа и его добро. А затем он пошел на Вавилон и разрушил Вавилон и разгромил хурритов и пленных Вавилона и добро его он забрал в Хаттус“, ЗВАХ, стр. 255.
- 81 Текста гж. в ВotU, 31—44; а също и H. G. Güterbock, The deeds of Suppiluliuma, JCS, X, 2, 1956, p. 41 sq.; E. Cavaignac, Les annales de Suppiluliuma, Revue des Etudes Anciennes, XXXII, 1930, p. 238.
- 82 A. Goetze, Die Anna en des Mursilis, Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft, 38, H. 8, S. 56—57, 64—67, 70—71, 76—79, 136—137, 170—171, Leipzig, 1933; E. Cavaignac, Les annales de Mursil II, Revue d'assyriologie et d'archéologie Orientale, XXVI, 4, p. 145—188, Paris, 1929.
- 83 Вж. В. В. Струве, О „гуманности“... , стр. 15—16; И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 285; Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 15, 17—18 и др.
- 84 Вж. И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 295—301.
- 85 Э. А. Менабде, О рабстве... , стр. 26.
- 86 В. В. Струве, Хетское рабовладельческое общество... , Тази работа ми бе недостъпна. Вж. по този въпрос Н. М. Постовская, Изучение... , стр. 103—104.
- 87 В. В. Струве, Параграфы 34 и 36 хеттского судебного кодекса, ВДИ, 1937, № 1, стр. 33—37; от него О „гуманности“... , стр. 11—20.
- 88 R. Follet, Les lois... , p. 12.
- 89 A. Goetze, Kleinasien, S. 114.
- 90 V. Kogosec, Einige Beiträge... , S. 127—129.

- 91 И. М. Дьяконов, ЗВАХ, с. 287—288; Н. М. Никольский също допуска, положението на хетските робби било сравнително сносно, Хеттские законы и их влияние..., стр. 223—224.
- 92 Э. А. Менабде, О рабстве..., стр. 56.
- 93 За мекостта на хетските закони вж. В. В. Hrozny, Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Praga, 1943, S. 167; E. Meyer, Geschichte des Altertums, T. 2, 1928, S. 517; A. Moret, Histoire de l'Orient, T. 2, Paris, 1936, p. 574—575; L. Delaporte, Les Hittites, p. 184—185; A. Goetze, Kleinasien, 1933, S. 99—100 (независимо от посоченото в заб. 89). По този въпрос вж. по-подробно В. В. Струве, О „гуманности“..., с. 11—20 и Э. А. Менабде, О рабстве..., с. 12—13.
- 94 Вж. например O. R. Gurney, op. cit., p. 71—72; E. Cavaignac, Les Hittites, p. 58.
- 95 Э. А. Менабде, О рабстве..., стр. 17.
- 96 Преводът у различните автори е еднакъв с несъществени различия.
- 97 В. В. Струве, О „гуманности“..., стр. 18.
- 98 Gesetze, S. 26.
- 99 Относно I, § 36 вж. E. Neufeld, The Hittites..., p. 151; ЗВАХ, стр. 263, заб. 6; J. Friedrich, Gesetze, S. 27; A. Goetze, ANET, p. 190.
- 100 За рекултя у хетите вж. по-подробно Э. А. Менабде, О рабстве..., с. 31—35; И. М. Дьяконов, ЗВАХ, с. 287; E. Neufeld, The Hittite..., p. 98; а също и I. Mendelsohn, Slavery in the Ancient Near East, New York, 1949, p. 66—74.
- 101 Този параграф се нуждае от по-внимателно проучване.
- 102 Gesetze, S. 52, Paralleltext, § XI.
- 103 За превода вж. Gesetze, S. 53; ЗВАХ, III таблица, § 11, с. 282; В. В. Иванов, ХИДВ, стр. 311.
- 104 В. В. Струве, Параграфы 34 и 36..., стр. 36—37.
- 105 Вж. И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 289; Э. А. Менабде, О рабстве..., стр. 34.
- 106 Вж. по този въпрос В. П. Попов, О статусе рабов в хеттском царстве (по данным §§ 93—99 Хеттских законов), ВДИ, 1969, 3, стр. 73—81.
- 107 E. Neufeld, op. cit., p. 93.
- 108 И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 287.
- 109 Закони на Хамурапи, § 196—223.
- 110 По тази постановка за Древния Изток вж. А. И. Стучевский, О первичных классовых формациях и азиатском способе производства (=Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. Материалы дискуссии об общественных формациях на Востоке, М., 1966, стр. 133).
- 111 М. А. Коростовцев, Особенности рабовладельческого общества на древнем Востоке (=Общее и особенное..., стр. 58).
- 112 По този въпрос вж. по-подробно И. М. Дьяконов, ЗВАХ, стр. 295; Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 60—61.
- 113 По тази постановка за древния Изток вж. Э. О. Берзин, Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формации, (=Общее и особенное..., стр. 72).
- 114 По този въпрос съществува много литература във връзка с дискусиата за обществените формации в древния Изток. Като по-важни могат да бъдат посочени публикации на Н. Б. Тер-Акопян, НАА, 1962, № 2, стр. 74—88; № 3, стр. 70—85; J. Piesca, „Eirene“, III, 1964; J. Chesneau, „Eirene“, III, 1964; Я. А. Ленцман, ВДИ, 1965, № 3, стр. 75—83; Н. В. Пигулевская, ВДИ, 1965, № 3, стр. 83—89; А. И. Павловская, ВДИ, 1965, № 3, стр. 89—96; Ю. И. Семенов, НАА, 1965, № 4; М. А. Коростовцев, НАА, 1966, № 3; П. Васин, НАА, 1966, № 3; Ю. М. Гарушанц, ВИ, 1966, № 1, стр. 83—100; С. Л. Васильев и И. А. Стучевский, ВИ, 1966, № 5, стр. 77—90; Н. Ф. Колесницкий, ВИ, 1966, № 7, стр. 82—91; Г. А. Меликишвили, ВИ, 1966, № 11, стр. 65—80; сб. „Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. Материалы дискуссии об общественных формациях на Востоке“, М., 1966, 248 стр., и др.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ВДИ — Вестник Древней истории.
 ВИ — Вопросы истории.
 ВИМК — Вестник истории мировой культуры.
 ЕС — Еврейская старина (сборник статей).
 ЗВАХ — Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, ВДИ, 1952, № 3, с. 199—303; № 4, с. 205—320.
 ИГЛИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
 НАА — Народы Азии и Африки.
 ПАС — Переднеазиатский сборник. (Вопросы хеттологии и хурритологии), М. 1961.
 ХЗ — Хеттски закони
 АВоТ — Ankara Arkeoloji Müzesinde bulunan Bogazköy Tabletleri, Istanbul, 1948.
 ANET — Ancient Near Eastern Text relating to the Old Testament, Edited by James B. Pritchard, 2 Ed., Princeton, 1955.
 АО — Der Alte Orient, Leipzig.
 БоТУ — E. Förer, Die Boghazköi-Texte in Umschrift (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 41/42, Leipzig, 1922—1926).
 Gesetze — J. Friedrich, Die Hethitischen Gesetze, Leiden, 1959.
 ИВоТ — İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Bogazköy tabletlerinden seçme metinler, I, II, Istanbul, 1944, 1947.
 JSC — Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
 JKF — Jahrbuch für kleinasiatische Forschung, Berlin.
 КВо — Keilschrifttexte aus Boghazköi, Heft 1-6 (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 30/36, Leipzig, 1919—1923).
 KUB — Keilschrifturkunde aus Boghazköi (Staatliche Museen zu Berlin).
 PRU IV — J. Nougayrol, Le palais royal d'Ugarit, IV, Paris, 1956.

DIE HETHITISCHEN GESETZE UND DIE SKLAVEREI IM HETHITERREICH

Wladimir Popov

Zusammenfassung

Die hethitischen Gesetze sind die wichtigsten Quellen, die über die soziale Struktur der hethitischen Gesellschaft berichten. Auf diesem Grunde versucht der Autor über einige Aspekte von der Sklavenhaltung bei den Hethitern zu informieren.

Der Artikel besteht aus drei Teilen. In dem ersten von ihnen werden kurz die Paragraphen charakterisiert, die sich auf die Sklavenhaltung beziehen. In dem zweiten betrachtet man die Quellen der Sklaverei nach ihrer Widerspiegelung in dem Kodex. Der Autor verteidigt den Gedanken, daß in den Gesetzen folgende fünf Urquellen vertreten sind: 1. Die Unterdrückung der Kriegsgefangenen zu Sklaven 2. Die Zirkulierung der Sklaven; 3. Innere Sklaverei (Kabbala und andere ähnliche Verhältnisse) 4. Natürlicher Zuwachs der Sklaven und 5. Entführung von freien Menschen. Es wird die Meinung geäußert, daß diese Quellen eng miteinander verbunden und ineinander verflochten sind, deswegen auch nach Bedeutung und Verbreitung schwer differenzierbar und klassifizierbar erscheinen.

Nach der Ansicht des Autors sind die Sklaven in der Blütezeit des hethitischen Reiches (XV—XIV Jh. V. N. Z.) keine selbständig abgesonderte Klasse.

Alle diese Besonderheiten werden durch die unvollständige Entwicklung der hethitischen Gesellschaft auf dem Wege der Sklavenhaltung erklärt und in Details durch die schwache Entwicklung der Waren-Geldbeziehungen, der Wirtschafts- und Genossenschaftstypen, der Produktionsformen und der Exploitation u. a.

LES LOIS HITTITES ET L'ESCLAVAGE DANS L'EMPIRE HITTITE

Vladimir Popov

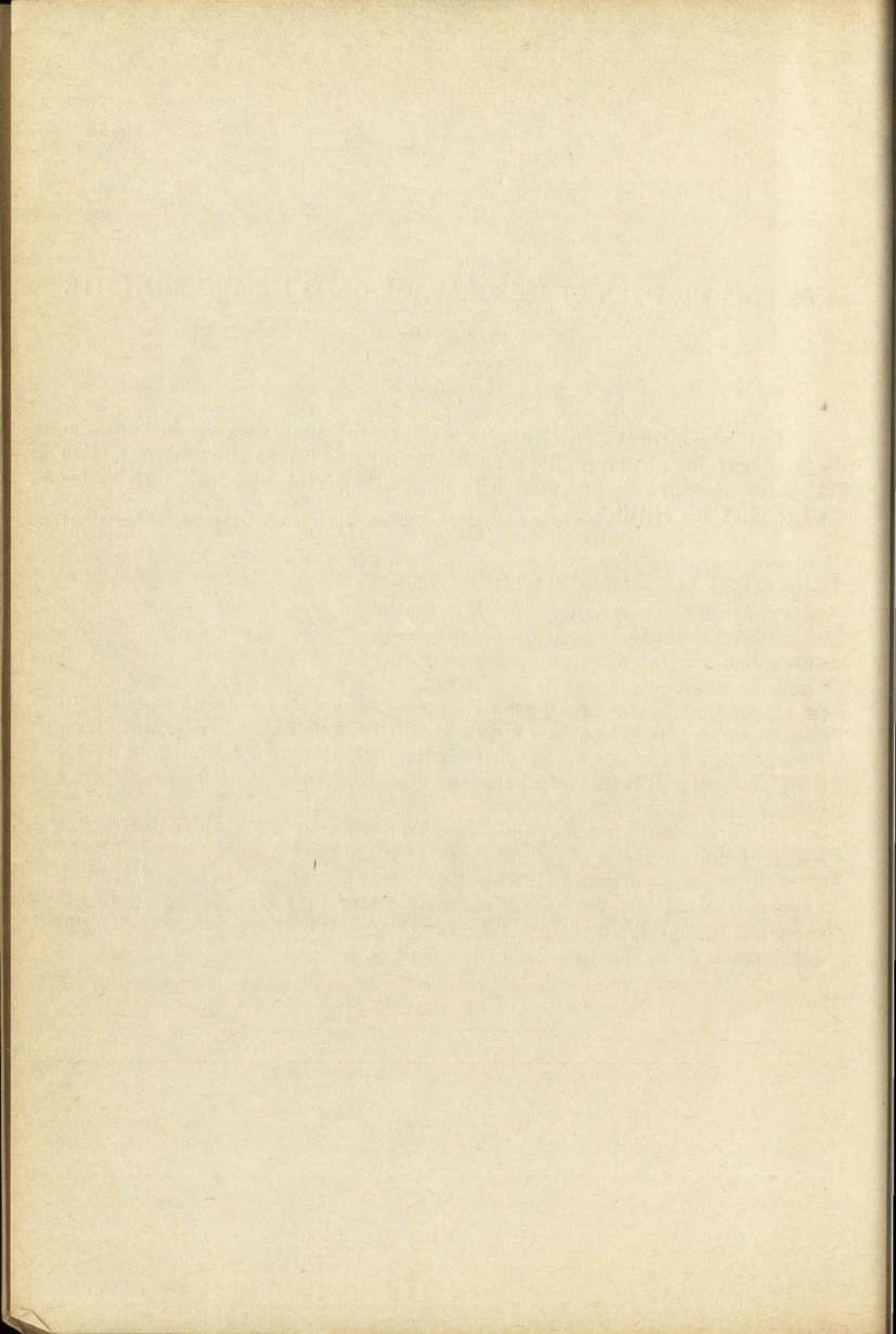
Résumé

Les lois hittites sont les sources les plus importantes de connaissances sur la structure de la société hittite. En se basant sur elles l'auteur a essayé de procéder à l'examen de certains aspects de l'esclavage chez les Hittites.

L'article est composé de trois parties. Dans la première partie il fait une caractéristique concise des paragraphes concernant l'esclavage. Dans la seconde, il traite les sources de l'esclavage, telles, qu'elles sont reflétées dans de code. L'auteur conclut que dans les lois hittites on avait accordé une grande attention aux sources primordiales suivantes: 1) transformation des prisonniers de guerre en esclaves; 2) circulation des esclaves; 3) esclavage intérieur (les rapports de cabala et pareils); 4) accroissement naturel des esclaves; 5) enlèvement de personnes indépendantes. L'auteur affirme que ces sources sont étroitement liées entre elles, qu'elles s'entremêlent et c'est pourquoi il est difficile de les différencier et de les classifier d'après leur importance et leur propagation.

D'après l'auteur à l'époque de la puissance de l'Empire hittite les esclaves ne représentent pas une classe constituée a part.

Toutes ces particularités sont expliquées par l'esclavage rudimentaire de la société hittite et en particulier par les rapports marchands et monétaires, par les modèles d'économies et d'activité économique par les formes de production et d'exploitation.

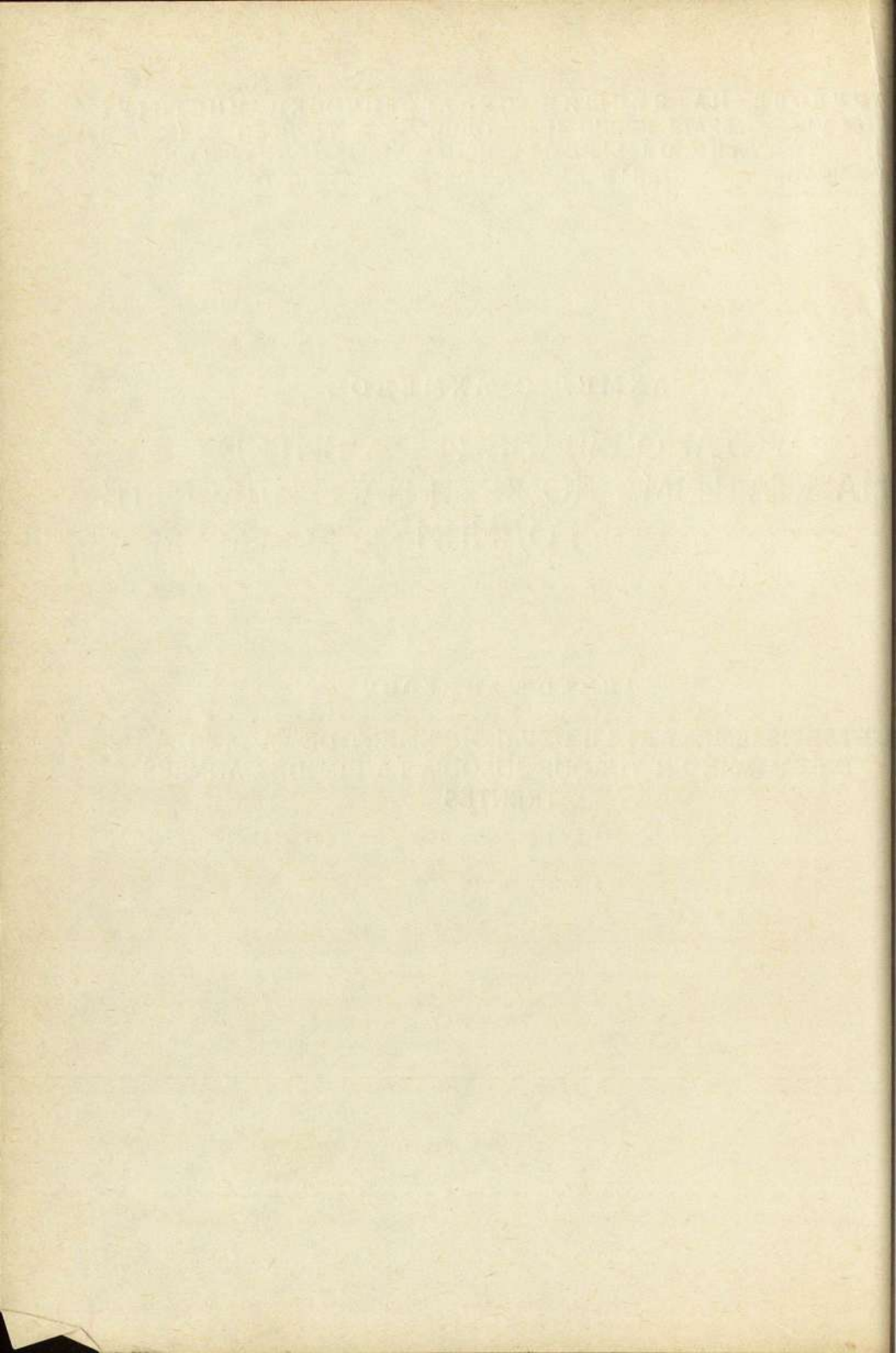
ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII₂ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII₂ "CYRILLE ET METHODE" — V. TIRNOVO 1969/1970

АХМЕД С. АХМЕДОВ

УСТАНОВЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ
НА ЕТАТИЗМА ДО КРАЯ НА ТРИДЕСЕТТЕ
ГОДИНИ

AHMED S. AHMEDOV

L'ETABLISSEMENT ET LE DEVELOPPEMENT DE LA POLITIQUE
D'ETATISME EN TURQUE JUSQU'A LA FIN DES ANNEES
TRENTES

1. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ УСЛОВИЯ, НАЛОЖИЛИ ПОЛИТИКАТА НА ЕТАТИЗЪМ

Проблемите на установяването и развитието на етатизма в Турция през 30-те години са били предмет на изследване както от марксистическата, така и от буржоазната социологическа и икономическа наука.

Буржоазните изследвания поради погрешната им методологична основа не дават научно обяснение на същността на етатизма.

Що се отнася до марксистическата литература, посветена на етатизма, формално погледнато, тя не е оскъдна.¹

Съществен недостатък на всички изследвания е, че те разглеждат схематически същността на етатизма, без да дават отговор на редица въпроси, които възникват при подхода към етатизма като свойствен за Турция държавен капитализъм.

Настоящата студия е част от работата на тема „Политическите борби в Турция на основата на етатизма през 40-те години“. Тя има за задача, доколкото това е възможно при не твърде богатата източникова база, да направи по-задълбочен анализ на същността на етатизма. Този анализ се свързва с цялостната идеология на кемалистите и практическата дейност на управляващата в Турция през 30-те години Народно-републиканска партия.

Интерпретирането на същността на етатизма е тясно свързано с проблемата за социално-икономическите условия, които довеждат до установяването на политиката на държавен капитализъм.

В системата на империализма Османската империя заемала особено място. Нейното положение се определяло от политическото и икономическото ѝ развитие от средата на XIX в. След Кримската война Османската империя изпаднала в голяма финансова зависимост от западноевропейските капиталистически държави. Чрез предоставените заеми на Турция те фактически създавали предпоставки за превръщането ѝ в своя полуколония. В епохата на империализма „финансовият капитал и съответстващата му международна политика. . . създават цяла редица преходни форми на държавна

¹ Вж. Данциг Б. М., „Етатизм, его сущность и значение в экономике Турции“, „Ученые записки ИВАН СССР“, т. XVII, 1959; Розалиев Ю., Особенности развития капитализма в Турции, М., 1962, стр. 116—122. От същия автор, Государственный капитализм и развитие современных форм предпринимательства в Турции, рукопись на соискание ученой степени доктора экономических наук, М., 1968, стр. 153—167; Алибеков И. В., Государственный капитализм в Турции, М., 1966 стр. 30—37.

зависимост. Типични за тая епоха са не само двете основни групи страни: владеещите колонии и колониите, но и разнообразните форми на зависими страни, политически, формално самостоятелни, но в действителност оплетени в мрежата на финансовата и дипломатическа зависимост.²

Запазвайки формален суверенитет, в края на XIX в. Османската империя вече икономически и политически се превърнала в полуколония на империалистическите държави. Затова предстоящата революция не е могла да се ограничи в рамките на буржоазната революция. Първата буржоазна революция в Турция през 1908 г., въпреки че е създала предпоставки за ускоряването на капиталистическото развитие на страната, не изпълнила докрай своето предназначение. Нейният размах бил ограничен от икономическата слабост, политическата неопитност и нерешителността на турската национална буржоазия. Задържащо влияние върху хода на революцията оказала и непоследователността на турската буржоазия по националния въпрос. Затова и след Младотурската революция Османската империя продължавала да бъде полуколония на империалистическите държави, а нейното икономическо развитие се забавяло от силни феодални преживелици на село. Поради това следващата революция в Турция трябвало да бъде националноосвободителна, т. е. насочена срещу империализма. Заедно с това тя трябвало да нанесе по-съкрушителен удар върху феодалните остатъци в обществено-икономическия, политическия, културно-битовия и други сфери от живота на турската нация.

Ето защо Турция станала една от страните на Изтока, където идеите на Великата октомврийска социалистическа революция намерили най-благоприятни условия за разпространение. Под въздействието на революционизиращите идеи на великата пролетарска революция и преди всичко на основата на сложните вътрешни социално-икономически и политически противоречия започнала революция, на която било съдено от историята да бъде водоразделът между изостаналата, полуколониалната османска държава и новата, развиваща се турска република — рожба на революцията.

Турският народ през 1918 г. се надигнал на националноосвободителна борба срещу англо-френските и гръцко-италианските интервенти. На империалистическия фронт, целящ ликвидирането на турската държава и разчленяването на турската нация, народът противопоставил своята сплотеност около лозунгите за държавен суверенитет и национална независимост.

Националноосвободителната борба на турския народ не е могла да завърши с радикални преобразования от вътрешен характер поради малочислеността и слабата организираност на турския пролетариат. Въпреки това буржоазната революция от 1918—1922 г. довела до социални, политически, юридически, просветни, културно-битови и други преобразования, които превърнали Турция в мо

дерна държава. Революцията привела в съответствие надстройката с новата, развиваща се вече капиталистическа база. Но извоюването на политическа независимост не могло да обезпечи напълно националния суверенитет. „Националноосвободителната революция не свършва с извоюването на политическата независимост. Тази независимост няма да бъде сигурна и ще се превърне във фикция, ако революцията не доведе до дълбоки изменения в социалния и икономическия живот, ако не реши насъщните задачи на националното възраждане.“³

Пред новата турска държава възникнали сложни проблеми: извеждане на Турция от състояние на вековна стопанска изостаналост и икономическото ѝ възраждане. Политическата независимост на турската нация трябвало да бъде обезпечена с нейната икономическа независимост от империалистическите държави. „Действително велико дело — писал Ниязи Беркес — щеше да бъде икономическата необвързаност.“⁴ Но за утвърждаването на икономическата независимост на турската република трябвало да се създаде икономическа база в лицето на промишлеността, селското стопанство, търговията и финансите.

Скъсвайки с полуколониалния характер на икономиката, турската република трябвало да създаде независима икономика. Националният блок на турската буржоазия и помещици, дошъл на власт в резултат на кемалистката революция, имал твърде ограничена икономическа база. Според едно промишлено преброяване през 1915 г. общо в цялата Османска империя имало около 15 000 работници.⁵ Те работели главно по строителството и поддържането на железопътните линии, държавните военни фабрики, градски комунални предприятия и някои частни фабрики. Както справедливо отбелязва Сюрейя Ш., „управлението на Народната партия наследи от предишния султанат една изнемощяла страна — без пътища, без средства за съобщения, капитали, капиталовложения, промишленост и без енергетична сила и икономическа мощ“⁶.

Наследената от султанския режим промишленост се намирала на ниско техническо равнище. Според преброяването от 1913 г., което обхващало главните райони на Османската империя, в страната имало 269 предприятия, използващи машини с мощност над 5 конски сили.⁷ От наличните предприятия на държавата принадлежали 3,3%, на акционерните дружества 10,6%, а останалите били собственост на отделни капиталисти.⁸

Не настъпила съществена промяна в състоянието на промишлеността до установяването на републиканския строй в Турция.

³ Програма на КПСС, С., 1961, стр. 48.

⁴ Niyazi Berkes, İki yüz yıldır neden bocalıyoruz, İstanbul, 1963, s. 82.

⁵ Süreyya Ş., „Menderes'in dramı“, „Cumhuriyet“, 4. IV. 1969.

⁶ Ibid., 30. III. 1969.

⁷ Süreyya Ş., Cihan iktisadında Türkiye, Ankara, 1931, s. 60.

⁸ Бутаев, И., Национальная революция на Востоке. Проблемы Турции, Л., 1925, стр. 89—90.

Към 1923 г. броят на фабрично-заводските предприятия достигнал 308. От тях 163 били предприятия за преработка на селскостопански продукти, 52 текстилни, 7 рудодобивни и т. н. Общото число на работниците в тях било около 20 000.⁹ Първите години на републиканското управление не могат да се отбележат като време на значителни промени в състоянието на турската икономика и по-специално на промишлеността. По данните на промишленото преброяване от 1927 г. в Турция имало 65 245 предприятия, а броят на работещите в тях бил 256 855.¹⁰ Предприятията от фабрично-заводски тип са били 4,34%.¹¹ През 1927 г. в предприятията на фабрично-заводската промишленост работели 50—70 хиляди работници.¹²

За крайно ниското равнище на икономическото развитие говори и фактът, че по данните от преброяването на населението през 1927 г. 82% от трудоспособното население било заето в селското стопанство, а само 5—6% в промишлеността.¹³ Наличната промишленост се базирала на крайно ниска техника. При помощта на ръчни станове се произвеждала 80% от текстилната продукция. От регистрираните 65 245 предприятия през 1927 г. само 2822 имали механически двигатели.¹⁴ Възможността на турската промишленост да се развива и усъвършенствува технически била силно ограничена, тъй като Турция нямала своя тежка промишленост. В това отношение тя изцяло зависела от вноса на технически съоръжения и машини отвън. Чуждестранните капиталисти, които господствували в най-важните отрасли на турската икономика, водели политика на превръщане на Турция в суровинен придатък на империализма. През 1924 г. във всички отрасли на стопанството на Турция били регистрирани 94 чуждестранни компании, от които 7 железопътни, 23 банкови, 35 търговски, 12 промишлени и рудодобивни.¹⁵

Анализът на горепосочените цифри красноречиво говори за това, че икономическата интервенция на империалистическите държави в Турция имали за задача да задържи промишленото ѝ развитие. От всички чуждестранни капиталовложения в Турция само една десета¹⁶ част били инвестирани в промишлената област.

Победилата млада турска буржоазия чувствувала ограничаващата дейност на чуждестранния капитал във всички области на икономиката. В ръцете на чужденците се намирили 2352 км железопътни линии, комуналните предприятия в по-важните градове на Турция, външната търговия. Особено пагубно влияние за развитие-

⁹ İstatistik yılığı, cilt 7, s. 254.

¹⁰ Ibid., cilt 4, s. 194.

¹¹ Ibid., cilt 5, s. 215.

¹² Розалиев Ю. Н., Очерки положения промышленного пролетариата Турции после Второй мировой войны, М., 1956, стр. 13.

¹³ İstatistik yılığı, cilt 6, s. 72.

¹⁴ İstatistik yılığı, cilt 5, s. 215.

¹⁵ Новейшая история Турции, ответственный редактор Шамсутдинов А. М., М., 1968, стр. 68.

¹⁶ Розалиев Ю. Н., Особенности развития капитализма в Турции, М., 1962, стр. 45.

то на националната икономика имало преобладаващото влияние на чуждестранния капитал в областта на банковото дело. Той притежавал 62% от всички действащи в кредитната система капитали. Капиталът на националните банки бил 5 пъти по-малко от сумата на капитала в чуждестранните банки в Турция.¹⁷ Това позволявало на чуждестранния капитал да ръководи и направлява развитието на турската икономика. Тя приемала уродливи форми. Кемалисткото правителство и през 1923 г. било принудено да внесе предметите за широко потребление. Тогава то внесло 20,5 млн. кг памучен текстил, а вътре в страната бил изработен само 3,7 млн. кг.¹⁸

Преобладаващото влияние на чуждестранния капитал в икономиката се отразявало и върху селското стопанство. Господството на чуждестранния капитал в стопанството на страната служело като кондензатор за полуфеодалните отношения в селското стопанство. Разбира се, изостаналостта на турското село, на селската икономиката не може да се обясни само с влиянието на чуждестранния капитал. Турското село се нуждаело от радикални реформи. На първо място сред тях била аграрната, която временно щяла да разреши глада за земя сред селяните и да открие път за ускорено развитие на капитализма на село. В епохата на големите технически открития и нововъведения в производството, каквито са първите десетилетия на ХХ в., селскостопанският труд в Турция се основал на много ниска техническа база. Сведенията от преброяването през 1927 г. показват, че на село се използвали 1 187 004 рала, 210 794 плуга и само 15 711 различни селскостопански машини.¹⁹

Една от основните причини за изостаналостта на материално-техническата база на селското стопанство били силните феодални преживелици. Наистина в отделни райони на Западен Анадол, в Киликия, Източна Тракия и други капиталистическите отношения заемали доминиращо положение в селското стопанство. Широко приложение обаче в Турция намирала още полуфеодалната изповица. Нейните разновидности били:

а) ярджълък; при тази форма на изполичарството селянинът участвувал в обработката на земята не само с личния си труд, но и с инвентар или работен добитък, или със семена. Той получавал половината от доходите;

б) марабаджълък; арендаторът влагал само личен труд и получавал една четвърт от доходите;

в) кесимджийство, което нямало постоянни форми. Наред с тях полуфеодални, преходни форми на експлоатация на селячеството в някои райони на Източен Анадол се практикувала най-старата форма на феодална експлоатация на селячеството — анга-

¹⁷ „Milli bankalik ve milli tasarruf“, „Cumhuriyet“, 29. X. 1933.

¹⁸ Türkiye Cumhuriyetin 10 yılı, Ankara, 1934, s. 82.

¹⁹ İstatistik yıllığı, cilt 4, s. 181.

рията. Съществуването ѝ било показател за известна деградация в селското стопанство.

Бич за турските селяни било лихварството. Селянинът плащал за получената сума от 60 до 120% лихва. Лихварството било база за съществуването на разорителната за селяните ипотека на посеите на зелено. В лихварските операции чрез посредници вземали участие и чуждестранните капиталисти, като използвали крайната нужда за пари на село, отсъствието на развита държавна кредитна система и силните феодални остатъци. Чуждестранният капитал подлагал турския селянин на безмилостна експлоатация.

Икономическа основа на това състояние на турското селско стопанство било помешчическото земевладение. „Старото помешчическо стопанство. . . се запазва, като се превръща бавно в чисто капиталистическо, „юнкерско“ стопанство. Целият аграрен строй на държавата става капиталистически, като запазва задълго крепостнически черти.²⁰“ Провеждането на аграрна реформа, която можела да ускори капиталистическото развитие на селското стопанство, се забавило около двадесет години след революцията.

Запазилите се полуфеодални отношения на село забавяли развитието на турския национален пазар, а с това и на промишлеността. В крайна сметка те били причина за общата икономическа изостаналост, наследена от Османската империя и продължаваща в първите години след кемалистката революция.

Проблемите на икономическото възраждане на страната живо вълнували новите лидери на държавата. Ясно било, че извоюваната национална независимост и политическа необвързаност можела да се запази само по пътя на стопанския прогрес. В своята реч при откриването на Измирския икономически конгрес М. Кемал заявил: „. . . Икономиката се явява фактор, който има пряко и непосредствено отношение към живота на нацията, към нейния възход или упадък. . . Причините за възхода и упадъка на нашата страна се свеждат в крайна сметка до икономически причини. . . Единствена сила, единственият здрав фундамент, който може да осигури пълен успех, се явява икономиката.“²¹

Националната турска буржоазия търсела пътища за укрепване на своята политическа власт чрез изграждането на национална и независима икономика. Въпросът бил: по какъв път ще стане икономическото възраждане на Турция? Тя извоювала своята политическа независимост през първия етап на общата криза на капитализма, когато паралелно със световната капиталистическа система възникнала и се утвърдила голяма социалистическа държава в лицето на СССР. Примерът на Съветския съюз във възстановяването и развитието на стопанството не е могъл да не окаже известно морално влияние върху лидерите на младата турска република. Немислимо било обаче да се очаква, че Турция ще се раз-

²⁰ В. И. Ленин, Съч., т. 3, С., 1951, стр. 13.

²¹ Кемалъ Ататюрк, Избранные речи и выступления, М., 1966, стр. 267—278.

нива по некапиталистически път, понеже управляващият буржоазно-помешчески блок не пристъпил веднага към радикални икономически реформи: национализация в промишлеността, транспорта, банковото дело и аграрна реформа, които биха нанесли удар на чуждестранния капитал, компрадорите и на полуфеодалните елементи, т. е. на ония сили, които били незаинтересувани от икономическия напредък на Турция, и в крайна сметка от нейната икономическа независимост.

Въпреки непоследователността на кемалисткото правителство в икономическата област то не можело да не си дава сметка за алтернативата, стояща пред него — или развитие на национална независима икономика, или продължаване на чуждото икономическо и респективно политическо влияние. Като последователни борци за национална независимост кемалистите поели курс към икономическо възраждане на страната чрез експериментирание на различни опити. По начало турското правителство се ориентирало към осветения от вековна традиция класически път на капиталистическо развитие — протекция на частната инициатива, защита на нейните интереси от външната конкуренция. Този курс се проявил и в решенията на Измирския икономически конгрес,²² който обсъдил въпроса за икономическото развитие на Турция. Според видния турски публицист и общественик Ниязи Беркес „на конгреса за пръв път Махмуд Есад (Бозкурт) изказал идеята за девлетчилика²³. Но не можа да намери разбиране.“²⁴ Според нас твърде спорна е мисълта на Ниязи Беркес за издигане идеята на етатизма от Бозкурт поне поради това, че такава една мисъл не е подкрепена нито от един турски или пък от някой чуждестранен изследвач на въпроса за идейната обосновка на етатизма. Многовярно обаче Ниязи Беркес оценява основната насока на мислите и идеите, изказани на конгреса. Той пише: „Направлението, което получи действително подкрепа (на Измирския конгрес, б. м. — А. А.), бе покровителствуване на промишлеността, търговията и благоустройството, облекчаване бремето на селяните, осигуряване на облекчение за едрите земевладелци. . . Представителите на частната инициатива, намираща се в окаяно състояние под господството на чуждестранния капитал и на едрите земевладелци, казвала: „Нека държавата ни помогне, другото да остави на нас.“ Това, което искаха, беше капитализъм.“²⁵

Наистина приетите на Измирския икономически конгрес ре-

²² Измирският икономически конгрес бил открит в гр. Измир на 17. II. 1923 г. и продължил до 4. III. с. г. След встъпителната реч на М. Кемал за председател на конгреса бил избран Кязим Карабекир, който бил за либерална икономическа политика. Присъствували 1135 делегати. Мнозинството капиталисти и търговци. Интересите на работниците и селяните били представени от 187 делегати, главно интелигенция и служещи.

²³ Девлетчилик — от турската дума devlet — държава в социално-политически смисъл, политика на държавен капитализъм.

²⁴ Niyazi B., İki yüz yıldır neben bocaliyoruz, İstanbul. 1963, s. 92.

²⁵ Niyazi B., İki yüz yıldır neben bocaliyoruz, İstanbul. 1963, s. 93.

шения, получили наименованието Икономически обет, по своята съвкупност били програмно искане на блока на представителите на турската национална промишлена и търговска буржоазия с либералните помещици. Смисълът на техните искания се свеждал до разширяване на националния пазар и установяване на господството им върху него, чрез отстраняване влиянието на чуждестранния капитал в икономиката на страната и ликвидирание най-силните феодални преживелици в нейното стопанство. Заедно с това националната буржоазия настоявала пред правителството за провеждане на мероприятия, покровителстващи националния капитал и неговата предприемаческа дейност.

В областта на селското стопанство решенията на конгреса предвиждали ликвидирането на тютюневия монопол „Режи“; свобода в производството и продажбата на тютюна; отмяна на ашара²⁶ и предоставяне кредити на селяните.

В областта на промишлеността турската национална буржоазия искала осъществяването на мероприятия, които биха способствували за изграждане на едри механизирани промишлени предприятия, работещи за сметка на местни суровини. Заедно с това националният капитал настоявал за провеждането на протекционистка политика, която би укрепила неговата конкурентоспособност срещу чуждестранния капитал.²⁷ На конгреса за пръв път националната буржоазия настоявала за вмешателство на държавата в строителството на такива промишлени предприятия, чието изграждане не било по силите на частния капитал, но необходимо за неговото укрепване и за заздравяването на икономическата независимост на страната. „Те искаха — пише Ниязи Беркес — държавата да осъществи изграждането на ония предприятия, които изостаналият капитал не искаше или не можеше да изгради, но бяха безкрайно необходими.“²⁸ Приетият от Измирския конгрес Икономически обет насочвал икономическото развитие на страната по пътя на либерализма, т. е. покровителствуване и насърчаване на частната инициатива. „На Измирския икономически конгрес — пише Айдемир — като цяло бяха защитени основите на либерално икономическото развитие и нова Турция щеше да се ръководи от либерална икономическа система.“²⁹

Решенията на Измирския икономически конгрес определили за известен период насоката на икономическата политика на турското правителство. Те оказали влияние и върху икономическата платформа на изградената официално през следващите месеци Народна партия.

Проблемът за организирането на Народната партия, въпреки

²⁶ Ашар — натурален налог, според който държавата или феодалният владетел вземал една десета част от продуктите на селскостопанското производство.

²⁷ Вж. Süreyya Ş., Cihan iktisadîyatında Türkiye, Ankara, 1931, s. 59.

²⁸ Niyazi B., İki yüz yıldır neden bocalıyoruz, İstanbul, 1963, s. 93.

²⁹ Aydemir Ş., Tek adam, cilt 3, İstanbul, 1966, s. 355.

че досега е бил не един път предмет на изследване, не е загубил своята актуалност.³⁰

М. Кемал на 9. IV. 1923 г. публикувал декларация, получила наименованието „Девет принципа“. Тия девет принципа представлявали изборната платформа на кемалистите и същевременно кратко изложение на програмата на бъдещата партия. На 7. VIII. 1923 г. се събрала групата на кемалистките депутати от новоизбрания Меджлис. Пред това събрание на 8. VIII. 1923 г. М. Кемал изложил принципите на Народната партия, която имал намерение да организира. Около месец се обсъждали предложените от М. Кемал организационни и идейни принципи на Народната партия и на 9. IX. 1923 г. били приети. Така фактически била организирана Народната партия. Официално тя се обявила за създадена на 23. X. 1923 г.³¹ От 10. XI. 1924 г. тя започва да се нарича Народнорепубликанска партия. Така създадената партия според думите на М. Кемал щяла да представлява и защитава интересите на цялата нация, а не на отделни класи.³²

Вижда се, че още от началото на създаването на своята партия нейният лидер прокламира един от своите идейни принципи — за безкласовия характер на турското общество. Народнорепубликанската партия до 1931 г. нямала конкретизирана и детайлно разработена програма. От създаването си до 1931 г. тя се ръководела от деветте принципа и отделните изказвания на М. Кемал. Икономическата платформа на Народнорепубликанската партия през този период обобщено била изразена в пети и девети принцип, публикувани на 8. IV. 1923 г. Тези принципи се заключавали в следното:

„Принцип пети:

1. Коренно да се измени начинът за вземането на ашара, предизвикващ недоволството на народа.
2. Ще се предприемат мероприятия в интерес на нацията при посева и продажбата на тютюна.
3. Кредитните учреждения (банките) ще обезпечават и разши-

³⁰ Много факти, свързани с образуването на Народната партия, изискват уточняване, което от своя страна ще внесе по-голяма яснота и достоверност във въпроса за историята на Народната партия. В редица монографии и учебни пособия, като на Tökin H., *Türk tarihinde siyasi düşüncenin gelişmesi* (1939—1965), Istanbul, 1965, s. 68. Алибеков И. В., *Государственный капитализм в Турции*, М., 1966, стр. 17—18 и в *Новейшая история Турции*, ответственный редактор Шамсутданов А. М., М., 1968, стр. 82—83, не се дава точна датировка на намерението на М. Кемал да организира партия, представляваща интересите на националната буржоазия и на помещиците. Както правилно се посочва в монографията Millet hizmetinde, 40 yıl, CHP, s. 6—11, М. Кемал още на 6. XII. 1922 г. направил изявление, че има намерение да създаде партия. Периодът от декември 1922 г. до април 1923 г. е бил време, когато М. Кемал в основни линии изработил идейните и организационните принципи на своята партия.

³¹ Tuna Y. T. Z., *Türkiye'de siyasi partiler* (1859—1952), Istanbul, s. 531.

³² Tökin H., *Türk tarihinde siyasi partiler ve siyasi düşüncenin gelişmesi* (1939—1965), Istanbul, 1965, s. 68.

рват предоставянето на достъпен кредит за земеделците, промишлените, търговците и за всички други предприятия.

4. Ще се увеличи капиталът на Селскостопанската банка, за да се подсигури по-лек и по-голям кредит на земеделците.

5. За напредъка на земеделието ще се внасят селскостопански машини и на земеделците ще се предостави възможност да се ползват от тях.

6. Ще се предприемат мерки за развитието на производството, имашо суровинна база в страната, и ще се поощряват предприемачите в тази област.

7. Ще се ускори строителството на железопътни линии, от които страната има остра нужда.

Принцип девети: Освен мерките, предприемани от държавата за по-скорошното възвращане и процъфтяване на нашата разорена страна, ще се поощрява създаването на акционерни дружества и ще се приемат закони за защита на частната инициатива.³³

Решенията на Измирския икономически конгрес и деветте принципа, по-точно пети и девети, определили главните насоки на икономическата политика на Народнорепубликанската партия и на кемалисткото правителство. Те давали да се разбере, че в икономическата област ще се провежда политика, насочена към утвърждаване господството на националния капитал в стопанството на страната, по пътя на покровителстване и насърчаване на частната инициатива и ограничаване икономическата мощ и влияние на чуждестранния капитал.

Необходимо е да се подчертае, че първите години след победата на революцията кемалистите се надявали с помощта на чуждестранния капитал да постигнат подем на икономиката. „Нашата политика — заявил при откриването на IV сесия на Меджилиса през март 1923 г. М. Кемал — в областта на строителството и на експлоатацията на такива необходими за нас нови крупни съоръжения като железопътни линии, пристанища и т. н. ще се заключава в това охотно да се възползуваме от услугите на чуждестранния капитал при условие, че концесионерите ще се подчиняват на нашите сегашни и бъдещи закони и ще спазват възприетите от нас в това отношение национални принципи.“³⁴

Надеждите на републиканска Турция за помощ от Запад били напразни. Чуждестранният капитал се стремял да използва позициите си в икономиката на страната, за да осуети нейния напредък. Затова Народнорепубликанската партия и правителството започнали да установяват държавни монополи и да изтласкват чуждестранните монополи и тяхната агентура от най-важните отрасли на стопанството. По такъв начин се поощрявал националният капитал за предприемачество и същевременно се преследвали фискални цели — попълване на държавната хазна.

³³ М. Кемал, *Путь новой Турции*, М., 1934, т. 4, стр. 320—321.

³⁴ Кемал Ататюрк, *Избрани речи и изказвания*, С., 1968, стр. 223.

Като имаме пред вид тях цели на турската икономическа политика, трябва да кажем, че твърде пресилено звучат думите на Розалиев Ю. Н., че „именно исканията на народните маси принудили кемалистите да направят някои опити за отслабване независимостта на Турция от капиталистическите държави³⁵.“ Според нас не исканията на народните маси определили насоката на икономическата политика, а преди всичко интересите на националната буржоазия. Именно като се ръководело от тях икономически интереси и от своята икономическа политика, турското правителство откупило през 1923 г. френското дружество за барут и взривни вещества. Откупено било френско-английското дружество „Режи“, а от февруари 1926 г. правителството установило държавен монопол за преработка на тютюн и продажба на тютюневите изделия. През април 1925 г. бил установен държавен монопол върху вноса и продажбата на кибрит. В началото на 1926 г. бил въведен монопол и върху захарта. Установен бил монопол върху спиртните напитки и върху редица други стоки.

Тази политика на монополизирание на вноса и на вътрешната търговия била насочена срещу интересите на чуждестранния капитал. Тя била продиктувана и от условията на Лозанския мирен договор от 24. VII. 1923 г. Според този договор Турция се задължавала да възстанови правото на чужденците върху промишлените предприятия, притежавани от тях до войната; да изплати османския дълг и да запази в течение на 5 години ниската митническа тарифа, установена на 1. IX. 1916 г.³⁶ Тя положения на Лозанския договор ограничавали свободата на турското правителство да провежда протекционистка политика и то било принудено да окаже помощ на националния капитал, като въвежда системата на държавни монополи.

Заедно с това държавата пристъпила и към национализацията чрез откуп. Отначало били национализирани железопътните линии и миннодобивните предприятия.³⁷ От 1924 г. започнало строителството на железопътни линии за сметка на държавата.³⁸ През април 1925 г. държавата взела в свои ръце част от експлоатацията на морския транспорт.³⁹ Този период се характеризира още и с първите опити на държавата да създаде смесени компании с участието на чуждестранния капитал. С немски капитал („Дойчебанк“) било създадено дружество за експлоатация на медните рудници в Ергани.

Правителството проявило желание да покровителствува част-

³⁵ Розалиев Ю. Н., Очерки положения промишленного пролетариата Турции после второй мировой войны, М. 1956, стр. 17.

³⁶ Ключников В. и А. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах и декларациях, часть III, М., 1929, стр. 207—211.

³⁷ Данциг Б. М., Экономика Турции, 1956, стр. 18.

³⁸ Алибеков И. В., Государственный капитализм в Турции, М., 1966, стр. 41.

³⁹ Пактам, стр. 42.

ната инициатива в икономиката, като укрепвало системата на кредита и ролята на националния капитал в него. Била учредена на 26. VIII. 1924 г. Деловата банка. Нейният капитал бил 1 млн. лири, една четвърт от който била внесена от правителството.⁴⁰ Деловата банка започнала да играе все по-значителна роля в развитието на промишлеността, търговията и кредита на Турция до Втората световна война. Тя проявила особена активност в областта на текстилната, захарната и каменновъглената промишленост. Дейността на Деловата банка предимно в търговско-посредническите операции или в инвестирането на средства в промишленото предприятие била проява на активност от страна на частния капитал.

Наред с развитието на частната кредитна система държавата пристъпила и към създаването на държавни кредитни учреждения. На 19. II. 1925 г. със закон № 633 била създадена Промислено-рудодобивната банка.⁴¹ Задачата на тази банка била да осъществи ръководство над принадлежащите на държавата промишлени предприятия, да окаже помощ чрез инвестиране на средства в промишленото строителство и рудодобива, заедно с това да вземе активно участие в търговските операции. Въпреки че банката способствувала за развитието на турската промишленост, тя не оправдала надеждите на държавата да контролира развитието на националния капитал и да се противопостави на пазарната стихия по пътя на налагане на принципите на плановост в икономиката. Такава задача по същество в условията на Турция през 20-те години не била по силите на Промислено-рудодобивната банка.

Въпреки спорадически проявените опити за интервенция в промишленото предприемачество от страна на държавата като цяло икономическата политика на турското правителство през 20-те години била насочена към покровителствуване на частната инициатива. Доказателство за това е приемането на новия закон за поощрение на промишлеността. Вместо остарелия закон от 1913 г. на 28. V. 1927 г. правителството приело нов закон за поощрение на промишлеността.

Класификацията на промишлените предприятия, попадащи под въздействието на този закон, се извършвала по два основни показателя: наличието на механизация и броя на заетите работници.⁴² Предприятията, които имали повече механична и работническа сила, получавали повече привилегии, но тъй като техният брой бил малък, този закон облагодетелствувал твърде ограничен кръг от представителите на националния промишлен капитал.

Частното промишлено предприемачество не получило особен

⁴⁰ "Usticadi vürûvüs", 1956, N 343, s. 92.

⁴¹ Вж. За нея по-подробно Розалиев Ю. Н., Особенности развития капитализма в Турции, М., 1967, стр. 12—131, и Алибеков И. В., Государственный капитализм в Турции М., 1966, стр. 48—50.

⁴² Вж. по-подробно за закона Невичев А. Д., Промышленная политика современной Турции, стр. 53—85, Запски ИВАНСССР, вып. III, 1935.

импулс и от ограничената аграрна политика. Отмяната на ашара през 1925 г.,⁴³ създаването на кредитно-потребителски кооперации и други не били в състояние да ускорят развитието на капитализма на село и да способствуват за разширяването на вътрешния пазар. Главната причина за изоставането на селото, за неговото отрицателно влияние върху хода на общия икономически прогрес било неразрешаването на аграрния въпрос чрез една радикална реформа.

Турското правителство през 20-те години предприело стъпки в икономическата област, които могли да насърчат притока на чуждестранния капитал в страната. Ръководено от тази идея и под натиска на компрадорските кръгове то влязло в преговори за изплащането на османския дълг. През юни 1928 г. било подписано съглашение за погасяването на османския дълг. С него турското правителство направило сериозна отстъпка на чуждестранния капитал, която отстъпка обаче не се компенсирала, както то се надявало, с увеличаване нахлуването му в страната.

С тази непоследователна икономическа политика Турция посрещнала световната икономическа криза от 1929—1933 г., която поставила страната пред нови изпитания. Икономиката въпреки предприетите действия за нейния напредък не постигнала сериозни успехи. Турция, както и преди, продължавала да бъде изостанала аграрна страна със слабо развита промишленост.

През 1927 г. стойността на селскостопанската продукция се равнявала на 550 млн. турски лири, а на промишлеността — на 187 млн. турски лири, или около 3 пъти по-малко.⁴⁴ Въпреки приетия закон за поощрение на промишлеността частният капитал не проявявал особено голям интерес към промишлена дейност. За периода от 1927 до 1930 г. били изградени 5 предприятия за производство на най-примитивни оръдия на труда, 8 фабрики⁴⁵ за производство на хартия и картон и значителен брой дребни текстилни предприятия, които не могли да задоволят потребностите на вътрешния пазар. „Индустриалният протекционизъм не дал очакваните резултати.“⁴⁶ Същевременно капиталовложенията на държавата в промишленото строителство били оскъдни. До приемането на закона за покровителствуване на промишлеността капиталовложенията на държавата в промишленото строителство били 6,6 млн. лири.⁴⁷ Капиталовложенията и в двата сектора не били задоволителни.

Не се подобрява състоянието на турската икономика и с въвеждането на новата митническа тарифа на I. IV. 1929 г.⁴⁸ Новата мит-

43 Хрестоматия по новейшей истории, том I, М., 1960, стр. 836.

44 „Forum“, 1963, N 211, s. 11.

45 İstatistik yillığı, cilt 7, s. 354.

46 Jan Paul Roux, La Turquie, Paris, 1953, p. 41.

47 Д а н и г Б. М., Экономика Турции, М., 1956, стр. 19.

48 Dustür cilt 10, s. 1597—1778.

ническа тарифа за разлика от старата преследвала протекционистки, фискални и търговски цели. Всички предмети, които се внасяли в Турция, се облагали с 20% от стойността на стоката. Въпреки поощрителните цели на новата митническата тарифа тя не е могла да окаже такова осезаемо влияние върху турското стопанство, както би било това при другите условия, а не в условията на започналата вече икономическа криза.

Икономическата криза през 1929—1933 г. обхванала целия капиталистически свят. Особено тежко се отразила тя върху икономиката на изостаналите страни. Благодарение на провежданата икономическа политика след 1923 г. Турция имала известни успехи в промишленото развитие, които обаче не били в състояние да запазят турската икономика от разрушителното въздействие на икономическата криза. Твърде силно влияние тя оказала върху турското селско стопанство. Кризата тук се проявила преди всичко в две насоки: намаление на производството на селскостопанските произведения и снижаване на техните цени. Турският официоз в „Джумхуриет“ през 1932 г. бил принуден да заяви: „През последните две години цените падат твърде разрушително за земевладелците. Трябва да признаем, че аграрната форма на кризата е характерна за нашата страна. За да се избви турският народ от кризата, е необходимо да се ликвидира нейната основа — падането на цените. Когато производството на земеделеца не струва пари, хазната обеднява, ограничава се пазарът. Ето в това се състои същността на турската криза.“⁴⁹ Цените на селскостопанските продукти се снижавали по време на кризата разорително за селяните. От 1929 до 1933 г. цените на едро за един кг пшеница се снижили от 13 до 4 гроша, или около 3 пъти,⁵⁰ на тютюн — от 127 на 82 гроша,⁵¹ или около един път и половина, и на памука — от 73 на 35,⁵² или повече от два пъти. Икономическата криза обхванала и турската промишленост. Влиянието ѝ се проявило в областта на лека-та промишленост, където редица предприятия работели с непълен капацитет, а други били закрити.

За да запази икономиката и по-специално промишлеността от кризата, турското правителство пристъпило към осъществяване на редица мероприятия за ограничаване разрушителните последствия от икономическата криза. През 1930 г. започнали да действуват селскостопански кредитни кооперации, чийто брой към 1933 г. достигнал 572⁵³. Дейността на кооперативите повече облекчавала селската върхушка, отколкото основната селска маса. Турското правителство забранило през 1930 г. да се внасят зърнени храни в

⁴⁹ В. „Cumhuriyet“, 12. VI. 1932. Уводна статия „Yeni mahsul eski mesele“.

⁵⁰ Мельник А., Турция, М., 1937, стр. 147.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там, стр. 140.

⁵³ Kεgal E. Z., Türkiye Cumhuriyet tarihi (1918—1953), Istanbul, 1959, s.

Турция.⁵⁴ Но и с тази полумярка то не могло да спре спадането на цените на зърнените храни и по-специално на пшеницата. Пак през 1930 г. правителството сложило край на свободната търговия.⁵⁵ С тази стъпка то целело да заздравя своите финанси и валутата. Вследствие на тази мярка намалял вносът, а се увеличил износът, което до известна степен служело като отразител на последствията от икономическата криза. Докато през 1929 г. външнотърговският баланс завършил с отрицателно салдо,⁵⁶ през 1931 г. износът превишавал вноса с 615 194 лири.⁵⁷ Салдото във външната търговия било положително през 30-те години с изключение на 1938 г., когато вносът надвишил износа с 4 890 178 лири.⁵⁸

Кризата наложила създаването на държавна банка с цел да се укрепят финансите на страната и валутата. На 11. VI. 1930 г. Меджлисът приел закон за създаването на Централната банка на републиката⁵⁹ с монополно право на емисия на банкноти. Това право влязло в сила през 1935 г. след свършването на концесията на Отоманската банка.

Във връзка с ограничаването на свободната външна търговия през ноември 1932 г. било въведено контингентирането на импорта. Тази мярка до известна степен способствувала за укрепване на финансите и развитието на турската промишленост, която със закона за контингентирането на импорта била запазена от външна конкуренция. Започнало обаче намаляване на традиционните стоки в експорта и най-вече на тютюна. През 1930 г. бил изнесен тютюн на листа в размер на 32 750 тона, 1931 г. — 22 212 тона, 1932 г. 28 844 тона, 1933 г. — 25 932 тона и през 1934 г. — 18 081 тона.⁶⁰ Данните показват силно колебание в износа на тютюна. Намаляването на експорта заставило турското правителство да премине от контингентирането на експорта към компенсационната система и двустранните контракти във външната търговия.

За посрещането на финансовите нужди от 1930 г. се въвеждат нови данъци.⁶¹ По този начин правителството се стремяло да прехвърли част от бремето на кризата върху плещите на трудещите се маси.

Опитите на турското правителство чрез административни мероприятия да отслаби кризата не дали очакваните резултати. Същевременно турската буржоазия не проявявала интерес към промишлено строителство, а предпочитала да влага своите капитали в търговията и други сфери на икономиката, които ѝ носели повече

54 Новичев А. Д., Крестьянство в Турции в новейшее время, М., 1959, стр. 86.

55 „Forum“, 1963, N 211, s. 11.

56 İstatistik Yılı, cilt 8, s. 279.

57 Ibid.

58 Ibid., s. 279—291.

59 „Düstür“, cilt 11, s. 1862—1880.

60 İstatistik Yılı, cilt 8, s. 291.

61 „Forum“, 1963, N 211, s. 14.

печалби и където дейността им била съпроводена с по-малко рискове. Чуждестранните капиталисти не искали да влагат своите капитали в страна, където вече не се ползували от режима на капитулациите. При това положение турското правителство било принудено от администриране в икономиката и от незначителните инвестиции в промишленото строителство да премине към активна дейност по изграждането на турската икономика, защото „единствено средство за преодоляване слабостта на отечествения частен капитал и за укрепване на икономическата, а следователно и на политическата независимост бил държавният капитализъм“⁶². За турските държавни ръководители станало ясно, че при конкретните условия създаването на национална икономика е възможно само под ръководството на държавата. Изграждането на национална промишленост непосредствено при участието на държавата е „историческа необходимост, появила се в края на войната“⁶³.

Активно участващият в икономическия живот на страната през 30-те години Джелал Баяр, въпреки че представлявал и защитавал интересите на частния капитал, бил принуден да заяви: „Ако предоставим работата по индустриализацията и следователно по подема на благосъстоянието на нацията на частната инициатива и на капитала, на който ще се опира тя, трябва да се чака най-малко два века.“⁶⁴ Когато се обвинява частният капитал за липсата на интерес и инициатива в промишленото строителство, не трябва да се забравя, че турската национална буржоазия нямала опит в промишлена дейност и най-важното не притежавала достатъчно средства, за да ги вложи в изграждането на промишлеността.⁶⁵ Около едно десетилетие Турция успяла да запази своята политическа независимост, без да я гарантира с икономически стабилитет на страната. В началото на 30-те години равнището на развитието на производителните сили както в селското стопанство, така и в промишлеността показвало, че Турция не е разрешила втория голям въпрос на националноосвободителната революция — наред с политическия суверенитет да завоюва и икономическа независимост. Икономическата криза с нова сила поставила на разискване в печата и в Меджлиса проблемите за пътищата на развитието на икономиката. По този въпрос във Великото национално събрание се оформили две течения.⁶⁶

1. Към едното течение се отнасяли ония, които считали, че както в политическата, така и в икономическата област трябва да се даде предимство на либерализма.

2. Привържениците на другото течение смятали, че тъй като

⁶² Данциг Б. М., Этатизм, его сущность и значение в экономике Турции, стр. 200, „Ученые записки ИВАН СССР“, т. 17, 1959.

⁶³ Süreyya Ş., „Yürüyen devlet“, „Kadro“, 1934, N 25, s. 7.

⁶⁴ Alp Tekin, Kemalizm, Istanbul, 1937, s. 239.

⁶⁵ Webster D. E., The Turkey of Ataturk, Philadelphia, 1939, p. 169.

⁶⁶ Tökin H., Türk tarihinde siyasi partiler ve siyasi dü,ücenin gelişmesi (1939—1965), Istanbul, 1965, s. 72.

няма внос на чужди капитали, а вътре в страната такива липсват и националният капитал не проявява инициатива, всички начинания в икономическата област трябвало да се предадат в ръцете на държавата⁶⁷

Турското правителство застанало на становището, че страната ще извоюва своята икономическа независимост, ако наред с покровителствването на частната инициатива държавата премине в икономическата област от администриране към производителна дейност чрез инвестиране на средства от държавния бюджет преди всичко в промишлеността. Тази икономическа политика на турското правителство получила наименованието етатизъм.

II. ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКА СЪЩНОСТ НА ЕТАТИЗМА

От социално-икономическа и политическа гледна точка етатизмът е сложно обществено явление. Неговото правилно тълкуване има не само теоретическо, но и практическо значение, тъй като Турция била страна, в която за пръв път на първия етап от общата криза на капитализма се потърсили пътища за утвърждаването на нейната национална независимост чрез икономическото ѝ възраждане и развитие при активната помощ на държавата.

Турското правителство и управляващата Народнорепубликанска партия преминали към държавен капитализъм, т. е. към етатизма, като възможен път за прехода от плуколониялната икономика към независима национална икономика. Етатизмът бил извикан на живот от икономическата действителност по време на кризата. Протекционистките мероприятия на турското правителство през 20-те години не импулсирали достатъчно националната буржоазия за активна предприемаческа дейност в областта на промишленото строителство. Държавната дейност в стопанската област се ограничавала с администриране. Поради това Турция се изправила пред прага на тежка икономическа криза.

Икономическата криза от 1929—1933 г. и опитите на империалистическите държави за сметка на Турция да разрешат вътрешните си трудности били съществени причини за прехода от чисто протекционистки действия към държавно предприемачество в промишлеността. От началото на 30-те години турското правителство от администратор в икономиката станало неин инвеститор. Инвестираните средства отивали преди всичко в промишленото строителство. Турската държава преминала към етатизма, т. е. към система от активни икономически мероприятия, целящи ликвидирането на икономическата изостаналост на страната и извоюването на нейната икономическа независимост от империалистическите държави.

Въпросът за същността на етатизма е неразривно свързан с въпроса за първоначалната постановка на тезата за етатизма в Турция.⁶⁸

В Турция за пръв път се заговорило за етатизация, т. е. за държавна интервенция в икономическия живот, в началото на 20-те години. М. Кемал в речта си при откриването на третата сесия на Меджлиса на 1. III. 1922 г., характеризирайки икономическото състояние на страната, между другото заявил: „Една от важните задачи на нашата икономическа политика е според финансовите и техническите ни възможности да направим държавни онези предприятия и учреждения, които ще представляват обществен интерес.“⁶⁹ Този пасаж от речта на М. Кемал е знаменателен с това, че той дава основания да се търси началото на икономическата страна на кемалистката идеология още в началото на 20-те години. Икономическите основи, т. е. етатисткият принцип на кемализма, придобили обобщен и идеологически обоснован вид едва през 30-те години, когато етатизмът станал един от принципите на партийната програма и бил включен в конституцията на страната. Още в началото на 20-те години М. Кемал, говорейки за етатизацията в икономиката, нямал пред вид само установяване на държавен монопол над едни или други предприятия, а предприемаческата дейност на държавата в икономическата област. Това се потвърждава от думите му, казани през 1922 г., че „една от основните цели на икономическата политика. . . е в кратък срок да се разработят подземните богатства“⁷⁰. Разкриването на началните опити на М. Кемал да обоснове държавния принцип на стопанско ръководство представлява голям интерес, понеже не са малко турколозите, които са склонни да отрекат приоритета му при теоретическото обосноваване и практическото въвеждане на етатисткия принцип.⁷¹ Според Гасанова Э. Ю. видният турски икономист и публицист Зия Гьокалп още през 1917 г. в своето списание „Икономическо обозрение“ издигнал идеята за държавно вмешателство в икономическия живот. Впоследствие тази мисъл била развита от него в работата му „Основи на туркизма“, излязла през 1923 г. и „взета от кемалистите за основа на етатизма“⁷².

Този извод на съветския турколог Гасанова Э. Ю. е недостатъчно обоснован и търпи сериозна критика. Първо, поради обстоятелството, че авторката не е разяснила за какво вмешателство на

⁶⁸ Терминът етатизъм бил въведен в буржоазната литература от швейцарския буржоазен либерал Нума Дроц в края на XIX век. Първоначално той изразявал принцип на държавна централизация. По-късно вече получил съвременното си смислово значение, което му се придава от буржоазните учени — обозначаване на държавно вмешателство в политическия и икономическия живот на обществото.

⁶⁹ Atatük'un söylev ve demeçleri, cit 1, (1919—1938), Istanbul, 1945, s. 220.

⁷⁰ „Ant“, 1969, sayı 150, s. 9.

⁷¹ Вж. Гасанова Э. Ю., сп. „Народы Азии и Африки“, 1968, № 3, „О идеологических основах кемализма“, стр. 25—35.

⁷² П а к т а м, стр. 28.

държавата в икономическия живот става въпрос — дали за обикновено администриране, което според нас не се покрива със същността на етатизма, или пък Зия Гьокалп е обосновал предприемаческата дейност на държавата в икономическата област. На второ място, мислите на автора са твърде уязвими поради обстоятелството, че статията на Зия Гьокалп „Основи на тюркизма“, където идеите за етатизация в икономическата област били развити от него, е излязла през 1923 г., а М. Кемал, както имаме възможност да го докажем по-горе, се изказал за активна намеса на държавата в стопанския живот на страната още през март 1922 г.

Хронологически изказването на М. Кемал предхожда мислите на Зия Гьокалп, изказани от него във въпросната статия, а това ни дава основания да твърдим, че както останалите принципи, така и принципът на етатизма въпреки възможни заимствувания и влияния са оригинално дело и творение на видния турски държавник М. Кемал, който наред с големите делови качества на държавен глава е бил надарен с бистър ум и прозрение да вижда и предвижда настоящето и бъдещето на страната си.

В подкрепа на нашия извод за определящата роля на М. Кемал при обосноваването на турската икономическа политика можем да приведем и програмата на новото правителство, утвърдена на сесията на Великото национално събрание на Турция през месец март 1922 г. В § 2 на тази програма било записано: „Според нашите възможности да бъдат превърнати в държавни тия предприятия и учреждения, които имат непосредствена полза и интерес за обществото.“⁷³ Утвърждаването на такъв параграф от програмата на правителството било показател за първите опити на М. Кемал и кемалистите теоретически да обосноват необходимостта от етатизма. Говорим теоретически да обосноват етатизма, понеже до края на 20-те години етатизмът си оставал според нас само теория, без да има сериозно и решаващо приложение в икономическия живот на страната.

В порядъка на мислите, развити по-горе, ние не можем да се съгласим и с изводите на Хюсрев Исмаил (Тьокин), че „Иньоню е бил факторът, който способствувал за осмислянето на етатизма в Турция като една икономическа система и за неговото включване в партийната програма и конституция. Затова икономическата политика на турската държава е дело на Иньоню.“⁷⁴ Без да подценяваме ролята на Исмет Иньоню като държавен глава и виден деец на НРП при изработването и теоретическата обосновка на икономическата политика на турското правителство през 20-те и 30-те години, налага се да подчертаем, че изводът на Хюсрев И. е твърде пресилен и според нас цели да омаловажи ролята и значението на теоретическото наследство на М. Кемал за Турция. В подкре-

⁷³ Karal E. Z., Türkiye Cumhuriyet tarihi (1918—1953), İstanbul, 1959, s. 174.

⁷⁴ Hüseyin İ. (Tökin), Cumhuriyet Halk Partisinin iktisadi siyaset sistemi, İstanbul, 1946, s. 12.

па на този извод можем да кажем, че не са били малко турските изследвачи, които определено застават на позициите, че М. Кемал е обосновал необходимостта от етатизма. Така например турският публицист Хамидогуларъ Бешир пише, че „деветчилика е произведение на творческия гений на Ататюрк“.⁷⁵

Принципът на етатизма е един от основните приципи на кемализма и неразривно бил свързан с кемалистките концепции за обществено-икономическото и политическото развитие на Турция. Установяването на първоначалната постановка на тезата за етатизма и самостоятелната роля на М. Кемал при теоретическата му обосновка ще ни позволи по-добре и по-пълно да разкроем неговата същност.

Интерпретирането на същността на етатизма е немислимо без разкриването на неговата тясна връзка с останалите принципи на кемализма. Етатизмът наред с принципа на революционността бил включен в партийната програма на третия конгрес на НРП през май 1931 г.⁷⁶ Оттогава етатизмът станал основен идеологически принцип не само на кемализма, но и на партийната програма. Включването на етатисткия принцип в партийната програма говорело за прогресиращата еволюция във възгледите на М. Кемал по въпросите на обществено-икономическото развитие. Но за да се разбере същността на този напредък в развитието на кемализма, наложително е разкриването на същността на етатизма.

Исходна методологическа основа при изясняването на същността на етатизма се явяват изказванията на В. И. Ленин във връзка с държавния капитализъм. Именно на В. И. Ленин принадлежи заслугата за разкриването на най-общите черти на държавния капитализъм. „Държавният капитализъм — пише В. И. Ленин — според цялата икономическа литература е онзи капитализъм, който съществува при капиталистическия строй, когато държавната власт непосредствено подчинява на себе си едни или други капиталистически предприятия.“⁷⁷ Това Лениново определение ни помага да разкроем най-общата и закономерна същност на предприемаческата дейност на държавата при капиталистическия строй. Независимо от своеобразието на условията и страната при капитализма, когато политическата власт се намира в ръцете на буржоазията в съюз с останалите експлоататорски прослойки, държавното предприемачество в икономическата област идва да замени индивидуалното предприемачество, което по едни или други причини не проявява активност, необходима за укрепването на икономиката, респективно и на политическата самостоятелност на страната. Следователно смяната на формата на предприемаческа дейност — на индивидуалната с държавната, с нищо не изменя

⁷⁵ „Forum“, 1966, N 287, s. 11.

⁷⁶ Tunaya T. Z., Türkiye'de siyasi partiler (1859—1952), Istanbul, 1952, s. 569.

⁷⁷ В. И. Ленин, Съч., т. 33, С., 1953, стр. 273.

същността на социално-икономическия и държавния строй на страната, в която се осъществява политиката на държавен капитализъм. Обществените отношения, при които се осъществява политиката на държавен капитализъм, определят неговата същност, неговата насока и значение, понеже, както пише В. И. Ленин, „държавният капитализъм се състои не в парите, а в обществените отношения“⁷⁸.

С разкриването на най-общите белези на държавния капитализъм не може да се охарактеризират чертите на свойствения за Турция държавен капитализъм.

Изходна точка при разкриването на същността на етатизма са вътрешните условия и международната обстановка, при които започва неговото прилагане. За вътрешната обстановка, която обусловила необходимостта от етатизма, вече говорихме. Сега остава да дадем една най-обща характеристика на международното положение. Внедряването на етатизма започнало в условията на общата криза на капитализма, съчетана с икономическата криза от 1929—1933 г.

Вътрешните и външните условия, без да изменят същността на етатизма, придавали на отделни негови свойства по-подчертан характер, което ги превръщало в известна степен в типични турски свойства на държавния капитализъм. В такъв смисъл приемлива е характеристиката на етатизма, дадена от Кемал Ататюрк. „Осъществяваната в Турция система на девлетчилика — пише Кемал Ататюрк — не представлява превод на системата на мислителите социалисти, господстваща от XIX в. насам. Тя е система, породила се от нуждите на Турция и свойствена само на нея. Същността на девлетчилика според нас е следната:

Като се приема за основа частната инициатива и личната дейност на отделните граждани, но имайки пред вид нуждата на една голяма нация и огромна страна и че много неща не са извършени, да се предаде в ръцете на държавата икономиката на страната.“⁷⁹ Изтъкването на този факт, особеностите на етатизма, според нас е от съществено значение, тъй като при оценката на мислите на М. Кемал и други турски държавници от 30-те години по въпросите за същността на етатизма се допуска игнориране на известна правда в тия мисли. Така например Алибеков И. В. в монографията си „Государственный капитализм в Турции“ пише, че „етатизмът се противопоставял на всички други системи — не само на комунистическата, но и на капиталистическата“⁸⁰. В подкрепа на този извод привежда мислите на М. Кемал за девлетчилика, цитирани от нас по-горе. Трябва да отбележим, че Алибеков И. В. не е намерил подходящ цитат да илюстрира иначе правилно изка-

⁷⁸ Пак там, Съч., т. 27, С., 1953, стр. 303.

⁷⁹ В. „Cumhuriyet“, 20. II. 1936 ve Karal E. Z., Atatürk'ten düşünceler, Ankara, 1956, s. 101—102.

⁸⁰ Karal E. Z., Atatürk'ten düşünceler, Ankara, 1956, s. 102.

заните мисли от него. Тия мисли повече биха били на място при оценката на политическата същност на етатизма. М. Кемал в изказването си противопоставял етатизма на социалистическата система и на либералната капиталистическа система. „Вижда се — резюмира М. Кемал своите мисли, — този път, който ние следваме (етатисткия, б. м. — А. А.), е нещо различно от либерализма.“⁸¹ Нима тия мисли на М. Кемал означавали противопоставяне етатизма въобще на капитализма? В никакъв случай не! Вижда се, че Алибеков И. В. немного сполучливо е цитирал характеристиката на Кемал Ататюрк за етатизма. Изтъкването на различието на етатизма от либералната капиталистическа система не може да завоалира политическата същност на етатизма.

Етатизмът, както видяхме, се е породил от особените вътрешни и външнополитически и икономически условия на Турция в началото на 30-те години. Държавният капитализъм, породен от тия условия, има особености, които го правели „турски“, т. е. свойствен за този период изключително на Турция. Затова прав е Исмет Иньоню, който казва: „У нас етатизмът е приел форма, съответстваща на нашите условия, и затова може да бъде наречен „турски етатизъм“.“⁸²

Турската комунистическа партия, характеризирайки държавния капитализъм в Турция, признава неговите особености за страната. Ахмед Акънджъ в статията си „Некапиталистическият път на развитие и турската действителност“ пише: „Етатизмът е държавен капитализъм, свойствен на Турция.“⁸³

Рупорът на етатистките възгледи, списанието „Кадро“, излизащо през 30-те години, в статията на Сюрейя Ш. „Планиран девлетчилик“ характеризира етатизма като необходимост, породила се от материалните основи и закономерности на националноосвободителното движение в Турция.⁸⁴

Щом като приемаме, че етатизмът е държавен капитализъм, свойствен на Турция, наложително е да разкрием особеностите му, да охарактеризираме ония негови черти и свойства, които с най-голяма сила доказват присъщността му на турската икономическа и социално-политическа действителност през 30-те години.

Налагането на етатизма в икономическия живот на Турция се определяло от класовите интереси на националната буржоазия, която се стремяла посредством системата на активното държавно вмешателство в стопанството на страната да укрепи и развие своето икономическо и политическо господство. Жизнените интереси на турската буржоазия, запазването на нейното политическо господство и на икономическата независимост на страната я насочили към политиката на етатизъм.

⁸² Hüsrev İ. (Tökin), Cumhuriyet Halk Partisinin iktisadi siyaset sistemi, İstanbul, 1946, s. 14.

⁸³ Akıncı A., „Kapitalist olmiyan gelişme yolu ve Türkiye gerçeği“ сн. „Yeni çağ“, 1965, N 2, s. 171.

⁸⁴ Сн. „Кадро“, 1934, N 34, s. 10.

Първият секретар на Турската комунистическа партия в речта си в Берлин във връзка със стогодишнината на Първия интернационал казал: „Буржоазията разбрала, че националният капитал не може да устои срещу конкуренцията на мощния чуждестранен капитал и да развива национална икономика, че слабият частен капитал ще може да се развива и стои върху краката си само при поддръжката на държавата. Поради тази опасност се приложи принципът на девлетчилика (етатизма).“⁸⁵

Съществен недостатък на редица статии и монографии, в една или друга степен засягащи въпросите на етатизма в Турция, е, че те не подчертават ролята на етатизма като средство за запазване икономическата независимост на страната. Най-положителна роля етатизмът според нас е изиграл в икономическата област. Прилагайки политиката на етатизъм, турското правителство се стремело в интерес на националната буржоазия да развие преди всичко промишлеността като бариера по пътя на икономическата експанзия на империалистическите държави. Нова Турция се нуждаела от икономически преобразования, способни да укрепят икономическите позиции на националната буржоазия и да отслабят влиянието на чуждестранния капитал.

Извършването на решителни икономически преобразования не било по силите на частния капитал и сектор. Затова държавата поела върху себе си функциите на най-мощния капиталовложител в икономиката. Прилаган от държавата в интерес на националната буржоазия, етатизмът имал голямо значение за икономическия живот на страната и най-вече в областта на промишлеността.

Турската комунистическа партия не един път е изтъквала положителната роля на етатизма в икономическото развитие на страната. Съществен недостатък на всички без изключение методологически верни изследвания по въпросите на етатизма е, че нито в едно от тях не е намерило място отношението на Турската комунистическа партия към икономическата политика на правителството през 30-те години. Разкриването на това отношение има решаващо значение за разбиране същността на етатизма. „Вярно е — пише Якуб Демир, — че буржоазията използваше девлетчилика за своите тесни икономически и политически цели и във вреда на народните маси. Турската комунистическа партия заедно с разкриването на тази истина не се отказала от настойчивата борба за необходимостта от нова реорганизация на държавния сектор върху демократическа основа в интерес на трудещите се маси. Обаче, от друга страна, комунистическата партия изхождаше от гледна точка на положителното влияние, което щеше да има развитието и укрепването на държавния сектор за политическата и икономическата независимост на страната, затова считаше като важна задача борбата срещу тия, които се стремяха да го омаловажат пред очите на народа. Политиката на девлетчилика изигра положителна роля в

икономическото развитие на страната. . . Турция беше издигната на равнището на напреднала страна в Близкия и Средния Изток. Държавният сектор зае господстващо положение в решаващите позиции на икономиката на страната.⁸⁶ Приведеният цитат показва, че ТКП се отнасяла положително към икономическата политика на републиканското правителство, виждайки в нея средство за стопанския напредък на Турция и гаранция за политическата и икономическата ѝ независимост. Изхождайки от това положение, ние не можем да се съгласим с Розалиев Ю. Н., който пише: „Необходимо е да подчертаем, че тази политика (етатистката, б. м. — А. А.). . . не преследвала целта да установи пълна икономическа независимост на Турция от чуждестранния капитал.“⁸⁷ Такъв извод говори, че авторът му не е доценил същността и значението на етатизма преди всичко от икономическа гледна точка и заедно с това няма пред вид съотношението на силите на различните прослойки на буржоазията, в чийто интерес или против него се осъществявала политиката на етатизма. Ако авторът би стигнал до този извод, за него нямаше да представлява трудност да установи, че етатизмът — икономически от гледна точка на империалистическите интереси в Турция, значи борба срещу тях и установяване на независима икономика. Подчертаването на тази съществена особеност на етатизма, а именно неговата антиимпериалистическа насоченост в икономическата област е от голямо значение за разбирането на отношенията между Турция и империалистическия свят в периода, докато Кемал Ататюрк осъществявал своя авторитарен режим.

Без да се впускаме в големи подробности, можем да отбележим, че именно от втората половина на 30-те години се набелязали по-тесните връзки между Турция и империалистическия свят. Тогава след смъртта на Кемал Ататюрк започнала да се изменя антиимпериалистическата насоченост на етатизма. Във връзка с това видният деец на турското комунистическо движение Сабиха Сертел пише, че към 1937—1938 г. „деветчиликът се беше отделил от целта, която Ататюрк преследваше. Мустафа Кемал с принципа на девлетчилика си беше поставил за цел да освободи Турция от икономическия натиск на чуждестранния капитал и да запази икономическата ѝ независимост. Искаше Турция за сметка на своите източници, без да се обвързва с дългове към империалистите, да се възстанови.“⁸⁸

Чрез политиката на етатизма правителството, запазвайки икономическата независимост на страната, действувало преди всичко в интерес на блока на буржоазията и помещиците. А интересите

⁸⁶ Сп. „Yeni çağ“, 1964, N 9—10, s. 558—559.

⁸⁷ Розалиев Ю. Н., Очерки положения промишленого пролетариата Турции после Второй мировой войны, М., 1956, стр. 17.

⁸⁸ Sertel S., „Anitlar“, сн., „Ant“, 1969, sayı 109, s. 8—9.

на този блок изисквали изтласкването на чуждестранния капитал⁸⁹ от страната. Политиката на етатизъм целела да даде тласък на наличните икономически, финансови, материални и други сили, имащи решаващо значение за прогреса на стопанството на Турция. Осъществявайки тази цел чрез етатизма, турското правителство влизало в стълкновение с интересите на чуждестранния капитал в Турция. Икономическото възраждане и развитие на Турция по етатистки път, влизало в конфликт с икономическата политика на главните империалистически държави, които в лицето на Турция виждали свой суровинен придатък и пазар за пласмент на своите стоки. „Принципът на етатизма изиграва значителна роля в икономическия подем на Турция и за освобождаването ѝ от империалистическа зависимост.“⁹⁰

Управляващата Народнорепубликанска партия и нейните дейци виждали в политиката на етатизъм защитно средство срещу империалистическата икономическа експанзия в Турция. „За да бъде една държава напълно независима — писал Реджеб Пекер, — не е достатъчно нейните граници да бъдат защитени срещу оръжието и войската на врага. Същевременно националният пазар трябва да бъде защитен от нахлуването на чуждестранните стоки.“⁹¹ Това могло да се осъществи само чрез етатизма.

С характеристиката на етатизма от икономическа гледна точка не се изчерпва пълното разкриване на неговото съдържание и смисъл. Значението на етатизма не се ограничава само с икономическата област. То с голяма сила се проявява и в социално-политическия живот на турското общество. Имайки пред вид това, наложително е интерпретирането на социално-политическата същност на етатизма. Пристъпвайки към характеристиката на етатизма откъм неговата социално-политическа страна, трябва да се изхожда от кемалистките принципи за характера на турското общество, класовите сили и съотношението между тях. В по-тесен смисъл етатизмът — социално-политически имал за задача да оправдае на практика кемалистките принципи за общественото устройство и държавния строй на Турция.

Кемал Ататюрк и кемалистите считали турското общество за безкласово, а държавата — за народна. Още в речта си пред Измирския икономически конгрес М. Кемал заявил: „Нашият народ не се състои от класи, чиито материални интереси са противоположни едни на други, напротив, той се състои от класи, които са заинтересувани от едно взаимно съществуване и съвместна дейност.“⁹²

Идеята за безкласовия характер на турското общество и отричането на класовите противоречия и борби в него намерили пре-

⁸⁹ Шамсутдинов А. М., Турецкая республика. Краткий исторический очерк 1923—1961, М., 1962, стр. 28.

⁹⁰ Şişmanov D., Türkiye'de işçi ve sosyalist hareketi, Sofya 1965, s. 91.

⁹¹ Р „Cumhuriyet“, 14. V. 1935.

⁹² Кемал Ататюрк, Избрани речи и изказвания, С., 1968, стр. 216.

въплъщение в един от шестте принципа на партийната програма, приета през 1931 г. на III конгрес на Народнорепубликанската партия. В принципа „народност“ намерило въплъщение това положение.

Кемалистите подчертавали и народния суверенитет, който според тях се прилагал в Турция след установяването на републиканския държавен режим. При откриването на сесията на Меджлиса през август 1923 г. М. Кемал заявил: „Господа! Тайната на всички успехи, с които днес можем да се гордеем, се крие в характера на новата турска държава. Тя наистина се крепи върху съвсем нови основи, различни от историческите ѝ предшественици. Ако изразим това с две думи, можем да кажем, че новата турска държава е народна държава.“⁹³

Според кемалистите народният характер на държавата се определял от класовия състав на турското общество, където нямало антагонистични противоречия и главно разделяне на класи. Тази теза на кемалистите намерила най-ярък израз в програмата на Народнорепубликанската партия от 1931 г. В нея се казвало: „Ние разглеждаме народа на турската република не като съвкупност от отделни класи, а като единно цяло, разделящо се в частния и общественния живот на различни професии по принципа на разделението на труда.“

Дребните земеделци, дребните занаятчии, работници, лицата от свободните професии, промишленниците, собствениците на едри имения и предприятия и комерсантите се явяват главни трудови групи, съставлящи турското общество. Трудът на всяка от тези групи е необходим за съществуването и щастието на другата група и на цялото общество.“⁹⁴

Вместо класовия принцип на разделението на обществото кемалистите прокарвали идеята за различието на хората само в зависимост от труда, който те прилагат, и по такъв начин са отричали социалните противоречия и борби в турското общество.

Без разкриването на връзката между кемалистките принципи за характера на турското общество и държава, от една страна, и социално-политическата същност на етатизма, от друга, е невъзможно разбирането на социално-политическите цели, които се поставяли и осъществявали чрез политиката на етатизъм. В социално-политическия живот етатизмът бил призван да утвърди илюзиите за липсата на антагонистични класи, класова борба в Турция и заедно с това да покаже, че посредством политиката на етатизъм се създава хармония на икономическите интереси на различните социални прослойки в турското общество. „Турската буржоазия, нейната пропаганда се стремяха да покажат, че етатизмът е система, която защитава „благоденствието“ на целия народ. Буржоазията и буржоазните икономисти години наред рекламираха, че дър-

⁹³ Кемал Ататюрк, Избрани речи и изказвания, С., 1968, стр. 246.

⁹⁴ Мустафа Кемал, Путь новой Турции, М., 1934, т. IV, стр. 323

жавните предприятия са „народна собственост“. В действителност внедряването на етатизма било в интерес на националната буржоазия преди всичко.⁹⁵

Етатизмът бил призван да прикрие класовата същност на турската държава и същевременно да насажда всред трудещите се маси на Турция илюзии за единство на интересите между работниците и работодателите. Следователно пред тази икономическа политика не стояли само чисто икономически задачи, но и твърде големи социално-политически цели. „... Целта на нова Турция посредством девлетчилика е не само ръководството на икономиката, но и на социалния и културния живот.“⁹⁶

През 30-те години турските публицисти, общественици и изследвачи на социално-икономическия живот в статии и монографии се старали да насадят сред широките слоеве на турското общество идеята за съществената разлика между етатизма и капиталистическата система, която разлика според тях се проявявала най-вече в политическия и социалния живот, където нямало противоречия, експлоатация на човек от човека и по такъв начин се установил обществен строй, различен не само от капитализма, но и от социализма, понеже в Турция провежданата политика довела до изчезването на класите въобще.

Един от центровете за пропаганда на идеите на кемалистката революция и за защита политиката на етатизма в началото на 30-те години станало списанието „Кадро“. Около него се обединило лявото, радикалното крило на Народнорепубликанската партия. Серията статии, излезли изпод перото на ренегатите Шефкет Сюрейя (Айдемир), Ведат Недим и други, са били страстно апологетство преди всичко на социално-политическата същност на етатизма и, разбира се, и на неговата икономическа страна. „Турската революция — писал Ведат Недим — е реакция срещу френската революция, а така също и срещу руската революция (става дума за Октомврийската революция, б. м. — А. А.). Идеалът ѝ не е нито буржоазната и нито пролетарската власт. Турската революция не е една класова революция, а революция на развиващата се нация без класи и противоречия.“⁹⁷ Такъв един идеал според Ведат Недим не може да се постигне при господството на частната инициатива в икономиката. Следователно пътят към безкласовото общество без противоречия е етатизмът.⁹⁸

За прикриване на социално-политическата същност на етатизма често той се противопоставял на частната инициатива. Пак Ведат Недим писал, че „покровителствването на частната инициатива... ще открие път за образуването на класите в Турция...“⁹⁹ Етатизмът бил призван да създаде напразни надежди за за-

95 Сп. „Yeni çağ“, 1965, N 2, s. 171. .

98 Ibid., s. 19.

96 Alp T., Kemalizm, Istanbul, 1936, s. 263—264.

97 Nedim V., „Sınıflaşmak ve iktisadi siyaset“, сн. „Kadro“, 1932, N 11 s.

щата на интересите на народните маси при ценообразуването и търговията. Чрез него се лансирала идеята за социално равенство, при което държавата поемала върху себе си грижата за установяване на такива цени, които да отговарят на интересите на трудещите се. „Накратко девлетчиликът в промишлеността — писал Шефкет Сюрейя — значи отчет и ръководство на условията на цените... в най-изградена форма за широките народни маси.“¹⁰⁰

Турското правителство като орган на господстващите експлоататорски класи било призвано и задължено чрез своята икономическа политика не само да насажда идеята за безкласовост в обществото, но и произтичащата от тази основна идея и предпоставка, заблуда за отсъствието на класови противоречия и борби в Турция. „Само определен и планиран девлетчилик — писал Шефкет Сюрейя — ще попречи за възникването на остри класови борби и противоречия.“¹⁰¹

В услуга на тясно класовите интереси на турската национална буржоазия чрез етатизма била пропагандирана идеята за отстраняване на експлоатацията на човек от човека в Турция. „Девлетчиликът означава насочване и ръководене по най-кратък път на националните сили, без да се допусне разделянето на нацията на класи и експлоатацията на една класа от друга.“¹⁰² Подобна демагогическа идея била пропагандирана и в редица монографии, излезли през 30-те години и по-късно.¹⁰³

Един от похватите за прикриване на социално-политическата същност на етатизма било неговото противопоставяне на капитализма. „В Турция през периода, когато тя се насочи към капитализма (става въпрос за 20-те години, б. м. — А. А.) имаше не само застой, но и връщане назад, а след като се насочи към девлетчилика, тя напредна“¹⁰⁴ Все в услуга на концепцията за противоположност между етатизма и капитализма турската пропаганда се стремяла да доказва, че етатизмът означавал борба с капитализма и се явявал даже „действителен държавен социализъм“¹⁰⁵.

Отправна точка за оправдаване на тия и подобни апологии в полза на етатизма естествено се явявали програмата и уставът на Народнорепубликанската партия. На 11 май 1931 г. третият конгрес на Народнорепубликанската партия приел девлетчилика за основен принцип на партийната програма и устав в областта на икономическата политика на партията. „Заедно с признаването на частната инициатива и дейност — се казвало в приетите на тре-

⁹⁹ Сп. „Kadro“, 1933, N 24, s. 18.

¹⁰⁰ Ibid., s. 11—12.

¹⁰¹ Сп. „Kadro“, 1934, N 29, s. 10.

¹⁰² Ibid., N 26, s. 29.

¹⁰³ Süreyya S., *Inkilâp ve kadro*, Arkara, 1932, s. 111—112. *ibid.*, İkinci adan, c'ilt II (1938—1950), İstanbul, 1967, s. 59, Etem S., *Türk inkilâbinin karakterleri*, İstanbul, 1933, s. 95.

¹⁰⁴ „Forum“, 1966, N 287, s. 13.

¹⁰⁵ A1 p T., *Kemalizm*, İstanbul, 1936, s. 225.

тия конгрес устав и програма — като един от най-важните наши принципи се явява стимулирането на активното участие на държавата в предприятията, особено в икономическата област, предизвикани към живот от голямата нужда и тяхната полза за цялата нация, с цел в най-кратък срок да се доведе нацията до благоденствие и процъфтяване.“¹⁰⁶

В действителност политиката на етатизма била в интерес на турската национална буржоазия, която се стремяла чрез държавния бюджет и помощта на държавата да създаде собствена промишленост и по такъв начин да отслаби и изгони от страната чуждестранния капитал и заедно с това да нанесе удар на компрадорите. Тия цели могли да бъдат постигнати при слабостта на турската национална буржоазия само ако държавата поеме върху себе си функциите на капиталистически предприемачи, което отговаря на интересите преди всичко на буржоазията, понеже последната контролирала и управлявала държавата. Така провежданата икономическа политика, както вече отбелязахме, се представлявала като политика в интерес на цялото общество и най-вече на народните маси. Въпреки това още в годините на най-активната етатистка политика се появили изследвания, в които в една или друга степен се разкривала действителна социално-икономическа същност на етатизма.

Айкут Шереф пише, че целта на етатизма е да приведе в действие целия наличен капитал в Турция и да облекчи пълна свобода за гражданите при получаването на собствените им доходи.¹⁰⁷

Етатизмът не означавал противопоставяне на частната инициатива, а извършване от държавата на ония икономически дейности, които не са били по силите на частния сектор. Фактически паралелно с държавния сектор се насърчавало развитието на частната инициатива. „Едновременно (с държавния сектор, б. м. — А. А.) републиканският режим насърчавал частната инициатива в промишлеността.“¹⁰⁸

Държавата чрез активна намеса в икономическия живот, особено в промишлената дейност, ускорявала първоначалното натрупване на капитала и по такъв начин етатизмът се проявявал като „държавно мероприятие, призвано да начертае път на частното предприемачество.“¹⁰⁹

Прав е Уебстер Доналд, който пише, че етатизмът не означавал изоставяне на теориите за индивидуализма.¹¹⁰ Ако в известен период, а именно през първата половина на 30-те години държавата

106 CHP üçüncü Büyük kongre, 10—18 mayıs, Zabıtarlar, Ankara, 1931, s. 28.

107 Aykut S., Kema izm, İstanbul, 1936, s. 32—34.

108 Jean Paul Roux, La Turquie, Paris, 1958, p. 42.

109 Tekeli E., „Türkiye’de devletin iktisadi faaliyetlere iştiraki ve bu husustaki nizamlama tedbirleri“, İstanbul üniversitesi iktisadi fakültesi mecmuasi, cilt 21, 1959—60, N 1—4, s. 6.

110 Webster D. E., The Turkey of Atatürk, Philadelphia, 1939, p. 169.

е дала преднина на етатизма, то това е било само защото частната инициатива и капитал не са били в състояние да реализират задачите на кемалистите за стопанското възрождане на страната и нейното освобождаване от икономическата зависимост на империалистическите държави.

Такава политика не само че не противоречала на интересите на частния капитал, но при турските условия била единствена възможна форма за съчетаване на частнокапиталистическите интереси с държавните.

Инициативата и предприемачеството на държавата в икономическата област откривали път за стопанския оборот на частния капитал. Етатизмът като метод на държавна икономическа политика в никакъв случай не е бил в състояние да завоалира класовата същност на турската експлоататорска държава. Много вярно видният турски публицист и обществен деец Доган Авджьоглу пише, че „двлетчиликът никога не е бил смятан като система, представляваща алтернатива на капитализма. Прилагането на политиката на двлетчилика не спъваше, а стимулираше развитието на капитализма.“¹¹¹

Преходът от покровителствуване на частната инициатива към етатизма е крачка напред в развитието на икономическите концепции на кемалистите, тъй като „държавният капитализъм е нещо централизирано, пресметнато, контролирано и обобщено.“¹¹²

Наред с изясняването на икономическата и социално-политическата същност на етатизма има значение и постановката на въпроса за периодизацията му. Установяването на една сравнително вярна периодизация на етатизма ще рече в крайна сметка и по-точна характеристика на неговата същност.

Досегашният анализ на социално-икономическото развитие на Турция доказва, че икономическите мероприятия на турското правителство през 20-те години са били преди всичко от протекционистки характер. Те имали за задача да покровителствуват и поощряват частната инициатива и капитала. Изхождайки от това положение, ние не можем да се съгласим с мнението на редица съветски автори, които, спирайки се на периодизацията на етатизма, датират неговото начало от 1923 г. Алибеков И. В., разглеждайки икономическата политика на турското правителство през 20-те години, пише: „Същевременно турското правителство предприемало мероприятия изключително от държавнокапиталистически характер.“¹¹³ Но, както самият автор посочва, тия мероприятия не са били внедрени в икономиката на страната¹¹⁴, а оттук следва, че същността на иконо-

¹¹¹ Doğan A., Türkiye'nin Düzeni. (Dün-Bugün-Yarin). İkinci Bölüm, Ankara, 1969, s. 213.

¹¹² В. И. Ленин, Съч., т. 27, С., 1953, стр. 285, Заседание на ВЦИК на 29. IV. 1918.

¹¹³ Алибеков И. В., Государственный капитализм в Турции, М., 1966, стр. 52.

¹¹⁴ Пак там.

мическата политика на турското правителство през 20-те години може да се охарактеризира само като протекционистка. Подобни погрешни възгледи се изказват и от други съветски автори.¹¹⁵

В същност държавните мероприятия в областта на икономиката до световната икономическа криза от 1929—1933 г. имали в действителност чисто административно-регулиращ и контролиращ характер, а активната намеса на държавата като инвеститор-предприемач започнала през 30-те години и придобила особено ярко изразен характер във връзка с осъществяването на първия петгодишен план за „индустриално развитие“.

В него практически е превъплътен етатизмът. От това следва, че началото на етатизма може да се отнесе към края на 20-те години. Напълно прав е Вдовиченко Д. И., който отнасял началото на етатизма към началото на 30-те години.¹¹⁶

Според нас редица турски автори правилно са периодизирали етатизма. Хюсрев Исмаил пише, че от обявяването на републиката до 1933 г., въпреки че държавата извършваше железопътно строителство и поемаше върху себе си грижата за някои благоустройтелни работи, в икономическия живот господствуваше либерална система.¹¹⁷ Подобна мисъл се защитава и от Серин Неджат.¹¹⁸ Други турски автори считат, че либералната икономическа система била доминираща от 1923 до 1930 г., след което започнал етатизмът.¹¹⁹

Като се има пред вид обстоятелството, че при периодизацията на всяко сложно обществено-икономическо явление има редица условия, които правят един или друг извод до известна степен относителен, началото на етатизма трябва да се датира с началото на световната икономическа криза — 1929—1933 г. Турското правителство и управляващата Народнорепубликанска партия, изправени пред прага на разрушителната икономическа криза, били принудени да направят рязък завой от либералната икономическа система към етатизма като към спасителен пояс в морето на бушуващата световна икономическа криза. Но световната икономическа криза намерила турските управляващи кръгове неподготвени теоретически и особено практически за един остър завой от системата на либерализма към държавнокапиталистическо предприемачество.

Затова периодът 1929—1933 г. може да бъде наречен преходен, а ярко изразен етатистки характер придобила икономическата по-

¹¹⁵ Вж. Розалиев Ю. Н., Особенности развития капитализма в Турции, М., 1962, стр. 116. и Биже Екрем, Съветско-турски икономически отношения, Баку, 1965, стр. 53 (на азерб. език).

¹¹⁶ Вдовиченко Д. И. Национальная буржуазия Турции, М., 1962, стр. 85

¹¹⁷ Hüsrev I., Cumhuriyet halk Partisinin iktisadi siyaset sistemi, İstanbul, 1946, s. 10.

¹¹⁸ Serin N., Türkiye'nin sanayileşmesi, Ankara, 1963, s. 7—9.

¹¹⁹ Zaim S., Türkiye'nin iktisadi ve sosyal gelişmesinde iş gücü ve produktivite meselelerinin önemi ve tesiri, İstanbul, 1962, s. 69, Okyar O., „Devletçiliği doğuşu“, „Forum“, 1963, N 211, s. 10—11, Sarica M., „CHP yanılmaktadır“, en. „Ant“ 1968, sayı 1, s. 7.

литика на турското правителство след приемането на първия петгодишен план за развитие на стопанството през периода 1934—1938 година. Времетраенето и изпълнението на този план бележели фактически втория етап в развитието на етатизма.

След смъртта на Кемал Ататюрк, т. е. от 1938 г., се забеляза до отслабване на етатистките принципи и стремеж за сближаване икономически и политически с империалистическите държави. Това противоречало както на кемалистките външнополитически концепции, така също и на самата същност на етатизма. Затова ние можем с известни резерви да определим времето от втората половина на 1938 до 1940 г. като трети период в развитието на етатизма.

С приемането на закона за националната защита на 24 I. 1940 г. и превеждането на стопанството на страната на военни релси настъпил нов, четвърти етап в развитието на етатизма, който трае до края на Втората световна война, т. е. до края на 1945 г. Петият етап това е периодът от 1945 до 1950 г. След като на 14. V. 1950 г. Демократическата партия победила в изборите и станала управляваща, настъпили съществени промени в провежданата икономическа политика, с което се бележи нов етап в развитието на етатизма.

Разграничените от нас етапи в развитието на етатизма се налагат от нюансите, които приема икономическата политика на турското правителство през 30-те и 40-те години.

Ние се спряхме по-бегло на периодизацията на етатизма, тъй като този проблем ще бъде предмет на изследване в следващите наши работи.

В интерес на утвърждаването на убеждението за голямата роля на етатизма в икономическия живот на Турция наложително е да се разгледат етатистките мероприятия на турското правителство и резултатите от тях през 30-те години.

Предприетите от турското правителство мероприятия през първите години на световната икономическа криза, независимо че имали положително значение за турската икономика, не са могли да спасят стопанството на страната от разрушителното въздействие на кризата. Турското правителство от собствен опит се убедило, че само с администриране не ще може нито да спаси икономиката от влиянието на кризата, нито пък да освободи страната от империалистическата икономическа зависимост.

Непосредственото въздействие на световната икономическа криза, нежеланието на турската буржоазия да инвестира капитали в промишленото предприемачество и необходимостта от запазването от политическата и икономическата независимост на страната принудили турското правителство да премине към осъществяването на икономическа програма, чиято основна цел станала изграждането на национална промишленост.

Както всяка капиталистическа страна, така и Турция започнала своята индустриализация с развитието на леката промишленост. Конкретно за турската действителност този характер на индустри-

ализацията се определял и от необходимостта да се удовлетворят потребностите на вътрешния пазар от произведенията на леката промишленост и по такъв начин страната да се освободи от чуждестранната икономическа зависимост.

За осъществяването на назрялата историческа потребност на Турция — индустриализацията, правителството пристъпило към съставянето на програма за икономическо развитие. Реализирането на тази програма се осъществява чрез изработването и изпълнението на първия петгодишен план — 1934—1938 г.

Неоценима помощ за изучаването и определянето на наличните материални ресурси и възможности, на основата на които да се състави първият петгодишен план, оказал Съветският съюз. Още през август 1932 г. делегация на съветски специалисти от най-различен профил пристигнала в Турция. След обстоянни изследвания на турските условия тя излязла с предложение пред турското правителство за насоките на бъдещото икономическо развитие на страната. Препоръките на съветските специалисти легнали в основата на първия петгодишен план.

Идеята за съставянето на такъв план до известна степен е резултат от влиянието на плановете развитие на съветската икономика. Във връзка с това Исмет Иньоню пише: „Аз попаднах под влиянието на увлечението за един план, след като отидох в Русия.¹²⁰ Оттам поисках една комисия. Комисията пристигна. Обикалях три месеца. Подготви план според тогавашните ни възможности.“¹²¹

Петгодишният план предвиждал развитието на текстилната, металургическата, химическата и други отрасли на промишлеността. В него се отделяло значително място на геологопроучвателните работи.¹²²

Заслуга на съветските експерти не е само определянето на мястото на бъдещите големи текстилни предприятия, но и на един от най-големите турски металургически комбинати, какъвто става Карабюкският. „Карабюкските металургически предприятия — писал Исмет Иньоню — са осъществени по тяхно (съветско, б. м. — А. А.) предложение. Мястото също те намериха. Затова не бяхме мислили. Те предложиха. Те предложиха идеите и местата и за останалите фабрики.“¹²³

Обемът на капиталовложенията за първата петилетка бил в размер на 43 453 000 турски лири, от които за текстилната промишленост — 18 538 000, металургическата — 10 000 000 и останалите за геологопроучвателните работи и другите отрасли на промишлеността.¹²⁴ За финансирането на турската промишлена програма значи-

¹²⁰ Турската правителствена делегация начело с Исмет Иньоню посетила СССР през месец май 1932 г.

¹²¹ A y d e m i r Ş. «Menderes 'n dramı», «Cumhuriyet», 22. IV. 1969.

¹²² Вж. в. «Cumhuriyet», 9. XII. 1934 и Мельник А., Турция. М., 1937, стр. 120.

¹²³ В. «Cumhuriyet», 22. IV. 1969.

¹²⁴ М е л ь н и к А., Турция, М., 1937, стр. 120.

телна роля изиграл съветският кредит от 1932 г. Този кредит, в размер на 8 млн. американски долара, бил предоставен на изключително изгодни условия за Турция — безлихвен и да се погаси в партура в течение на 20 години.¹²⁵ Съветските кредити през периода 1934—1939 г. представлявали 30% от всички капиталовложения в турската промишленост.¹²⁶

За финансирането и ръководството на етатистките предприятия, изградени по задачите на първата петилетка, турското правителство основало две банки — Сумербанк и Етибанк.

Сумербанк била създадена през 1933 г. с основен капитал 20 млн. турски лири. Задачите на Сумербанк били да кредитира промишленото предприемачество на държавата и да осъществява ръководство над държавните предприятия. Ролята на Сумербанк се разширявала постоянно в промишленото строителство. Вече през 1934 г. по законодателен ред капиталът ѝ бил увеличен до 62 млн. лири, а през 1937 г. на 80,5 млн.¹²⁷

С разширяването на обема на промишленото строителство и усложняването на ръководството на промишлеността възникнала необходимост да се изгради нова банка. Със закон 2805 на 11 юни 1935 г. била създадена Етибанк. Тя започнала да действа от 23 октомври 1935 г. с основен капитал 20 млн. лири.¹²⁸ Задачата на Етибанк била да осъществява управлението и кредитирането на държавните рудодобивни предприятия.

Тия две промишлено-кредитни държавни учреждения изиграли решаваща роля при осъществяване задачите на първата петилетка.

Изработването и приемането на петгодишния план дало отражение върху по-нататъшното укрепване на етатизма. От партийен принцип на икономическа политика той получил юридическа санкция, като на 3. II. 1937 г. бил внесен в конституцията на страната. Така официално етатизмът от 1937 г. се превръща в закон, чието изпълнение и спазване не могло да се пренебрегва и оспорва.

Редицата трудности от финансов и технически характер и най-вече невъзможността при капиталистическия строй да се осъществява планирана промишлена програма обусловили непълния успех на петгодишния план.

Най-големи били успехите в областта на текстилната промишленост. Изградени били текстилните фабрики в Ерегли, Бакъркьой, Кайсери и Назили. Проектът за изграждането и оборудването на текстилните комбинати в Кайсери и Назили бил дело на съветските специалисти. Комбинатът в Кайсери бил едно от най-крупните

¹²⁵ Мойсеев П., Розалиев Ю., К истории советско-турецких отношений, М., 1958, стр. 50.

¹²⁶ Алиев Г. З., Чуждестранният капитал в съвременна Турция, Баку, 1962 (на азерб. език), стр. 14.

¹²⁷ „İktisadi yurüyus“, N 343, s. 28—32.

¹²⁸ Ibid., 1950, N 255, s. 23, 1955, N 329, s. 33.

текстилни предприятия не само в Турция, но и на Балканите и Близкия Изток. Фабриката в Назили започнала производство с 29 500 вретена, 768 стана и 2400 работници. Годишно произвежда да 20 млн. м памучни платове.¹²⁹

През годините на първата петилетка се пристъпило и към полагане основите на металургическата промишленост. През 1936 г. турското правителство сключило контракт с английската фирма „Брасерт“ за строителство и съоръжаване на голям металургически комбинат в Карабюк. Основите му били положени на 4. IV. 1937 г. Според проектните мощности той трябвало да произвежда годишно 180—200 хил. т желязо.¹³⁰ Този случай е показателен за опитите на турското правителство да сложи начало на своя тежка промишленост.

В резултат на изпълнението на петгодишния план през 1938 г. обемът на промишленото производство надхвърлил нивото на 1929 г. с 80%.¹³¹ Делът на промишлеността в националния доход от 10% през 1922 г. достигнал 16% през 1938 г.¹³² Тия показатели за ръста на промишлеността и националния доход през периода на първата петилетка са илюстрация за нарастване на икономическата мощ на турската държава.

Благодарение на постигнатите успехи в промишленото развитие Турция успяла да укрепи своята икономическа независимост. Тия резултати насърчили турското правителство и то през 1938 г. наобелявало нова програма за държавно промишлено строителство. За разлика от петгодишния план новата програма се състояла от два раздела: тригодишен план за развитие на рудодобивната промишленост и четиригодишен план за развитие на другите отрасли на промишлеността. През 1939 г. тия два плана били обединени в единен петгодишен план. За неговото изпълнение се предвиждало да се асигнират 100 млн. турски лири.¹³³

Изпълнението на този план се осуетило от започналата Втора световна война, която внася съществени промени в икономическата политика на турското правителство.

Достигнатите от турската република успехи в промишленото развитие до началото на Втората световна война са били безспорно доказателство за предимствата на егати́стката икономическа политика пред либералната икономическа система. Егати́змът обезпечил за Турция възможност да премине от полуколониялна към национална икономика и с това способствувал за утвърждаването и укрепването на политическата независимост на страната. В този смисъл опитът на Турция при изграждането на собствена икономическа база и утвърждаването по този начин на своята икономичес-

¹²⁹ Сп. «La Turquie Kemaliste», 1937, N 20, p. 18—19.

¹³⁰ Ibid., N 37, p. 17.

¹³¹ Д а н ц и г Б. М., Турецкая республика, М., 1956, стр. 21.

¹³² «Istatistik yilligi», cilt 19, 1951, s. 337.

¹³³ М о й с е е в П. П., Промышленность Турции в годы Второй мировой войны. Краткие сообщения Института востоковедения, 1958, т. 26 стр. 29.

ка и политическа независимост имат не само турско, но в известен смисъл международно значение.

Не една страна, освободила се от колониално и полуколониално иго, следва в наше време в икономическата област пътища, подобни на Турция, но с особености, които се определят от характера на нейните вътрешни условия и от коренно изменилата се международна обстановка.

УСТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТАТИЗМА ДО КОНЦА ТРИДЦАТЫХ ГОДОВ

Ахмед С. Ахмедов

Резюме

Настоящая статья является частью более большого труда на тему „Политическая борьба в Турции в сороковых годах вокруг этатизма“.

Автор исходил из обстоятельства, что в наличной литературе по этому вопросу имеются существенные недостатки и пропуски.

В первой главе рассматриваются социально-экономические условия, наложившие политику этатизма. На основе большого фактического материала автор доказывает, что экономические и политические интересы турецкого буржуазного государства, после кемалистской революции, были факторами, заставившими турецкое правительство перейти от политики покровительства частной инициативе к политике государственного капитализма.

Вторая глава посвящена рассмотрению экономических и социально-политических особенностей этатизма в неразрывной связи с концепциями М. Кемаля о характере турецкого общества и государства.

Особое внимание уделено факту, что реализация государственных экономических мероприятий ничем не изменила эксплуататорскую сущность турецкого государства и не подтвердила иллюзии М. Кемаля о социальной гармонии в турецком обществе.

Автор доказывает, что этатизм является формой государственного капитализма в условиях Турции, сыгравшей важную роль в защите экономической независимости страны.

L'ETABLISSEMENT ET LE DEVELOPPEMENT DE LA POLITIQUE D'ETATISME EN TURQUIE JUSQU'A LA FIN DES ANNEES TRENTES

Ahmed S. Ahmedov

Résumé

Le présent article fait partie d'une étude vaste sous le titre de „Les luttes politiques en Turquie à l'époque de l'Etatisme“.

L'auteur part du fait que dans les sources reflétant cette époque on trouve des lacunes et des défauts considérables.

Le premier chapitre passe en revue les conditions sociales et économiques qui ont amené à la politique d'Etatisme. En se basant sur un matériel riche de faits, l'auteur arrive à la conclusion que les intérêts économiques et politiques de l'Etat bourgeois turc après la Révolution de M. Kemal sont les principaux facteurs qui ont obligé le gouvernement de passer de la politique de protectionnisme de l'initiative privée à la politique du capitalisme d'Etat.

Le deuxième chapitre traite des particularités des traits caractéristiques de l'Etatisme et son lien étroit avec les conceptions de M. Kemal concernant le caractère de la société et de l'Etat turques.

L'auteur souligne particulièrement le fait que malgré les réformes économiques qui ont été réalisées, le caractère exploitant de l'Etat turc n'a pas été changé et ne justifient en rien les illusions de M. Kemal au sujet de l'harmonie sociale dans la société de son temps.

L'auteur arrive à la conclusion que l'Etatisme peut être considéré comme une forme typique du capitalisme d'Etat dans les conditions de la Turquie. Il a joué un rôle important pour la conservation de l'indépendance économique du pays.

ХРИСТО КОЛАРОВ

НЯКОИ ВЪПРОСИ ОТ ПОДГОТОВКАТА
В УНГАРИЯ НА ПЪРВИЯ АНТИТУРСКИ
ПОХОД НА ВЛАДИСЛАВ ВАРНЕНЧИК
ОТ 1443 — 1444 г.

CHRISTO KOLAROFF

EINIGE FRAGEN ÜBER DIE VORBEREITUNG
DES ERSTEN ANTITURKISCHEN KREUZZUGES 1443—1444
VON WLADISLAW WARNENTSCHIK IN UNGARN

THE NAME OF THE AUTHOR IS NOT KNOWN
ON THE TITLE PAGE OF THE BOOK
THE TITLE OF THE BOOK IS NOT KNOWN
ON THE TITLE PAGE OF THE BOOK

ИСТОРИЯ КОСМАС

ИСТОРИЯ КОСМАС
ИСТОРИЯ КОСМАС
ИСТОРИЯ КОСМАС
ИСТОРИЯ КОСМАС

ENGELHARTS DEER DIE VERBODEN
DES ERSTEN JAHRHUNDERTS
VON VON VON VON VON VON VON

Антитурското мероприятие на европейските народи от 40-те години на XV в., чиято кулминация са двата кръстоносни похода на полско-маджарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) от 1443—1444 г. е особено щастливо в отражението му в писмените паметници от онова време, както и в изследванията в историческата литература в последвалите столетия. Интересът към тази тематика съвсем не е случаен. Машабността и значението на събитията и проблемите при подготовката, провеждането и краха на походите от 1443—1444 г. не са преставали да вълнуват и ангажират историците чак до наши дни.

На подготовката на първия поход от 1443—1444 г. също е отделено полагаемото се внимание. Но тук ние се натъкваме на някои несъобразности при датирането и разграничаването на етапите в претворяването на антитурската идея в Европа. Целта на настоящата работа е в коригирането на тази погрешна традиция. Освен това е разгледан подробно началният период в подготовката на първия поход в Унгария — страната, която има най-голям дял в опита на Европа да спре турската експанзия през 40-те години на XV век.

* * *

В историческата литература първият етап от антитурското мероприятие на европейските народи през 40-те години на XV в. е известен като „дългия поход на Владислав Варненчик.“¹ За отбелязване е, че това понятие не води началото си от случайно, превърнало се в традиция хрумване на някои от изследвачите на кръстоносните мероприятия на полско-унгарския крал. Понятието „дълъг поход“ се употребява за означаване на продължителността на времетраенето, а не за определяне дължината на маршрута на похода, защото разстоянието, което изминават съюзническите християнски войски (от Буда през Белград, Ниш, София до проходите на Балкана), съвсем не се отличава с някаква необикновена пределност². Като приемаме, че наименованието е и правилно и сполучливо, считаме за крайно време да се направят някои съществени корекции относно продължителността и датировката на т. нар. „дълъг поход“.

Всички изследвачи без изключение датират похода през 1443 година. Именно тук се натъкваме на една традиция на недоглеждане. Друга причина едва ли би могла да се посочи. Знае се, че след дълги приготовления и отлагания християнската армия преминава реката Дунав и навлиза в територията на Османската империя към края на септември 1443 г.; сраженията с турците при Мора-

ва и Ниш са през ноември 1443 г.; овладяването на София и последвалото задържане на победния ход на християнската армия от турците — през декември 1443 г. Оттеглянето на войските започва от средата на декември 1443 г. и продължава през целия месец януари 1444 г. Това отстъпление на войските, извършвано при тежки условия през български и сръбски земи, е било съпроводено с нови непркъсващи битки с турските войски, които преследвали по петите християнската армия. В писмото си от 6 януари 1444 г. до град Брашов³ главнокомандуваният съюзническата армия Ян Хуниади, след като изброява победите над турците от Ниш до Златица, пише, че „secundo videlicet die festi Anni Novi“ („на втория ден на Новата година“, т. е. на 2 януари 1444 г.) се сражавал с войските на Турхан паша в „loci Kalmanica“ (прохода Куновица). Едва след 13 януари 1444 г. християнските войски, навлизайки в сръбските земи и достигайки града Крушевац, си отдъхнали от предизвикателствата на преследващите ги турски отна 2 февруари 1444 г. крал Владислав влиза тържествено в Бургяди. На 25 януари 1444 г. кръстоносците са вече в Белград, а да, посрещнат от жителите ѝ като победител.

Това кратко хронологическо проследяване на движението на кръстоносните войски посочва несъвместимостта на датирането на похода само през 1443 година. Подобно датиране означава, че се отчита само времето за навлизането на войските във владенията на турците и неоправдано се изключва времето за обратното им, придружено с нови стълкновения завръщане от Балкана към Буда. Не бива да се забравя още едно обстоятелство, което също е в полза на нашето мнение: преговорите, т. е. естественият завършек на похода, между турския султан Мурад II и полско-унгарския крал Владислав III Ягело се провеждат през пролетта и лятото на 1444 година.

С една дума, изнесеното по-горе ни дава правото да датираме „дългия поход на Владислав Варненчик“ през 1443—1444 година.

Да се спрем накратко и на други погрешни тълкувания в досегашните работи на изследвачите на антитурската кампания на европейските народи от 40-те години на XV век. Турските успехи и реалната турска опасност, надвиснала над Южна Унгария, имат редица последици; поканата в 1440 г. на унгарските барони до полския крал Владислав III да заеме овакантения престол на кралство Унгария при условие, че ще организира и ръководи антитурски поход; стремежа на папа Евгени IV да установи влиянието на католицизма в поробените и заплашени от турското завладяване балкански страни, като издигне остарелия лозунг за предприемане на кръстоносен поход на християнството срещу неверниците; трескавите усилия на византийския василевс Йоан VIII Палеолог да спаси от гибел задъхващата се в немощта си пред турската мощ Византийска империя; готовността на загубилия своите градове и земи сръбски деспот Георги Бранкович да ги възвърне от турците с цената на всякакъв род компромиси. Това са

най-съществените събития, които според нас трябва да определим не както досега се практикуваше, като навечерие на похода, а като същинското начало на непосредствена подготовка на похода. В този смисъл и понятието „дълъг поход“ би оправдало значението си и с продължителността на подготовката на самия поход.

Ако тръгнем по стария път и приемем булата на папа Евгени IV от 1 януари 1443 г. или пък решението на унгарския сейм от 9 юни 1443 г. като начало на подготовката на похода, несъмнено загубваме правото да говорим за „дълга подготовка“, още повече пък за „дълъг поход.“ Ние не се стремим да защитим самоцелно и непременно понятието „дълъг поход“, но посочваме едно явно недоразумение: правилно даден термин и последвало неправилно определяне на съдържанието му. Гореизброените събития, които имат за начало 1440 година, ни дават правото да претендираме за утвърждаването на понятието „дълъг поход“, но непременно с указаните корекции. Следователно хронологическите рамки на първия антитурски поход на Владислав III Ягело трябва да се поставят не само между 1443 и 1444, а между 1440 и 1444 година. Унията между Полша и Унгария, победите на Хуниади над турците през 1441—1442 г., агитацията на папа Евгени IV за кръстоносен поход и т. н. са събития, които изиграват ролята на положителен фактализатор при подготовката за осъществяване на похода. Неправилно е да се отчитат победите на Хуниади само като събития, стимулиращи бъдещата подготовка на антитурското мероприятие на европейските народи.⁴ Победите на Хуниади и отражението им всред обществеността на Европа — накърняване на създалия се мит за непобедимостта на турския ятаган — са събития, които влизат в рамките на самото антитурско мероприятие от 1440 — 1444 г.

* * *

Несъмнена истина е, че ако градираме страните, взели участие в антитурската кампания от 1440—1444 г., законното първо място се пада на кралство Унгария.

Турските завоевателни успехи в края на XIV и първите десетилетия на XV в.⁵ довели до значителни обществено-политически промени на Балканите. България била заличена от политическата карта като суверенна държава, а другите две сили на полуострова — Византия и Сърбия, водили полувасално съществуване. Но и на тях бъдещето им обещавало печална перспектива — предстоящо турско завладяване, което било въпрос на време. Балканските държави могли да излязат от затрудненото си политическо положение само чрез съвременна помощ от страна на Средна и Западна Европа. Обаче Европа не била готова да постави ефикасна преграда пред достигналата вече до Дунава турска завоевателна вълна. Това именно предполагало срещу турската експанзия да застане тази европейска страна, която е непосредствено заплашена и засегната от нея. През 40-те години на XV в. такава дър-

жава била Унгария — турското настъпление застрашавало нейните граници и територии.

Затова и началото на подготовката на антитурската кампания през 1440—1444 г. трябва да свържем единствено с обществено-политическите събития в Унгария. Външната политика на Унгария и по-специално отношенията и с Османската империя през първата половина на XV в. са намерили отражение в многобройни изследвания.⁶ Без да разглеждаме турско-унгарските отношения през посочения период, което и не влиза в нашата тематика, трябва да дадем оценка на последиците им.

Поставя се въпросът, може ли да считаме, че Унгария е пропуснала историческия момент да предприеме ефикасни мерки, които са могли да ограничат турското настъпление, за да не се достигне до неблагоприятната за нея ситуация да види в началото на 40-те години на XV в. турците на своите граници. Като се има пред вид недалновидната и късогледа политика на нейния владетел Сигизмунд Люксембургски (1387—1437 г.), трябва за съжаление да дадем утвърдителен отговор. Преобладаваща част от историческата литература не пости суперлативите си за крал Сигизмунд като ревностен борец против турците.⁷ Можем да се убедим в обратното, като си припомним, че в ролята си на борец против турските нашественици Сигизмунд репрезентативно е агитирал за формирането на антитурски коалиции. Когато все пак е успявал да ги осъществи, тогава на пръв план е излизала политическата му неподготвеност и пълководческата му ограниченост. Тази характеристика в пълна сила се отнася и за големите антитурски акции, които е ръководел през 1396, 1403, 1428 г. и др.⁸ Подценяването на турския военен потенциал се е допълвало с недостатъчна подготвеност на кръстоносните отряди, които парадирвали с рицарски добродетели, а се отличавали с недисциплинираност в боевете срещу турските армии. Естествено е при това положение резултатът от мероприятията на Сигизмунд да бъде все един и същ — неуспех. Тези неуспешни опити на Сигизмунд да спре турското настъпление към подстъпите на Средна Европа са изковавали постепенно мита за непогрешимостта на турската военна сила. Първопричините за тази неавторитетна или по-правилно безотговорна политика, имат и други свои корени.

По времето на Сигизмунд турската опасност за Унгария е била все още сравнително далечна. Там на юг от Дунава се е водил двубой между турците и балканските народи, който Унгария при Сигизмунд е могла все пак само да съзерцава. От немалко значение е било и увлечението на Сигизмунд да се меси в работите на изаистового, да се стреми дълги години и с много походи да подави хуситското движение в Чехия и др.⁹

Обективната заетост на крал Сигизмунд и като германски император, съчетана със субективно създавачата от него ангажираност като славолюбива личност, е изместила на заден план от политическия му кръгозор най-пряката и отговорна задача — да

предотврати надвисващата ^{ад} ида Унгария турска заплаха.

За съжаление по същия погрешен път вървял и приемникът на Сигизмунд, крал Албрехт II. Неговото краткотрайно управление (1437—1439 г.) не допринесло никаква полза за Унгария. Цялото внимание на Албрехт II било ангажирано с династическите му борби с Ягелонците от Полша за овакантия чешки престол.¹⁰ Албрехт II не можел да забрави, че Ягелонците били претенденти и за неговия трон след смъртта на Сигизмунд в 1437 г.¹¹ От друга страна, той бил напълно безсилен пред турците, когато те достигнали близо до границите на Унгария. Ситуацията в сравнение със Сигизмундовото време се променила. Турската опасност станала реална, по политиката на унгарския владетел си оставала същата. През 1439 г. турските орди се разпореждат вече на унгарски земи — нахлуват и ограбват Трансилвания¹², а Албрехт II и унгарският сейм под негово давление предпочитат вместо открития бой със завоевателите да обвиняват Полша, че навлизането на турците в Унгария било резултат на тайния ѝ съюз с тях.¹³ Нещо повече, започват и гранични стълкновения с Полша¹⁴, които могли да доведат и до война.

На 27. X. 1439 г. по време на дълго подготвяна акция против турците крал Албрехт II умрял в ~~Нешмелс~~ Ранната му смърт дала свободен път на отдавна належащата ревизия на недалновидната антитурска политика на немците Люксембурги и Хабсбурги при властвването им в Унгария. С това било положено началото на едно грандиозно повече по замисъл, отколкото по реализация европейско антитурско мероприятие. Обстоятелствата наложили на кралство Унгария да изиграе главна роля в него.

След внезапната смърт на Албрехт II унгарският сейм се събрал на 1. I. 1440 г., за да разреши проблемата, кой ще бъде новият владетел на Унгария. Разрешаването ѝ било трудно. Албрехт II не оставил мъжки наследници, а неговата вдовица Елисавета (дъщеря на крал Сигизмунд) съвсем нямала намерение да се откаже от правата си за престола. Е претенциите си на право на наследственост изтъквала и гаранциите на нейния баща, които унгарският сейм потвърдил през 1439 г.¹⁵ Още 1437 г. като дъщеря на Сигизмунд (който също нямал мъжки наследници) тя настоявала да бъде коронясана за „крал на Унгария.“ Тогава сеймът се наложил и признал мъжа ѝ Албрехт за крал. В 1439 г. обаче след смъртта му тя считала, че вече може да влезе в законните си права на *heres huius regni legitima*.¹⁶ Единственото нещо, което я карало да изчаква изпълнението на този план било обстоятелството, че тя очаквала дете. Ако след няколко месеца роди син, тя трябвало да се задоволи да остане само майка-регентка. Затова и Елисавета безкомпромисно изисквала от сейма до раждането на детето да не се избира крал на Унгария.

Срещу всички тези доводи на Елисавета се противопоставяло мнозинството от сейма. В Унгария било утвърдено, потвърдено и от Албрехт II, освен наследственото право и правото на сейма да

избира краля.¹⁷ Опозицията на сейма да не уважава претенциите на Елисавета имала и друга основа: по баща тя принадлежала към Люксембургската династия, а по мъж — към Хабсбургската. А тези владетелски дворове бяха довели Унгария до задънена улица. Особено голямо било недоволството на унгарските барони от тяхната политика спрямо турската заплаха. Именно необходимостта от отблъскването на турските нашествия от унгарските граници давала основа на все по-увеличаващата се по брой и влияние антинемска партия в унгарския сейм. Сеймът в преобладаващото си болшинство не се вълнувал от трепетите на Елисавета да дари непременно унгарския престол с мъжки наследник. Турското настъпление на южноунгарските територии налагало повече откогат и да било страната да разполага с млад и амбициозен владетел. А какво е могло да се очаква от едно дете-крал? Страната щяла да бъде безсилна пред турците поне за още две десетилетия, които могли да се окажат фатални за самото ѝ съществуване. На Унгария била необходима здрава ръка на владетел, който да има зад себе си мощ, да разполага с военна сила, с която да отхвърли завоевателите от подстъпите на Южна Унгария. Освен това Унгария си имала и достатъчно свои вътрешни проблеми за разрешаване: властта на унгарските барони била значително разклатена от голямото антифеодално въстание на крепостните селяни в Трансилвания през 1437—1438 г.¹⁸

При разискванията в сейма били предложени две кандидатури: на сина на сръбския деспот Георги Бранкович Лазар и на полския крал Владислав III Ягело.¹⁹ Обяснимо е, че кандидатурата на Лазар веднага отпаднала, защото претендентите били неравносложни — Лазар бил „схизматик“ и баща му току-що бил загубил земите си под турците, а зад Владислав стояла Полша, едно от най-големите и силни кралства в Европа.

Впрочем налице бил и афинитет на кралския двор в Краков към унгарската корона. При това той датира не от 1440 г., а има своята предистория. Стременията на младия крал Владислав (роден на 31. X. 1424 г. и коронясан за крал на Полша през 1434 г.) към унгарския престол били направлявани от енергията и амбицията на неговия възпитател и опекун, краковския епископ Сбигниев Олешницки.²⁰ Олешницки виждал разрешаването на най-важните проблеми на Полша — най-вече за владението на руските и молдавските територии — чрез разкъсването на опасващия я от юг и запад пояс с Люксембургски земи.²¹ Времето на управление на Сигизмунд в Унгария било тревожно за сигурността на Полша. Пред Олешницки се поставяла дилемата: да върви против или със Сигизмунд. При първия вариант е трябвало да се търси единодействие с хуситите в Чехия, но такова разрешение не влизало в плановете му, понеже той бил заклет католик и привърженик на Базелския събор. Оставало да се търси контакт и съюз със Сигизмунд. Това най-добре би могло да се осъществи и закрепи с династичен брак между полския и унгарския владе-

гелски двор. Затова още при завземането на полския престол от Владислав Олешнишки проводил посолство в двора на Сигизмунд, което да поиска за полския крал ръката на една от внучките му. Един династичен брак бил не само най-добрият и най-дипломатичен начин за уреждането на полско-унгарските отношения. Той разкривал и широки перспективи пред Владислав: липсата на мъжки наследници на Сигизмунд давала възможност на полския крал да претендира за унгарската корона след смъртта му. Още тогава сред унгарските барони имало немалко привърженици на подобни проекти на Ягелонския двор и Сигизмунд бил принуден да покаже желание за започване на преговори. Затова и приемникът му Албрехт II, който след смъртта му в 1437 г. все пак успял да наложи своята кандидатура за унгарски крал, но също нямал мъжки наследник, се опасявал от нарасналите възможности на Владислав да придобие унгарската корона. Тези причини били лайтмотив в дейността на Албрехт II, целяща да създаде антиполско настроение в Унгария. При осъществяването на тази си задача той си служел с непристойни средства, изразяващи се в непрекъсващи обвинения, отнесени към папата и европейските владетелски дворове, че Ягелонците са подтикнали турците да нахлуят през 1437 г. в Седмиградско.²² Всички тези усилия на Албрехт II не могли да попречат на нарастването на влиянието на прополската партия в унгарския сейм, сред която особено изпъквал Симон де Розгон.²³ След смъртта на Албрехт II в 1439 г. възните вече чувствително се наклонили в полза на Владиславовата кандидатура за унгарската корона.²⁴

Олешнишки разбирал създадите се в края на 1439 г. благоприятни за полско-унгарската уния условия. В сключването на самата уния той виждал възможност за изпълнение на своята програма максимум: издигането на Полша по значение сила в Източна Европа която, разбира се, ще има и решаващ глас при възтържествуването на сборното движение над претенциите на папа Евгени IV²⁵. Виждайки Владислав като полско-унгарски крал, той го виждал и начело на назряващата антитурска акция на европейските народи, т. е. Полша да се превърне в първи защитник на християнска Унгария и на цялото християнство срещу неверниците.

Трябва да отбележим, че през 40-те години на XV в. антитурска насоченост на външната политика на Полша била вече належаща. Променила се значително обстановката от XIV и първите десетилетия на XV в., когато турската опасност била далечна за Полша. Тогава „за западните славяни турската опасност съществуваше без никакво съмнение преди всичко в една по-малка степен“²⁶. По принцип тогава Полша давала одобрение и се задоволявала само да отпусна средства при организирането на европейските антитурски коалиции.²⁷ Тенденциите на полските държавни кръгове да превърнат страната си в ръководна сила на Изтока от само себе си изисквали да не стои тя повече индиферен-

тно настрана пред напредването на турците към центъра на Европа. Още повече, че към стремежа ѝ за влияние във Влахия, чиито територии станали вече обект на турските набези, се прибавил и интересът за съдбата на Унгария, чиито земи я разделяли турската държава.

Плановете на краковския епископ намерили разбиране и подкрепа сред значителна част от полското дворянство и най-вече влиятелните в полския кралски двор Николай Ласоцки, канцлер на Ян Кониецполски и подканцлера Петър Шчекоцин.

В плановете на Олешницки се предвиждало чрез ограничаване на мощта на Люксембургите в Европа да се осъществи „присъединяването на Шлонск от Чехия чрез личната уния с Унгария, която би позволила на Полша да вземе в ръцете се изтощителната проблема, да откъсне народа от хуситизма, да го запази вярата и да го свърже при това здраво с православната църква.“²⁸ При това на Полша се предоставяла възможност да бъде така настоятелна относно кандидатурата на брат на Владислав Казимир за чешката корона, защото унията ѝ с Унгария разкривала много по-големи възможности в превръщането ѝ в държава с територия от Балтийско море до Дунава. Една покана до Владислав да заеме унгарския трон била многожелана, очаквана с положителен отговор от страна на Полша. На практика полско-унгарската уния означавала и ангажирането на Полша в предстоящата война на Унгария с Османската империя. „Wladislaus lilius Jagelonis in regem Polonie quadragesimum quartum coronatur et cum Amuratho principe Turcorum conflictu inito, interit in Hungaria.“³⁰

Приемането от полския владетел на унгарската корона задължавало Полша не само да помогне на Унгария, към чиито територии крепости се насочвали турските завоеватели, но и да придобие мястото си на обединителен център на антитурската европейска кампания. „Каква слава за Полша, че нейният крал поставяше начело на един нов кръстоносен поход, спасяващ Унгария, освобождаващ южните славяни и идващ на помощ на Константинопол“. В тези думи на полския историк Оскар Халциcki³¹ има много истина.

Полският историк Яч Домбровски, чието изследване за тези събития е несъмнено най-доброто засега в историческата литература, твърди, че инициативата за заемането на унгарския престо от Владислав е дошла от Полша.³² С това си гледище той се противопоставя на твърденията на съвременниците на събитията Олешницки и полския хронист Ян Длугош, че инициативата е произлязла от страна на Унгария.³³ В полза на твърдението си Домбровски акцентува най-вече върху два факта: веднага след смъртта на Албрехт II вдовичката му Елисавета обвързва всеобщата цивилизация в пограничните на Унгария с Полша градове; пратеното от Владислав полско пратеничество начело с канцлера на кроната Ян Кониецполски пристигнало в Буда в самия край

декември 1439 г., т. е. няколко дни преди откриването на унгарския избран сейм.³⁴

Според нас да се абсолютизира инициативата като дело най-напред и преди всичко на Унгария или респективно на Полша е неправилно, а и ненужно. Ако по-внимателно се прегледат изворите за това време, могат да се открият сведения, които противоречат на твърдението на Домбровски, като показват, че поканата е дошла най-напред именно от Унгария. Ето за доказателство само един пример, извлечен от една полска хроника: A. D. 1439 Ungari vocaverunt regem Poloniae Wladislaum.³⁵ Нашето заключение е, че за Унгария изборът на Владислав на унгарския трон се е явявало отговорна необходимост, а за Полша — възможност да постигне плановете си.

Да приведем още един пример, който не е в полза на твърдението на Домбровски, като едновременно с това илюстрира колко много Олешницки е държал на създадените в Унгария благоприятни условия за осъществяване на полско-унгарската уния. Тази настойчивост и последователност на краковския епископ да подготви общественото мнение в Полша в полза на проектираната от Унгария уния проличава най-добре в писмото му от края на 1439 г. до енорийското духовенство в Краков и предградията му.³⁶ В писмото той излагал увереността си в изгодните за Полша последици от проектираната полско-унгарска уния и задължавал духовниците да проведат тържествени литургии за унията. Виждаме, че макар унията да е била още в проект, за Олешницки тя е вече свършен факт.

След дълги разисквания на сейма в Буда, които главно се свеждали до уговарянето на Елисавета да влезе в брак с Владислав, били изпратени последователно през януари и март 1440 г. две писма до Краков.³⁷ С тях на полския крал се предлагала официално короната на Унгария. Междувременно преговорите с кралицата продължавали и натискът на сейма дал половинчат резултат: водачите на сейма Розгони, Талочи и Марчали принудили към края на януари 1440 г. Елисавета да подпише във Вишеград необходимия документ, че ще приеме Владислав за мъж дори и да ѝ се роди син.³⁸ На 1 март 1440 г. унгарското пратеничество в състав Матеуш Талочи, Ян Доминис, Емерик Марчали, Ян Перени и Владислав Палочи пристигнало в Краков.³⁹ За пристигането и разволя на преговорите на унгарското пратеничество намираме подробни сведения у Длугош, Кониецполски и най-вече Калимах.⁴⁰

През 1960 г. полският историк Старнавски публикува още един извор за тези събития: писмото от 18 март 1440 г. на Сбигниев Олешницки до тридентския епископ Александър.⁴¹ Това писмо представлява специален интерес — Олешницки премълчава даденото у Длугош описание, че Владислав имал големи колебания да даде положителен отговор на предложението на унгарското пратеничество да бъде избран за унгарски крал. Понятно ни

е защо Олешницки е приемълчал в писмото си тези подробности. Според нас те показват не толкова колебанията на краля, а говорят преди всичко за съмнения в част от полските панове в целесъобразността от сключване на полско-унгарска уния. Трябва да признаем, че тези поляци проявявали политически реализъм. В потвърждение на горното да приведем част от описанието, което дава Калимах за тези разногласия в полския кралски двор: „Впрочем и сред поляците не всички се отнесли еднакво до тази петиция.“ И по-надолу в разказа си хронистът привежда и доводите на противниците на унията: избирането на Владислав за унгарски крал би означавало отлъчването му от Полша, и то по време, когато е била нужна здрава кралска ръка за организиране противодействие на татарите и за разрешаване на още редица стоящи пред страната вътрешни и външнополитически задачи. „Кой може да твърди — заявявали те, — че корабът може да мине без кормчия или пък армията без предводител! А възможно ли е един човек да бъде в състояние ползотворно и изгодно да управлява два кораба или две войски?“⁴²

Действително унгарските предложения откривали преди всичко морални изгоди за Полша. Владислав трябвало да се ожени за значително по-възрастната от него Елисавета, и ако тя роди син, да му се признаят владетелските права над Австрия и Чехия, но не и над Унгария. Полша се задължавала да върне Спиш без откуп на Унгария и да поеме отбраната срещу турците. „Сега ние за нищо друго не те молим — обърнали се в речта си пратениците на унгарския сейм към Владислав, — а само за това да ни спасиш от нещастieto — ти си длъжен да го направиш, защото е по-добре да отбраняваш чужда страна, отколкото своята земя да изложиш на нещастия и опасност.“⁴³

Въпреки очевидно неизгодните за Полша условия и въпреки отпора на опозицията в краковския двор Олешницки, Доброгост Остророг, Ян Чижевски и Гжегож от Сзнок⁴⁴, изтъквайки, че на поляците съдбата отрежда да спасят християнството от неверниците—турци, успели да убедят краля и приближените му в необходимостта от сключването на унията. Това решение дори устояло на едно голямо изпитание: в Краков пристигнал пратеник от Буда, който донесъл вестта, че на 22 февруари Елисавета родила син.⁴⁵ Унгарското пратеничество и сега потвърдило официално решението на сейма, че синът на Елисавета няма да има никакви права за унгарския престол. Най-сетне на 8 март 1440 г. била проведена тържествената церемония в краковската катедрала по повод съгласието и решението на Владислав да бъде избран за крал на Унгария.⁴⁶ Коронясването му с короната на унгарските крале „Св. Стефан“ било определено за 1 май в Буда.

Полско-унгарската уния било необходимо начало на антитурската акция в Унгария. Но това перспективно начало срещало веднага солидна преграда — кралица Елисавета, отдавна гърсееща удобен момент да изяви своите скрити намерения, се отказа-

да от подписания от нея документ, че ще се омъжи за Владислав, и издигнала кандидатурата за крал на Унгария на новородения си син Владислав Постумус.⁴⁷ Истинското обявяване от нейна страна на открита война с Владислав и сейма била акцията ѝ от 4 април 1440 г. в Коморна. Елисавета заповядала да бъдат задържани идващите от Буда пратеници на сейма Талочи и Марчали, носещи и официалното известие за сключването на полско-унгарската уния. В същото това време към Коморна се приближавало и полското пратеничество, водено от Кониецполски и Остророг, което от своя страна носело писмено съгласие на Владислав да признае след брака правата на Елисавета на кралица. Научавайки за санкциите на Елисавета спрямо Талочи и Марчали, Кониецполски побързал да поеме обратния път към Краков, смутен от неочаквания обрат на нещата.

Започналата гражданска война в Унгария⁴⁸ — първата сериозна гречка за навременното провеждане на антитурския поход. По начало и в Унгария, и в Полша предполагали евентуална съпротива на Елисавета относно избора на Владислав, но не я очаквали в такива размери, за да предизвика отлагане на войната с турците за цели три години. Елисавета попречила на антитурските начинания на унгарските барони, като себично поставила владетелските права на новородения си син пред държавните интереси на Унгария.

Страната се разделила на два враждебни лагера. Елисавета получила подкрепа от градовете в Северна Унгария. Това явление е лесно обяснимо — тези земи сравнително далеч от непосредствено труско нахлуване. За сметка на това те били в непосредствена близост до Полша. Всред управляващите ги унгарски барони се създадо опасение, че унията ще улесни поляците да се установят в тях и да ги изместят. Най-голяма подкрепа на Елисавета оказал Улрих фон Цили, който се бланел от мисълта да стане пръв ръководител в Унгария и дори, осланяйки се на роднинството си с Елисавета, евентуално и владетел на Унгария.⁴⁹

На 15 май в Биалогрод синът на Елисавета бил коронясан за крал на Унгария и веднага войска от привърженици на кралицата се отправила към столицата Буда, за да я овладее със сила.

Този развой на нещата в Унгария смутил Владислав. Освен това той имал и належащи за уреждане работи в Полша⁵⁰ и затова не успял да изпълни условието да бъде за 1 май в Буда, за да приеме унгарската корона.

Тръгнал от Краков едва на 21 април. Той бил съпроводен от тържествен ескорт от 4 хиляди конници в обкръжението на Олешницки, Кониецполски, Остророг, Ласоцки, Длугош и др.⁵¹ След няколко дни, намиращ се вече на унгарска територия, Владислав не срещнал въоръжена съпротива от привържениците на Елисавета, но и не намерил полагаемото се на един крал тържествено посрещане от населението на Северна Унгария. Тази мълчалива

неприятен още повече смутила самочувствието на Владислав и той изказал желание да се завърне в Полша и да се откаже от унгарската корона и от унията. Олешнишки използвал цялото си красноречие и влияние, за да го убеди да върви напред към Буда. „По-добре е да загинем и всичко да загубим — насъщавал го краковският епископ — отколкото позорно да се върнем.“⁵² Влизайки в Егер, Владислав дал веднага разпореждането си да бъде изпратен преден отряд в състав от 500 полски и 500 унгарски рицари, воден от епископа Розгони, за да бъде осигурен свободният му път към Буда. Тази предохранителна мярка имала резултат — Розгони успял да влезе в столицата преди изпратените от Елисавета 500 рицари начело с Цили. На 21 май Владислав влязъл в Буда, приветствуван лично от палатина на будинския замък Хедервари.

Така още в самото начало на гражданската война партията на Владислав взела надмощие и преднина пред тази на Елисавета. Но амбициозната кралица съвсем нямала намерение да се отказва от претенциите си.⁵³ Пред Владислав и унгарския сейм стояли за разрешение още много задачи: да се въздвори покой в непокорните им градове и земи, да се постигне пълно признание на Владислав за единствен и законен унгарски крал от всички и навсякъде. Тези проблеми отнели на Владислав почти три години усилия и му създали много неприятности. Те стрували на Унгария пропускането на удобния политически момент да се предприеме офанзива против турците.

Унгарският сейм, твърдо отстоявайки принципите си, още на 29 юни 1440 г. обявил коронацията на Постумус за недействителна. Въз основа на правото си на избор унгарските барони издигнали на ръце Владислав и го обявили за крал на Унгария. В същия ден бил издаден и официален документ за сливането на двете кралства под една корона.⁵⁴

На 17 юли 1440 г. в Бялогород Владислав бил тържествено коронясан: „Wladislaus rex Poloniae filius Jagellonis in regem Hungariae coronatus, die dominici festi sancti Alexii anno domini 1440.“⁵⁵ Сеймът излязъл с манифест към всички унгарци за подчинение пред Владислав като пред законен крал. Но въпреки тези ефикасни и с демонстративно значение грижи на сейма да наложи волята си спорът с Елисавета си оставал практически все още неразрешен. Компромис между двете партии бил невъзможен, въоръжено то стълкновение — неизбежно.

Гражданската война през 1440—1442 г. в Унгария се развивала с променлив за двете страни успех. Общо взето, надмощието било на страната на Владиславовата партия, но тя не винаги успявала да се възползува докрай и решително от постигнатите успехи. Дори и след пленяването на Цили на 19 юни 1440 г. при Гьор⁵⁶ Елисавета и привържениците ѝ не сложили оръжието. Завзеянето на верните на Елисавета замъци и градове изисквало време и пари. През 1441 г. тя успяла да укрепи отново позициите си, когато начело на отбрана-

га на размирните северноунгарски градове застанал водачът на наемните чешки войски Ян Гискра от Брандис, един от талантливите ученици на Жижка и Прокоп Велики. Гискра провел редица успешни акции и овладял болшинството от градовете в Северна Унгария, застрашавайки да отрече пътя на Владислав към Полша.

И за будинския, и за краковския двор станало ясно, че в никакъв случай Владислав няма да се отпрати против турците, докато не осигури тила си в Унгария. Трябва все пак да отбележим за чест на Владислав, че той не се увлякъл изцяло в дребните проблеми на гражданската война, за да забрави защо е дошъл в Унгария. Антитурският поход се налагало временно да се отложи, но антитурското настроение било подклаждано от краля в унгарските среди. още повече, че самите турци засилили офанзивата си към Среднодунавските земи. Разбира се, до голяма степен тази турска дързост се дължала на сведенията, които турският султан имал за заетостта на унгарските барони в самозатребителна гражданска война. Крал Владислав въпреки заетостта си в спора с Елисавета предвиждал, че срещу турците не ще помогне никаква дипломация, и се заел колкото е възможно по-ефикасно да се противопостави на завоевателното раздвижване на турските войски. Още преди коронацията си през юни 1440 г. той обявил въвеждането на всеобщ данък за набиране на средства за подонгуряване на отбраната на Белград и граничните райони „in quo salus regni nostri Hungariae existere videtur...“⁵⁷ При приближаването на турците до Белград Владислав прокламираше започването на генерален поход и срещу Елисавета, и срещу турците.⁵⁸

Разбира се, всички тези контрамерки съвсем не са се оказали достатъчни, за да направят съществен пролом в критичната ситуация на Унгария спрямо турците, която Владислав получи в наследство от политиката на предшественика си Албрехт II. Особено се оказала уязвима Унгария след сломяването от турския наместник на предградния охранителен пояс, какъвто за кралството представлявал и сръбските земи. През 1440 г. войските на Исхаг бег и Осман Челеби овладели и столицата на Сърбия Семенирия.⁵⁹ В турските планове за най-близко бъдеще влизало окупирането на Белград, областта Мачва и Дунавска Босна — земи, разположени на десния бряг на Дунава, влизаци в пределите на унгарското кралство. През 1440 г. унгарско-турската граница след Белград вървяла вече по левия бряг на Дунав, което означавало, че Северинският банат трябва да поеме отбраната на подстъпите към Седмиградско.

Турците се активизирали дори по-рано, отколкото се очаквало от унгарска страна. През април 1440 г. султан Мурад II се озовал с многобройна армия пред стените на Белград. Калимах, който отдели значително място в своята хроника на турската обсада на Белградската крепост⁶⁰, вярно е посочил и същинската причина, която е подтикнала турския султан да побърза с настъплението си в унгарските земи. „В това време турците, мислейки, че лесно ще им се удаде

да заемат Унгария заради пропиляването на времето си с домашната война, започнали придобиването на Белград.“

Овладеяването на Белград за турския султан било задача от първостепенно значение, защото той щял да има в ръцете си един от ключовете към унгарските земи. Османският летописец от XV в. Ашък Пашазаде върно е разбрал тези намерения на султана: „Султан Мурад разгледа вилаета Унгурус. След това разбра, че този Белград е вратата на вилаета Унгурус. Този път той пожела да отвори тази врата. Като събра мюсюлманската войска, пристигна и се нахвърли върху Белград.“⁶¹ Със започването на турската обсада от 1440 г. на Белград дошло и времето на новия унгарски крал Владислав да приеме функциите си на защитник на Унгария и на християнството.

Два месеца преди обсадата на Белград от турците, когато в Краков пристигнало унгарското пратеничество, носещо предложението на унгарския сейм до Владислав да приеме унгарската корона, то заварило в полската столица и турско пратеничество, пребиваващо от дълго време в кралския двор. Това турско пратеничество било отправено от султана към Краков още приживе на унгарския крал Албрехт II и пред вид отбегнатите по това време полско-унгарски отношения било упълномощено да предложи на полския крал пари, султанската дъщеря за жена на Владислав и 100-хилядна турска армия срещу Унгария. Тези изгодни за Полша предложения са съхранени в специален документ, пазещ се в архивите на Museum Czartoryskich.⁶² Владислав обаче не бързал с отговора си. Турското пратеничество останало в Краков и по времето на провежданите унгарско-полски преговори за уния, макар че било очевидно, че стоенето му при дадените му пълномощия от султана ставало безрезултатно. Трябва да отбележим и друго. Несъмнено краковският двор нарочно е протакал преговорите си с турците и забавял прекия си отговор, за да оказва давление върху положителното разрешение на намерението на унгарското пратеничество да побърза с намерението на сейма да избере за крал на Унгария Владислав. След подписването на полско-унгарската уния Владислав надарил богатото турските пратеници и те си тръгнали обратно за Адрианопол, не постигайки своята мисия.⁶³

Радушното изпровождане на турските пратеници показва стремението на Владислав да не скъсва открито със султана. Ославяйки се на устните преговори за взаимно разбирателство, постигнати на преговорите в Краков, веднага след коронацията в Буда, в края на юли 1440 г., кралят изпратил Доброгост Остророг и Лукаш Гурка⁶⁴ в обсадния лагер на Мурад II край Белград. Пратениците на Владислав имали поръчение да се срещнат със султана и „да припомнят на турците тяхното пратеничество до Краков, което молило поляците за съюз и приятелство и предлагало в случай на нужда взаимно подпомагане във войната с унгарците“⁶⁵. С това си обръщение трябвало да се намекне на Мурад II, че тъй като Владислав е вече станал крал на Унгария, това предполага султанът да се откаже от

щурмуването на една унгарска крепост.

Обаче на турския султан му било отчетливо ясно с каква цел Владислав е избран за унгарски крал и имайки немного приятни за самолюбнето си спомени от провала на мисията на пратениците му в Краков, се постарал да отговори по същия начин. Пратениците на Владислав били оставени в Семендрия да почакаят окончателния му отговор. И този отговор е бил отлаган цели три месеца, през което време турските войски предприели усилен атаки за овладяването на Белград. Едно влизане в унгарската крепост е означавало, че Мурад II е щял да придобие правото и самочувствието да диктува условията при преговорите с Владиславовите пратеници.

Но въпреки турската настойчивост отбраната на Белградската крепост, ръководена от бан Ян Талочи, устояла. Накрая султанът бил принуден да снеме безрезултатната и безперспективна обсада на крепостта и дал дългоочаквания си отговор на Остророг и Гурка. Изказвал готовността си да сключи мир с Унгария при условие, че тя доброволно му отстъпи Белград и потвърди правото му да владее сръбските земи.⁶⁶ Разбира се, на такива ултимативни условия Владислав могъл да даде единствено отрицателен отговор. Състоянието на война между Турция и Унгария се запазило. Затова и кралят предприел редица мерки по обезпечаването на другата половина от държавата му от възможната турска реакция, т. е. от турско нахлуване в дунавските земи. На 4 август 1440 г. той издал ново въззвание за налагане на допълнителни данъци за посрещане на нашествениците.⁶⁷ По настояване на Владислав войските на двамата братя Хуниади и на Уйлаки се придвижили от Северински банат, където се намирили родовите имения на посочените унгарски барони⁶⁸, към заплашения от поредната офанзива на турците Белград. Освен охраната на тези земи на тези войски се нареждало да подсиgurят скорешното възстановяване на полуразрушените от турската артилерия крепостни стени на Белград, което е щяло да възстанови целостта на унгарската отбрана.⁶⁹

Войските на Уйлаки останали в града, а Хуниади навлязъл в заетите от турците сръбски земи и успял да разгроми там турския отряд на Исхаг бег.⁷⁰ Именно тези бързи действия на Хуниади пресекили реалната възможност на турския султан да предприеме нова обсада на Белград. Но той съвсем нямал намерение да се отказва от настъпателните си планове спрямо унгарските земи. Била променена само насоката на нападенията.

През пролетта на 1442 г. турските войски на Мезид-бег навлезли в тил на отбраната на Хуниади: от Видин 16-хилядната му армия навлязла във Влашко на път за Трансилвания. Веднага Хуниади предприел усилен марш от Белград към Трансилвания. Но неподготвен и разполагащ с ограничени военни сили, на 18 март в деланата на Марош при Сент Имре⁷¹ той претърпял поражение от гурците, като в боя загинал и неговият брат.⁷² Първоначалната несполука не обезкуражила Хуниади. Той успял да събере добавъчни вой-

ски от близкото си имеие Hunyad-vág. Действията на войските на Мезид бег били поставени под постоянно наблюдение. А това били действия, които сами подготвили последвалия погром. Турците забрабили всякаква предпазливост и се отдали на плячкосване. „Войската, обзета от желание за плячка — съобщава ни османският хронист Мехмед бин Мехмед, — се пръсна на малки групи, а другите обкръжиха гореспоменатия Мезид бег. Мнозинството на неговата войска беше избито, а някои паднаха в плен, убиха даже Мезид бей.“⁷³ Тази значителна победа, така умело подготвена от Хуниади, била постигната на 23 март при Vaskar.⁷⁴ Панически пръснатата се турска армия дори нямала възможност и време, за да отмъкне обеимистата, насъбрана от грабежите в предишните дни плячка. Триумфът на Хуниади бил пълен.⁷⁵

Такъв погром турците не помнели от поражението си от монголите в битката при Ангора през 1402 г. Необходимо им било да побързат да възстановят военния си престиж, за да не рухне създалата се вече в Европа легенда за непобедимостта им. През лятото на същата година Шехабедин паша потеглил с 80-хилядна армия, преминал Дунава при Никопол и навлязъл във влашките земи.⁷⁶ Хуниади използвал и този път заетостта на турците да събират плячка и преминавайки през планините, решил да посрещне турците във влашката равнина. Решителното сражение станало на 6 септември при р. Яломица. Османските хронисти са принудени и този път с горчивина да отбележат в хрониките си новото поражение на сънародниците си. „Аканджиите и войската се пръснаха и бейлербейт Хадим Шехабедин паша остана сам, така беше нападнат от проклетия Янку, както при откъсването на Мезид бей от войската. Той връхлетя върху Шехабедин паша и го разби.“ „В групата на загиналите са Феруз бей, Якуб бей, Мезек бей, Хазър бей и Йомер бей.“⁷⁷

Двете поредни и ефектни победи на Хуниади над турците през 1442 г. му откривали възможността сам да вземе инициативата в своя ръце. Той навлязъл в турските територии, достигнал до Видин⁷⁸ и след това се отправил на запад към сръбските земи, за да окаже подкрепа на Уйлаки. Решителните действия на Хуниади дали правото на Будинския двор да отхвърли предложението на турското пратеничество, пристигнало тук през септември и поставило отново като условие за водене на мирни преговори условието да се предаде Белградската крепост. Ултиматумът на турския султан вече нямал предишното си покритие с военни победи.

През късната есен на 1442 г. турците предприели третия си пореден поход към границите на Унгария. Този път Турахан бег с многобройна и отбрана войска минал р. Сава и обсадил Белград. Но и този турски пълководец нямал щастие — на 7 ноември Хуниади го посрещнал и разбил, като 15-хилядната му войска дала 7400 жертви.⁷⁹

Трите значителни победи на Хуниади през 1442 г. имали за пряк резултат не само отдалечаването на турската опасност от граници-

те на Унгария, доказателство за което е липсата на турски акции през следващата 1443 г., но и създали условия на християнския свят да вземе инициативата в свои ръце, за да осъществи настъпление в дълбочините на турските територии. Тези победи поставили и началото на бъдещата слава на трансилванския воевода Ян Хуниади като неустрашим и непобедим борец срещу турците.⁸⁰

Най-пряк и важен резултат от тези победи е повдигането на оптимистичния дух на феодална Европа, че турската мощ не е несломима и че една съвместна акция на европейските владетелски дворове може да доведе до пълното им изгонване в Мала Азия. Победите на Хуниади стимулирали и създаващото се мнение да се сложи край на тригодишната разорителна гражданска война в Унгария, за да може кралството да застане в основата на съвместната анти-турска акция⁸¹. Равносметката от борбите на двете партии в Унгария била тъжна и за самата страна: тя отнела много сили и време, изисквала понякога да се изпращат подготвяните за борба с турците войници срещу отделни унгарски феодали.⁸²

* * *

Най-съществена роля за умиротворяването на Унгария като условие за започване на антитурския поход на европейските народи играл папа Евгени IV. Кои са били мотивите в действията на папата, за да стане през 1442—1443 г. най-ревностният пропагандатор и организатор на антитурското мероприятие?

През първата половина на XV в. папството загубило много от своето влияние сред християнството. „Престижът и влиянието на изтъкнатите повелители на католическия свят отдавна са помрачени с „великия разкол“ на папите, ожесточените борби и съперничествата в ръководните среди на католическата йерархия и разгръщащите се из Европа реформаторски движения.“⁸³ Разрешаването на проблемата с хуситското движение се uteжнявало от кризата в папския двор, създадена от „великия разкол“ и надигането на съборното движение за ограничаване едноличната власт и претенции за непогрешимост на папите. Избраният в 1431 г. на папския престол Евгений IV⁸⁴ се обявил против опитите на Базелския събор (1431—1447 г.) да ограничи неговата власт. Това довело до избирането от събора на негов антипапа Феликс V, който се ползвал със симпатиите и признанието на редица европейски владетели.⁸⁵

Трябва да отбележим качествата на амбициозния папа Евгений IV на изявен дипломат — той предвидил, че стабилизирането му на папския престол може да се постигне единствено чрез издигане на авторитета му сред европейските народи с организиране на мероприятие, което да завладее духовете им. И макар че времето на кръстоносните походи отдавна вече е минало и кръстоносният баланс предизвикал само недоверие и дори насмешка, за Евгений IV именно претворяването на антитурските настроения⁸⁶ в действия било една необходимост. Папа Евгений IV прегърнал антитурската идея не

толква от съображения да укрепя разклатения авторитет на папството като цяло или още по-малко, воден от хуманни чувства, да спаси балканските народи от турското иго, колкото от една типична за себичните личности самоцел да заздравя своето положение на папския престол. За Евгени IV провеждането на антитурски поход станало водеща нишка в политическата му дейност. Дипломатическата му прозорливост му подсказвала, че от един антитурски поход е могъл да очаква много. Настъпвало времето, когато е могъл да вземе недостигаема преднина в борбата си с Базелския събор и с противника си Феликс V. Невтрална и в някои случаи безразлична към двубоя му с Феликс V феодална Европа е щяла да прояви благосклонност и признание пред този от двамата папи, който постигне по-големи успехи на Изток. „И Феликс, и Евгени по различни начини — пише Калимах — усилено се стремели към това, щото да приобщят на своя страна не само своите противници, но и още невзелите решение, които, криейки се зад своите разсъждения на изчакване, на никой от тях все още правото не признавали.“⁸⁷ Именно един успех на похода срещу турците е щял да стане решителен коз в ръцете на Евгени IV пред затягащите се съборни борби. Антитурската идея създавала и пътища за издигането на Евгени IV в Италия и дори за евентуалното му завръщане в Рим. Имайки подкрепата на Венеция и Флоренция, той е могъл да очаква и признаването му от херцог Висконти в Милано и от крал Алфонс в Неапол.

Следователно подтиците на оживената дипломатическа дейност, която последвала в следващите години, в полза на антитурската идея, са били диктувани от амбицията на Евгени IV да стане първа политическа фигура в Европа. Възторгът и всеотдайността с която се заема за осъществяването на антитурската кампания, са подвели много от историците да виждат в негово лице една личност, която посветила живот и дейност на ограничаването и спирането на турската експанзия. Такова увлечение в оценката за папа Евгени IV е нормално за историците клерикали. За съжаление то понякога се споделя и от по-сериозни учени.⁸⁸ Фактически с цялата си дейност папа Евгени IV искал да използува надвисналата над Балканите и Средна Европа опасност, за да осъществи отколешната мечта на своите предшественици да установят религиозния си приоритет над православния Изток.

В освободените от турското иго и заплаха християнски страни на Балканите той проектирал да разпростре своите пипала католицизмът, а самият той да се ожичи с ореола на бранител на вярата. Най-сетне след толкова векове били налице онези необходими благоприятни условия, които да налагат на Изтока единствен изход в подчинение на папството. С една дума, папата имал изгледи за успех.

Необходимо било и коронована глава, която да получи благоприятият и помощта му и да застане начело на кампанията. По-подходящ от полско-унгарския крал Владислав III Ягело нямало. За това папата се заел най-напред със задачата да му подосигури усло-

вия — като първа стъпка в това направление се нареждало умиро-творяването на Унгария.

Трябва да имаме пред вид и нещо друго. След победите на Хуниади над турците папа Евгени IV засилил, а не започнал агитацията си по организиране на антитурска коалиция.⁸⁹ Началото на осъществяване на антитурската идея на папата датира още от времето, когато той заел папския престол. Евгени IV проявил голямо „разбиране“ спрямо затрудненията на византийския василевс Йоан VIII Палеолог. Многобройните молби на последния за помощ от Запада намерили отзвук в папския двор. Това щяло да принуди и цариградската църква да признае върховенството на папството над целия християнски свят. За Византия, империя с една престилка земя, която включвала само Цариград и няколко още крепости в Тракия, особено след загубата на Солун в 1430 г., нямало друг изход. След продължителни религиозни съвещания в Базел, Ферара и накрая във Флоренция на 6 август 1439 г. във Флорентинската катедрала на латински език от кардинал Юлиан Чезарини и на гръцки език от византийския архиепископ Висарион Никейски бил прочетен документ за провъзгласяването на унията между двете църкви.⁹⁰ Но и преди сключването на унията, а особено след подписването ѝ тя срещнала съпротивата на православния Изток¹ и си останала теоретическа формула, ограничена от реален резултат.

Сключването на Флорентинската уния в 1439 г. налагало папа Евгени IV да изпълни обещанието си и да окаже помощ на задъхващата се пред турския напор Византийска империя. Но през 1439—1442 г. папата не бил готов и с подготвено обществено мнение, и с войски в Европа за война с турците. През тези години той трябвало да поддържа вярата на византийския император с щедри обещания за помощ.⁹²

Едва след постигнатите през 1442 г. победи на Хуниади над турците папа Евгени IV решил, че е настъпил чаканият от него момент той да излезе открито като ревностен враг на турците.

Тези съображения и планове изисквали от папа Евгений IV да направи всичко възможно, за да спечели на всяка цена Унгария за започване на антитурския поход. До 1442 г. Буда, също ръководена от типичната за повече столици политика на изчакване развоя на дуболя Евгени IV — Базелския събор, не показвала своите предпочитания. Калимах ни известява, че веднага след избора на Владислав за унгарски крал в Буда пристигнали тридентският епископ Александър като пратеник на Феликс V и кардинал Юлиан Чезарини като пратеник на Евгени IV. И двамата вложили много старания, за да убедят унгарския сейм и Владислав в правата на своите височайши ръководители.⁹⁴

Евгени IV се надявал на симпатиите на крал Владислав, който трябвало да му бъде задължен, понеже в 1437 г. след смъртта на Сигизмунд той бил подкрепил неговата кандидатура за заемането на овакантения унгарски престол. В специална инструкция по наречен пратеник папата бил дал своето съгласие и нареждане унгарско-

то духовенство да доведе до успешен край проекта за брак на една от дъщерите на Албрехт и Елисавета с Владислав. Този благословен лично от папата брак е щял да открие в близкото бъдеще възможност пред Владислав да заеме унгарския престол. Разбира се, папата не забравял да посочи, че проектът може да има покритие само при условие „si rex ipse novus vel eo carente regnum expeditionem generalem pararet contra Turcas“⁹⁴.

Феликс V имал също известни позиции в Буда. Поддържала го голяма част от унгарското магнатство. Големи гаранции за успех му давала подкрепата на съборното движение от страна на краковския епископ Олешницки, който се ползувал с голямо внимание върху младия крал Владислав.

Последното обстоятелство в полза на Феликс V най-вече смущавало Евгени IV. Наистина краковският епископ споделял плановете му за антитурски поход, но си поставял други цели при реализирането им. Разликата във възгледите на двамата е съществена. За Евгени IV Полша била средство за осъществяване на плановете му за издигането му като първа политическа фигура в Европа, а за Олешницки участието на Полша в антитурската коалиция е пътят към превръщането ѝ в първостепенна сила на Изтока. Като се съобразявал с голямото влияние на краковския епископ в Полша и пред Базелския събор, Евгени IV първи протегнал ръка на Олешницки. Още през 1439 г. той му съобщил, че го дарява с кардиналска шапка.⁹⁵ Но през февруари 1440 г. Базелският събор получил писмена гаранция от Олешницки, че той остава верен на съборното движение. Получено било писмото му, че той ще приеме кардиналската шапка и сая от ръката на Евгени IV единствено при условие, че съборът даде съгласието си за този акт.⁹⁶ Съборът дал отрицателен отговор, а в 1441 г. Феликс V предложил кардиналската шапка и на Олешницки, и на другия влиятелен глава на полската църква и привърженик на съборното движение архиепископ Винсент Кот. През декември 1441 г. с тържествени церемонии двамата приели тези високи дарове на Феликс V.⁹⁷

При това положение единствената надежда за успех на Евгени IV си оставало спечелването на младия полско-унгарски крал. И папата трябвало да побърза, защото Владислав бил разочарован вече от неговата люшкаща се позиция по време на спора му с Албрехт II през 1437—1439 г. относно тенденциозните обвинения на унгарския крал, че той е подтикнал турците да нападнат унгарските земи.⁹⁸ Затова и Владислав проявил колебливост при споменатото по-горе посещение на пратенците на двамата папи през март 1440 г. в Буда. Владислав все още не бил влязъл в Буда, но на път към новата си столица дал съгласието си да вижда в лицето на Евгени единствения и законен папа. Но в Буда той приел и съборния пратеник и дал продуктуваа му от Олешницки отговор, че признава само Феликс V за законен папа.⁹⁹

Този акт на Владислав дава правото на Феликс V да се радва на спечелената пред Евгени преднина в Полша и Унгария. И ведна-

га трябва да отбележим, че Феликс V не само не я използвал, но и по своя вина я проиграл. Причината е в това, че Феликс V и съборът поддържали владетелските претенции на Елисавета и сина ѝ Постумус и останали на тези позиции през времетраенето на гражданската война в Унгария.¹⁰⁰ За сметка на него Евгени IV проявил и по-голяма далновидност и водел и по-гъвкава дипломация именно в отношението си спрямо владетелския спор на Владислав и Елисавета. Това му гарантирало и необходимата преднина, за да изолира Феликс V и да получи признание и влияние в Унгария. Справедливо е да отбележим, че Феликс V значително отстъпвал на прогивника си по амбиции, далновидност, а в немалка степен и по заложби за политически компромиси и комбинации.

По време на гражданската война в Унгария папа Евгени IV не бързал да се обяви открито в полза на единия или другия лагер. Той предпочитал да води двойна игра, прикривайки се ловко под маската на арбитър в спора на Владислав с Елисавета, без да се показва като сторонник на партията му. Обяснението на тази предпазливост на Евгени IV не е трудно да се открие. Евгени IV не могъл да не отчита факта, че Хабсбургският двор във Виена държал за успеха на привържениците на Елисавета. Папата не желал, защото не било в негов интерес, да дразни признаващия го германски император Фридрих III.

Тази предпазлива политика на папа Евгени IV най-добре проличава по време на кореспонденцията му с крал Владислав през 1441 г. През пролетта Владислав му писал,¹⁰¹ поставяйки открито въпроса да обяви официално правата му за унгарската корона за законни. В отговора си от 25 май 1441 г. Евгени IV е вежлив и внимателен, но преди всичко уклончив, стараяйки се ловко да се измъкне от предлаганата му от Владислав ангажираност.¹⁰²

Така, въпреки че виждал загубените позиции на Елисаветината партия, папа Евгени IV не бързал да скъсва с нея. Но вече след първата победа на Хуниади над турците през пролетта на 1442 г., предвиждайки бъдещия естествен развой на събитията, той решил, че е дошло времето да сложи край на изчаквателната си политика. Необходимостта от държава, която да поеме главната тежест по организирането на антитурския поход, и от владетел, който да оглави похода, го насочвали единствено към Унгария и Владислав. Евгени IV разбирал, че в предстоящите събития той трябва да бъде и участник, и ръководител. Слагането на край на гражданската война в Унгария представлявало първата крачка в започването на антитурската акция.

Мисията на папата била твърде деликатна: необходим бил политически усет и такт, за да може, без да се пренебрегват Елисавета и стоящите зад гърба ѝ Хабсбурги, да се спечели за кръстоносната идея полско-унгарското кралство. Необходим бил човек, който да е привързан към папа Евгени IV, а и да притежава дипломатически качества и политически реализъм. Евгени IV намерил такава личност, която дори при справянето си със задачата надхвърлила очак-

ванията му. „С тази мисия натоварил Евгени IV като легат в придунавските земи най-добрият свой дипломат Юлиан Чезарини, кардинал на Сан Ангело, прославил се с дейността си на събора, а преди това с хусистките войни, аскет и голям познавач на политиката на римската църква, непознаващ отстъплението посред пътя към поставената цел дори когато политическият реализъм му заповядвал да внимава.“¹⁰³

Мисията на кардинал Чезарини включвала два етапа: постигане на всяка цена на примирие между враждуващите партии в Унгария и непосредствена подготовка и организиране на войски за започване на кръстоносен поход срещу турците. През първите дни на месец март 1442 г., след като папа Евгени IV „назначи кардинала на Сан Ангело да присъствува при краля с титла папски легат“¹⁰⁴, той се отправил за Буда. Чезарини минал през Венеция и използвал случая да направи първите сондажи пред венецианския сенат по спечелването на морската република за предстоящата антитурска акция. Сенатът изслушал кардинала и изразил не само одобрение на папските планове по постигане на примирие в Унгария, но лично дождът на Венеция обещал, че Венеция ще се постарее да намери своето място в общоевропейската коалиция против турците.¹⁰⁵

На 27 май 1442 г. Чезарини пристигнал в унгарската столица. Тук изложеният от него план намерил разбиране и подкрепа на голяма част от сейма, а също така и на поляците от обкръжението на краля.¹⁰⁶ След неколкочакватни пътувания до Елисавета и оброчно, размяна на мнения в сейма и пр. се стигнало до съгласието на двете страни за насрочване на преговори за примирие в Пожон.¹⁰⁷ През 1442 г. Елисавета значително се отдалечила от възможността да осъществи властолюбивите си амбиции, но и това не ѝ попречило да заяви пред Чезарини, че най-много е склонна на компромис, а не на принципни отстъпки. Елисавета дала съгласието си за лична среща с Владислав, насрочена за 21 септември 1442 г. в Остжихомия¹⁰⁸, по изисквайки предварителното съгласие на краля да се отрече от титлата и претенциите си за унгарската корона. За крал на Унгария трябва да бъде обявен синът ѝ Постумус, като сеймът поема задължението да бъде негов опекун до навършването му на 15-годишна възраст, когато ще поеме владетелските си права. Срещу всички тези условия, които означавали пълна капитулация на Владислав, Елисавета се съгласявала полският крал да се ожени за по-голямата ѝ дъщеря Ана и само при внезапна смърт на сина ѝ да има правото да стане унгарски крал.

Сеймът категорично се противопоставил и отхвърлил предварителните пожонски условия на Елисаветината партия, придържайки се твърдо към решенията си от 1440 г. Прославилият се в битките с турците Ян Хунади бил един от тези, които не показвали никакво желание само заради самоцелното сключване на примирие с Елисавета Владислав да изгуби отвоюваното си над нея и привържениците ѝ териториално и политическо преимущество. Той според разказа на Калимах¹⁰⁹ изтъкнал пред сейма, че ако се приемат условията на

Елисавета, това означава Владислав да остане занаяпред само регент в кралството, което с нищо няма да приближи организирането на отпор против настъпващите на границите турци.

Папският легат Чезарини бил за приемането на тези условия. Той не се възмувал от опасенията на привържениците на Владислав, че ще се завърнат в страната отречените немски феодали, че Полша ще се окаже изолирана и следователно обидена, което може да доведе до ревизия на политиката ѝ спрямо унията с Унгария. Примирието на Чезарини му било необходимо на всяка цена, него го интересували само интересите на папството или по-право на Евгени IV.

И Чезарини успял да наложи волята си на сейма. На 14 декември 1442 г. било подписано примирието между Владиславовата и Елисаветината партия. Тъй като много от спорните въпроси между двете партии си останали висящи и неразрешени, примирието било само един формален акт. Подписан бил официален документ,¹¹⁰ в който Елисавета признавала на Владислав единствено правото над регентство над сина ѝ, в същото време сеймът оставал на решенията си от 1440 г. и признавал за законен крал на Унгария Владислав. Така съществуващото двукралство се запазило. Двете страни се споразумели и определили папския легат Чезарини като арбитър при евентуално възникнали занаяпред стълкновения между двата лагера, които запазвали своите територии и политически позиции. Фактически Унгария си оставала с двама крале, зад които страната се разпределяла също на две: Владислав и Елисавета запазвали правото си да имат поотделно платени войски, а унгарските магнати — правото на предпочитание да се присъединят към една от тях.

Явно е, че подписаното примирие било в ущърб на интересите на Владислав в Унгария. Той бил по-добре във всяко едно отношение и в сравнение с положението на лагера на Елисавета, а пък условията на примирието го характеризират като отстъпващата страна. Чезарини, защитавайки интересите на папа Евгени IV, направил услуга на намиращата се в затруднение Елисавета. Пред нея след 14 декември се откривали и възможности да възвърне част от изплъзналите ѝ се от опеката земи и крепости в Северозападна Унгария. Владетелските права на сина ѝ Владислав Постумус, ако не се признавали, то с примирието били потвърдени, на което и тя най-много държала. За Владислав оставали само задълженията, едно от които, най-важното и най-отговорното, го обвързвало да предприеме военни действия срещу турците, и то по време, когато на Елисавета се предоставяло възможност да организира отново и необезпокоявано силите и привържениците си срещу него. С една дума, постигнатото примирие не постигнало осигуряването на сигурен тил на Владислав, за да се заеме с нетърпящата отлагане задача по спиране на турската експанзия.

Всё заради угода на папските стремежи дори били засегнати материалните интереси на героите от антитурските акции през 1440—1442 г. Замъците на Уйлаки и Хуннади във Vilagos-vár и Seged били отстъпени на хора от лагера на Елисавета. И така победили,

интересите на папската курия и „за тях били жертвувани много от унгарските интереси. С празни ръце излязла от примирието и Полша, която в борбата с Хабсбургите понесла достатъчно жертви, но Чезарини не мислел да се съобразява с нея.“¹¹¹

При преценката за мисията на Чезарини трябва да направим известна корекция на типичното за много учени увлечение да абсолютизират качествата на папския легат като решаващо условие за сключването на това неизгодно за Владислав примирие. Например Домбровски прави следния извод: „Нетърпеливостта на Чезарини, подпомогната от неговия план и липса на политически реализъм, надделяла благодарение на това, че очевидно нямало в средата на краля съответна индивидуалност, която би могла да му се противопостави.“¹¹² Установихме, че примирието е посягало на унгарските и полските интереси, но трябва да се убедим и в друго: лозунгът за антитурски кръстоносен поход е сполучливо избран от папата и легата, той е имал и актуалност, и действеност, за да принуди засегнатите страни към готовност за компромиси. Що се касае до равнозначна на Чезарини политическа фигура, тя също е била налице, макар че не се намирала в Буда — Сбигниев Олешнишки, който, както ще видим, поради засягането на личните му планове, е ограничил участието на поляците в похода, но не е пречел на подготовката му в унгарските среди.

Противопоставяйки се на мнението на Домбровски, ние считаме, че подписването на примирието не е някаква изненада или несъобразност. Защото в Унгария е проявен най-сетне политически реализъм и отчетена големината и реалността на турската опасност, което е предполагало организирането на поход, и то по възможност в най-скоро време. Никакви мотиви за отлагане на нетърпящата отлагане турска опасност не са могли да имат някаква сила. „След блестящите победи на Хуниади над турските армии — удивлява се Домбровски — е постигнат мир с Елисавета на такава цена, като че ли мюсюлманските войски били вече пред вратите на Буда.“¹¹³ Но Домбровски изпуска навременното отрязване на унгарските среди, че ако все още турците не са пред стените на Буда, то те няма да закъснеят да се опитат да достигнат пред тях.

Без да правим някакво надценяване на заслугите на папството и да забравяме користните му планове, не можем да се съгласим с твърдението, че примирието и последвалата в резултат на него активна подготовка на похода в Унгария са плод единствено на всеобщото увлечение по енергията на една личност. Мисията на кардинала обективно е съдействувала за ускоряване на кръстоносния поход, чиято навременност е била отчетена в кралския двор в Буда и е намерила разумна подкрепа.

Тази наша преценка изпреварва малко събитията. Защото много скоро по една щастлива случайност условията на примирнето между Владислав и Елисавета останали само на книга и това предотвратило не само една втора редакция на гражданската война в Унгария, но и отстранило най-сериозните задръжки за подготовката

на кръстоносния поход. Владислав и Елисавета се срещнали на 15 декември 1442 г. в Гьор, а само два дни след това Елисавета внезапно починала.¹¹⁴ Смъртта на Елисавета развързала ръцете на Владислав и му гарантирала спечелването на още привърженици, които „емигрирали“ от лагера на Елисавета. Единствено за Гискра не бил в сила настъпилният отлив и той продължавал да предявява своята неприязън към Владислав, укрепвайки се в Северна Унгария.

От значение за започването на кръстоносния поход било, че останали в сила онези пунктове на примирието, които постановявали прекратяването на династическите междусобици в Унгария. Последното именно ни дава правото да считаме, че целта на папа Евгени IV — умиротворяването на Унгария, била постигната. Предстояща задача е непосредствената подготовка на кръстоносния поход в Унгария и Европа, с което започва вторият период в подготовката на общоевропейската акция с антитурска насоченост.

На 1 януари 1443 г. папа Евгени IV издал була, която съдържа трогателно описание на тежкото положение на балканските народи под турския ярем и която отправяла призив към цялото християнство да се включи в кръстоносен поход срещу неверниците.¹¹⁵ Папата обещавал да отдели една десета част от църковните доходи за комплектуването и въоръжаването на съюзническата армия.¹¹⁶ Непосредствено след издаването на булата папата в нарочно писмо до Владислав¹¹⁷ му обещавал благословия и подкрепа от личните си средства, ако оглави кръстоносния поход. Едновременно с това Чезарини получил наставленията му относно уреждането на още една политическа проблема за Унгария, която щяла да освободи напълно страната от всички задръжки и ангажименти, за да се посвети изцяло на организирането на съюзната християнска армия. Отнася се за уреждането на политическите отношения между Владислав и германския император Фридрих III.

По време разрешаването на тази проблема е след излизането на папската була, по значение тя не се явява решителна за започнатата вече акция по агитация на европейските дворове да се включат в подготвяния в Унгария кръстоносен поход. Намесата на папа Евгени IV в посочените по-горе събития разчистили пътя на кръстоносния поход. Сега на дневен ред идвала техническата подготовка на похода. Унгарският кралски двор и папството били двата ръководни центъра, от които ще излязат през пролетта и лятото на 1443 година всички онези инициативи по привличането на съюзници, които да включат своите сухопътни войски и кораби в започнатия през есента на същата година първи антитурски поход на Владислав Варненчик. Всички тези въпроси могат да бъдат отнесени към един условно означен от нас втори период в подготовката на кръстоносния поход от 1443—1444 г. и те ще бъдат предмет на друго наше изследване.

Б Е Л Е Ж К И

- 1 Срв. L. Ellekes, L. Hunyadi, Budapest, 1952, p. 171—215; Б. Цветкова, Паметна битка на народите, 1969, с. 189—235 и др.
- 2 Например при втория поход през 1444 г. Владиславовите войски изминават по-долъг маршрут: Буда, Видин, Никопол, Провадия, Варна.
- 3 L. Hurguzaki, Documente privitoare la Istoria Romanilor, Vol. XV, part. 1, Bucuresti, 1911, N XLIX, p. 30.
- 4 Вж. B. Stachon, Polityka Polski wodoc Turzyi i akcyi antyturskiej w wieku XV do utraty Kilii Bialogrodu (1484), Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie, dzial II, t. VII, zeszyt 2, Lwow, 1930, с. 100—101.
- 5 Вж. подробности за тях у Д. Ангелов, Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. Ист. преглед, год. IX, кн. IV, с. 374—398.
- 6 Срв. J. Ch. Engel, Geschichte des ungarischen Reichs, t. II, Wien, 1813; V. Fraknoi, A. Hunyadiak es a Jagellok kora, Budapest, 1896.
- 7 Срв. например G. Köhler, Die Schlachten von Nicopoli und Warna, Breslau, 1882, s. 5 sq.
- 8 Подробности у J. V. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches t. I, Pesth, 1840, s. 185 sq.
- 9 За борба с хуситите срв. Б. Рубцов, Гуситские войны, Москва, 1955.
- 10 За тази ожесточена борба дават сведения документите в Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. II, col. A. Lewicki, Krakow, 1891, nr. 249, 252, 254, 256, 257, p. 367—392.
- 11 Подробности за поставяне на кандидатурата на Владислав III в Унгария през 1447 г. у J. Dabrowski, Wladyslaw I Jagiellonczyk na Wegrech (1440—1444), Warszawa, 1922, p. 3—13.
- 12 J. Fessler—E. Klein, Geschichte von Ungarn, t. II, Leipzig, 1869, s. 442—450. Срв. и указаната обширна литература за големия турски поход в Седмиградско през 1438 г. у B. Stachon, op. cit., с. 87—88.
- 13 Албрехт II дори потърсил арбитража на папа Евгени IV и относел въпроса към Базелския събор. През 1438 г. папата поискал обяснения от Владислав — Rekor. sy biblioteki Jagiellonskiej, mss. 42 (DD IV 48), fol. 146. Това принудило полските барони да предложат приятелство и помощ на унгарските барони, като отричали връзките си с турците, каквито и в действителност не са имали. — *ibidem*, mss. 173 (BB II 36), fol. 496. През 1473 г. те трябвало да отхвърлят тези обвинения и пред Базелския събор. — *Codex epistolaris...*, p. 113—115. В началото на 1439 г. и Владислав трябвало да пише на папата, за да отхвърли обвиненията на Албрехт II — *recopisy...*, mss. 42 (DD IV 48), fol. 201—207.
- 14 Върху тези стълкновения обширно се спира в хрониката си Калимах — *Philippi Calimachi. Historia de rege Vladislao*, edit. I. Lichonska, Varsoviae, 1961, p. 23. Унгарските барони отхвърлили предложената им през 1438 г. помощ от полците срещу нахлуващите турци. — *Codex epistolaris*, t. I, I, nr. XCVI, p. 91—93.
- 15 G. Fejer, *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus et civilis*, t. XI, Buda, 1844, p. 257.
- 16 Срв. J. Dabrowski, op. cit., с. 15.
- 17 Освен това наследственото право на Елисавета било разклатено, от факта, че през 1438 г. тя била коронясана за кралица не с короната на унгарските крале „Св. Стефан“, а с обикновена корона. — J. Dabrowski, op. cit., p. 15.

- 18 Подробности у В. Шушарин, Крестьянское восстание в Трансильвании (1437—1438 гг.), Москва, 1963.
- 19 Ludovici Tuberonis. Dalmatae abbatis. Commentariorum de temporibus suis, Scriptores rerum Hungaricarum, edit. J. Schwandtner, t. II. Vindobonae, 1746, c. 113.
- 20 Вж. за Олешнишки документите в Recopisy bibl. Jagiel., mss. 59 (EE II 7), fol. 219—248; mss. 107 (DD IV 32), fol. 225—229.
- 21 За политическото и икономическо развитие на Полша през първите десетилетия на XV в. подробности в J. Bardach — E. Maleczynska, Historia Polski do r. 1466, Warszawa, 1960, c. 312—358.
- 22 Вж. правдивите доводи против тези обвинения на Албрехт II у В. Stachon. op. cit., c. 87—92.
- 23 Сведения за живота и дейността му у S. Kwiatkowski, Urzednicy kancelaryjni koronni i dworscy z czasow Wladislawa Warnencyzka, Rozprawy i Sprawozdania z posieden, t. 17, Krakow. 1884, c. 191—192.
- 24 Herbert Fulstin, Chronika sive historiae Polonicae, Basileae, 1571, caput VI, p. 163—164.
- 25 По настояване на краковския епископ официално Полша проявявала симпатии към решенията на Базелския събор. L. Fijalok, Mistrz Jakob z Paradyza, t. I, c. 157—163.
- 26 I. Duicev, La conquete turque et la prise de Constantinople dans la litterature slave contemporaine, Byzantinoslavica, t. XVII. 2. Prague, 1956, p. 319.
- 27 Най-добро изследване на турско-полските отношения е на В. Strachon, op. cit., p. 1—18.
- 28 O. Halecki, Nowe uwagi krytyczne o wyprawie Warnenskiej, Rozprawy wydz. hist. — filoz. AU, seria II, t. XIV, Krakow, 1939, c. 63—64.
- 29 Тази отговорност е разбирал сам Владислав, за което пише на 7. III. 1440 г. до папа Евгени IV. Срв. за това St. Katona, Historia critica regum Hungariae, t. XIII, Pest. 1790, p. 23.
- 30 Rocznik Swietokrzyski (930—1556), MPH, t. III, Lwow, 1878, p. 86.
- 31 O. Halecki, La Pologne de 963 a 1914, Paris, 1933, p. 113.
- 32 J. Dabrowski, Wladislaw... , c. 16 sq.
- 33 Писмо на Олешнишки до кардинал Чезарини от 13 януари 1440 г. — Codex epistolaris..., t. I, 1, p. 118; J. Dlugosz, Historiae Polonicae libri XII, edit. Al. Przedziecki, t. IV, Cracoviae, 1877, p. 614.
- 34 Codex epistolaris, t. II, nr. 266.
- 35 Spominki Krakowskie, MPH, t. III, p. 241.
- 36 Codex epistolaris, t. II, N 266, p. 408.
- 37 Ibidem, N 268, p. 409—411; N 271, p. 412—413.
- 38 Th. Ebdorfer de Haselbach, Chronicon Austriacum libris V, edit. H. Pez, Scriptores rerum Austriacarum, t. II, Lipsae, 1725, p. 857.
- 39 За пристигането на това пратеничество съобщава Владислав в писмото си от 8 март 1440 г. до шлонските князе. — Codex epistolaris, t. II, N 270, p. 412. Имената на унгарските барони са дадени от Калимах. — Ph. Callimachi, op. cit. p. 25. Владислав бил придружен с ескорт от 1000 конници. Срв. Th. Ebdorfer, op. cit., p. 858.
- 40 В писмото му от 13 март 1440 г. до кардинал N. — Codex epistolaris, t. II, N 273, p. 415, Калимах дори предава речта на унгарските пратеници: „Всяки, от които зависи, те молят да станеш наш крал“ — обърнали се те към Владислав — Ph. Callimachi, op. cit., p. 25 sq.
- 41 J. Starnawski, Nieznany list Zbigniewa Olesnickiego o przyjeciu przez Wladyslawa krola Polskiego korony węgierskiej (1440), Roczniki Humanistyczne, t. VII, zeszyt 2, Lublin, 1958, c. 333—337. Фактически това писмо не е ново и ни е познато като писмото на N. Codex epistolaris, t. II, N 269, s. 411—412. Това е още едно потвърждение за голямата роля на Олешнишки при избора на Владислав за унгарски крал. Впрочем тя най-добре е дадена от Калимах — Callimachi, Vita et mores Sbignei Cardinalis, MPH, t. VI, Krakow, 1893, c. 248.
- 42 Ph. Callimachi, Historia de rege... , p. 29.
- 43 Ibidem, p. 27.

- 44 Ibidem, p. 31.
- 45 Наречен Владислав и известен като Владислав Постумус, т. е. Следсмъртний, роден след смъртта на баща си. За датата на раждането му ни съобщава хрониста Ебendorфер: «Natus est igitur Serenissimus Ladisiaus postea ipsa beati Petri Apostoli in cathedra 22 Februari. . .», Th. Ebendorfer, op. cit., p. 857.
- 46 J. Dlugosz, op. cit., t. IV, p. 617.
- 47 Първа стъпка в това направление било открадването на 20 февруари 1440 г. от придворната и дама Хележа Котанерин на короната „Св. Стефан“ от вишградския замък и предаването ѝ на Елисавета. Тази Котанерин е водила свои дневник, в който намираме много подробности за действията на Елисавета през 1440 г. Срв. J. Dabrowski, op. cit., с. 21 sq.
- 48 Най-подробно отразена в хрониката на Калимах — Ph. Callimachi, op. cit., p. 43—119, а най-добре разгледана с привеждане на извори и коментар на гражданската война у J. Dabrowski, op. cit., с. 14—115.
- 49 Участниците в двата лагера на гражданската война поименно са дадени у хрониста Турочи — J. de Thwórcz, Chronica Hungarorum, edit. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum, t. I, Vindobonae, 1746, p. 242—249.
- 50 Срв. Cf. Korzon, Dzieje woyny wojskowskiej w Polsce, t. I, Kraków, 1912.
- 51 Подробности за ескорта и участващите в него вж. у Ph. Callimachi, op. cit., с. 41—43; J. Dlugosz, op. cit., t. IV, p. 624—630. Писмото на Длугош от 26 юни 1440 г. до кардинал N. — Sobex epistolaris, t. II, N 275, p. 416—421.
- 52 Codex epistolaris, t. II, N 275, p. 418.
- 53 За тази своя решимост тя известила сейма в Бохемия с писмо от 13 юни 1440 г. Писмото в W. Braümmüller, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst, Wien, 1849, N VIII, s. 243—44.
- 54 Drogieł, Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithwaniae, t. I, Vilnae, 1758, p. 54—5.
- 55 Rocznik Chotelskiego, MPH, t. III, Lwów, 1878, p. 213.
- 56 За това Владислав подробно известява в писмото си от 26 юни 1440 г. до известен духовник — Codex epistolaris, t. II, N 276, с. 421—422. Срв. и W. Zakrzewski, Władysław III Königs von Polen Erhebung auf den ungarischen Thron, Lipsk, 1867, s. 19.
- 57 Monumenta Hungarica, Historica, t. XXXIII, N 198.
- 58 J. Dabrowski, op. cit., p. 100.
- 59 Превземането на Семендрия през 1440 г. Подробности у J. de Hammer, Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, t. II, Paris, 1835, p. 291—3.
- 60 Ph. Callimachi, op. cit., p. 73—75.
- 61 Ашък Пашазаде, История на Османската династия, сб. „Варна 1444“, София, 1969, с. 404.
- 62 „Oratio legati Turcici ad Vladislaum Poloniae et Hungariae Regem“, Recopisium museum Czartoryskich, mss. 17 IV, fol. 721—723.
- 63 J. Dlugosz, Historia . . . , t. IV, fol. 721—723.
- 64 Имената на двамата пратеници у Ph. Callimachi, op. cit., p. 75.
- 65 Ibidem, p. 75—89.
- 66 Codex epistolaris, t. II, N 275, p. 417.
- 67 Това обръщение на Владислав е предадено от Калимах — Ph. Callimachi, op. cit., p. 85.
- 68 За тази си вярна служба през 1440—1441 г. на няколко пъти Владислав дарявал с именина Хуниади. Срв. документите в L. Hurmuzaki, Documente, vol. I, 2, NN DLXIII, VLXIV, DLXXIV, p. 664—680; Ch. Chassin, La Hongrie son génie et sa mission, Paris, 1856, N 1, p. 475.
- 69 J. Teleki, Hunyadiak Kora Magyarországon, t. X, Pesten, 1863, nr. 39. Освен това околностите на крепостта били обезлюдени от вилнялите там турци. „При споменатия поход в ръцете на воюващата с врагове войска паднаха толкова много пленници, че една красива робиня се продаваше за чифт ботуши, а юноша роб с красив стан — за сто и петдесет акчета.“ — Мехмед бин Мехмеден, Подбран летопис и известия, сб. „Варна . . .“ с. 467.
- 70 L. Hurmuzaki, Documente, t. XV, 1, N 43.

- 71 За мястото на битката вж. J. D a b g o w s k i, op. cit., p. 102—103.
- 72 Брат му носел също името Ян. За смъртта му през 1442 г. вж. L. H u g m u z a k i, Documente, t. I, 2, N 575.
- 73 Мехмед бин Мехмед, пос. съч., с. 467—468.
- 74 За мястото на битката вж. J. de Chronica. . . , p. 251.
- 75 Petri de Reva, De monarchia et sacra corona regni Hungariae, SRH, t. II, 1746, p. 664.
- 76 Monumenta Hungarica, Diplomatorum, t. 33, p. 204.
- 77 Неизвестен автор и Ахмед бин Лютфулах, сб. „Варна“ . . . , с. 435 и 491.
- 78 J. H u g m u z a k i, Documente, t. I, 2, n 585.
- 79 N. J o r g a, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle, t. II, Paris, 1899, pp. 21, p. 390.
- 80 За воинските качества и пълководчески способности на трансилванския воевода Ян Хуанди, за неговите военни реформи по привличането в армията на онези, които най-много страдали от турските набези — селяните, съществувала обширна литература: Ch. Chassin, Jean de Hunyad, Paris, 1856; L. Elekes, Hunyadi, Budapest, 1953; Л. Елекеш, Армията на Хунади, сб. „Варна. . .“, с. 82—135; В. Хаджиниколов, Петстотин години от смъртта на Ян Хунади, Ист. преглед, год. XII, кн. 5, с. 118—121; И. Дарващ Янош Хунади, София, 1965, и др.
- 81 Самият Хунади изиграл голяма роля за прекратяването на гражданската война. Той бил един от онези унгарски барони, които поддържали страната на Владислав в дълбока му с Елисавета. За това вж. J. de Thwócz, Chronica . . . , p. 243—249.
- 82 Така например през лятото на 1443 г. срещу Гискра в Северна Унгария. Срв. J. D a b g o w s k i, op. cit., p. 117—119.
- 83 Подробности у П. Мацек, Хуситското революционно движение, София, 1964, с. 6 и сл.
- 84 Папа Евгени IV (1431—1447.) — за него L. v. Pastor, Geschichte der Päpste, t. II, Freiburg, 1926, s. 295—368.
- 85 Срв. документите в G. Hofmann, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orientalia Christianna Periodica, vol. III, 1937, s. 135—139.
- 86 Кръстоносната идея била поддържана и от италианските хуманисти Поджо Брачолини, Андреа Банка, Кириак от Анкона и др. — O. Halecki, The Crusade of Varna, New York, 1943, p. 1—15.
- 87 Ph. Callimachi, op. cit., p. 119.
- 88 D. AndyaI, Le traité de paix de Szeged avec les turkes (1444), Revue de Hongrie, t. VII, Budapest, 1911, p. 256—261.
- 89 На 16 ноември 1442 г. във Флоренция папата предвожда тържествена процесия по повод победите на Хунади над турците. — N. Jorga, Notes . . . , t. III, p. 105—106.
- 90 Вж. дадената за флорентинската уния литература у Д. Ангелов, История на Византия, т. III, София, 1967, с. 116, бел. 31.
- 91 J. Gill, The Council of Florence, Cambridge, 1958, p. 7—18; — Ив. Дуйчев, Международното положение в европейския югоизток в навечерието на Варненската битка от 1444 г., сб. „Варна 1444“ . . . , с. 77—78.
- 92 През 1440 г. папа Евгени IV издал обръщение към калугерите и манастирите за събиране помощи срещу заплашващите Цариград турци — A. Theiner, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, t. II, Romae, 1860, p. 221.
- 93 Ph. Callimachi, op. cit., p. 119—121.
- 94 Codex epistolaris, t. II, N 246, p. 363.
- 95 Codex epistolaris, t. I, N 108.
- 96 Ibidem, N 111.
- 97 L. Grossé, Stosunki Polski z soborem Bazylejskim, Warszawa, 1885, p. 98.
- 98 В началото на 1439 г. Владислав написал дълго писмо до папата, в което отхвърлял обвиненията, които му отправял Албрехт II и на които се поддал и римският първодъшеник — Codex epistolaris, t. I, 1, N 102.
- 99 J. Długosz, Historia. . . , t. IV, p. 630.

- 100 L. Grossé, op. cit., p. 91—98.
- 101 J. Dabrowski, op. cit., p. 83—84.
- 102 O. Raunaldus, Annales. . . , t. IX, p. 377.
- 103 J. Dabrowski, op. cit., p. 84.
- 104 Chronica Ragusina Junii Restii, edit. S. p. Nodilo, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, vol. 25, 1893, p. 288.
- 105 N. Jorga, Notes, t. III, p. 86; t. II, fol. 170.
- 106 Между последните с най-голямо влияние пред краля се ползувал Миколай Ласоцки, който бил оставен от Олешнишки в Буда, за да направлява политиката на Владислав. С Чезарини го свързвали симпатии от времето на Базелския събор. Въпреки че бил привърженик на съборното движение кръстоносната идея на Чезарини го спечелила напълно. Срв. за него J. Dabrowski, op. cit., p. 85—86.
- 107 Подробности за насрочването на преговорите у J. Dabrowski, op. cit., p. 86 sq.
- 108 J. Dlugosz, Historia. . . , t. IV, p. 678—679.
- 109 Ph. Callimachi, op. cit., p. 127.
- 110 Оригиналният документ не е запазен; условията му се възстановяват по косвен път. Срв. J. Dabrowski, op. cit., p. 92—93.
- 111 Ibidem, p. 95.
- 112 Ibidem, p. 97.
- 113 Ibidem, p. 94—95.
- 114 Австрийските хроники обвиняват Владислав, че е отровил Елисавета. При срещата им той и подарил самурена шуба, в която имало отрова. Фактически това е недостоверно, защото смъртта на Елисавета след подписването на примирието не е била желателна нито за Владислав, нито за Чезарини. Срв. по този въпрос S. Kwiatkowski, Ostatnie. . . , p. 23—24.
- 115 Отпечатана най-напред от O. Raunaldus, Annales ecclesiastici, edit. D. Mansi, t. IX, Lucca, 1752, N 19, p. 413. Срв. по-новото издание в Monumenta Medii Aevi Historica, t. XI, edit. An. Lewicki, Kraków, 1888, N 2397, p. 278.
- 116 Подобни обещания на папата се съдържат и в обръщението му от месец март 1443 г. — A. Theiner, Monumenta. . . , t. II, N 58, p. 42.
- 117 Jgn. Danilowicz, Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, księzecznych, t. II, Wilno, 1862, nr. 1785, p. 107.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ В ВЕНГРИИ ПЕРВОГО АНТИТУРЕЦКОГО ПОХОДА ВЛАДИСЛАВА ВАРНЕНЧИКА 1443—1444 гг.

Христо Коларов

(Резюме)

Антитурецкие крестовые походы польско-венгерского короля Владислава III Ягелло (Варненчика) в 1443—1444 гг. являются одним из самых значительных событий в истории средневековой Европы. После успешного начала, когда объединенная армия двукратно проникла глубоко в территорию Османской империи, наступил трагический конец христианской коалиции. 10 ноября 1444 года войска султана Мурада II победили в решительной битве под Варной польско-венгерская войска. Этим был положен конец всем планам и вожделениям, а порабощение балканских народов было предрешено на много веков.

В настоящей статье выясняются некоторые важные моменты крестовых походов 40-х годов XV столетия и некоторые события, связанные с подготовкой и организацией первого похода Владислава. Уточняется понятие „продолжительный поход“ („долгий поход“), которым часто означает первый поход. Устанавливаются новые хронологические рамки похода, его длительность. Поход датируется не только 1443 годом, но и 1444. Многие события, считавшиеся предшествующими подготовке похода, автор считает включаемым в самое подготовку похода. По его мнению, подготовка похода связана прежде всего с Венгрией и, точнее, с избранием Владислава III венгерским королем.

Несомненное всестороннее участие Венгрии в походе 1443—1444 гг., претворившей идею о крестовом походе в действительность, объясняет и попытку автора сделать подробный анализ событий в королевстве за время от 1440 до 1443 г.

Вполне мотивировано автор поддерживает мнение о том, что первый крестовый поход мог бы быть осуществлен значительно раньше, если бы не было нерешенных внутренних и внешнеполитических проблем в Венгрии. Самую существенную причину отсрочки крестового похода следуют искать в трехлетней гражданской войне в стране. Поэтому в статье уделено специальное внимание борьбе за престол между приверженниками королевы Елисаветы и польского короля Владислава.

Только после заключения перемирия между обеими враждующими партиями в последние месяцы 1442 года, было возможно заключение польско-венгерской унии. Перемирие в Венгрии было достигнуто благодаря вмешательству папы Евгения IV, который видел в осуществлении крестового похода путь к достижению политического значения в Европе. Доводы и методы папской политики подробно рассмотрены автором.

Выше указанные события определяются как первый период непосредственной подготовки к крестовому походу, в центре которой не случайно стояла Венгрия. Турецкая опасность грозила стране, турецкие войска были у ее границ. Троекратно они вторгались в 1441—1442 гг. в венгерские земли, но были разбиты Яном Гуниади. Папской буллой Евгения IV от 1 января 1443 года, призывавшей весь христианский мир на борьбу против иноверцев, начинается второй период подготовки крестового похода. Эти вопросы будут исследованы автором в отдельной работе.

EINIGE FRAGEN ÜBER DIE VORBEREITUNG DES ERSTEN AN- TITURKISCHEN KREZZUGES — 1443-1444 VON WLADISLAW WARNENTSCHIK IN UNGARN

Christo Kolaroff

Zusammenfassung

Die antitürkischen Kreuzzüge des polnisch-ungarischen Königs Wladislaw III Jagello (Warnentschik) im Jahre 1443—1444 stehen unter den bedeutendsten Ereignissen der mitteleuropäischen Geschichte. Nach den ersten Kampfserfolgen, bei denen das verbündete Heer zweimal tief in das Territorium des türkischen Imperiums eindrang, kam ein für die christliche Welt tragisches Ende. Am 10. November 1444 entrisen die Orden des Sultans Murad II bei Warna den entscheidenden Sieg. Dieser Ausgang bedeutete auch Ende eines großartigen Vorhabens, dessen Mislingen die Unterjochung der Balkanvölker für Jahrhunderte brachte.

In dem vorliegenden Artikel werden einige Hauptmomente der Kreuzzüge aus den vierziger Jahren des 15. Jahrhunderts und einige Ereignisse erörtert, die mit der Vorbereitung und Organisation des ersten Zuges von Wladislaw verbunden sind. Am Anfang wirft der Autor Licht auf die in der Geschichtsliteratur falsch angegebenen Begriffe und Daten. Genauer bestimmt wird der Begriff „langer Zug“, mit dem meistens der erste Zug bezeichnet wird. Es werden neue chronologischen Zeitrahmen und zeitliche Reihenfolgen bestimmt, nämlich nicht nur 1443, sondern auch das Jahr 1444. Viele von den Ereignissen, die bis jetzt vermutlich der Vorbereitung vorangingen schließt der Autor in der Vorbereitung selbst ein. Seiner Ansicht nach ist die Vorbereitung eng mit Ungarn verbunden, genauer mit der Wahl Wladislaw III zum König der Ungaren.

Die zweifellos starke Beteiligung Ungarns an dem Zug 1443—1444, durch welche der Kreuzzugsgedanke seine Verwirklichung erfährt, lenkt den Autor auf eine vertiefte Analyse der Ereignisse in dem Königreich für die Periode 1440—1443.

Ganz motiviert behauptet der Autor die Meinung, daß der erste Kreuzzug früher verwirklicht werden konnte, wären nicht die verwickelten innen — und außenpolitischen Problemen Ungarns. Der wichtigste Grund zum Verschieben des Kreuzzuges ist in dem drei Jahre dauernden Bürgerkrieg zu suchen. Eben darum wird dem Kampf um den Thron zwischen den Anhängern der Königin Elisabeth und des Polenkönigs Wladislaw bedeutende Aufmerksamkeit geschenkt.

Erst in den letzten Monaten des Jahres 1442, nach dem Friedensschluß zwischen den gegnerischen Parteien, wird der polnisch-ungarische Bund gegründet. Der Frieden in Ungarn ist der Einmischung des Papstes Eugen IV zu verdanken, der in der Verwirklichung des Kreuzzuges den Weg zu seiner politischen Macht in Europa sah. Die Gründe und die Methoden des Papstes werden auch eingehend erörtert.

Die oben erwähnten Ereignisse werden als erste Periode der unmittelbaren Vorbereitung des Kreuzzuges angesehen, in deren Mittelpunkt sich nicht zufällig Ungarn stellt. Die türkische Gefahr bedroht ihr Land, die türkischen Horden sind an ihrer Grenze. Dreimal während der Zeit 1441—42 dringen sie in das ungarische Land und werden von dem Heer Jan Huniadis zurückgeschlagen. Mit der päpstlichen Bulle Eugen des IV. vom 1. Januar 1443, die die ganze christliche Welt zum Kampf gegen die Ungläubigen aufruft, beginnt die zweite Periode bei der Vorbereitung des Kreuzzuges. Der Erforschung dieser zweiten Periode widmet der Autor ein anderer Artikel.

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТА КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970

ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ
ЮНСКОТО ВЪСТАНИЕ В СВИЦОВ
ПРЕЗ 1923 ГОДИНА

GEORGI PLETNJOFF
DER JUNIAUFSTAND IM JAHRE 1923 IM BEZIRK SWISTOW

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Настоящата статия си поставя скромната задача да разгледа борбите на трудещите се в Свищовско против фашисткия деветоюнски преврат през 1923 г.

Поставеният въпрос не е отбягнал от вниманието на българските историци, но никой от тях не го е разработил задълбочено. Например Димитър Косев споменава само за някои въстанали села.¹ Николай Ирибаджаков изобщо не говори за въстанически действия по време на преврата в Свищовско.² Малко внимание на този въпрос е отделил и Иван Игнатов.³ В най-задълбоченото изследване на юнското въстание, това на Йоно Митев, поради мащабността на изследването е отделено също малко място на въстанието в Свищовско.⁴ Разработването на този въпрос се налагаше от голямото значение, което имаха юнските борби през 1923 г. за по-нататъшното болшевиизиране на БКП и нейната последователна борба против фашизма в България, за преодоляването на някои противоречия с БЗНС и изграждането на единен фронт против настъпление на крупния капитал, в защита на интересите на трудещите се.

* * *

В началото на юни 1923 г. Военната лига предприела конкретни мерки за извършването на преврата, за събаряне на омразното на българската буржоазия правителство на БЗНС начело с Ал. Стамболийски. Куриерите заминавали от столицата с последните указания на Централното ръководство. Към гарнизоните, чиито командири все още се колебаели, били изпратени надеждни представители на лигата, които да поемат ръководството на преврата по места. В навечерието на 9 юни в Свищов пристигнал запасният генералшабсн офицер майор Трифонов — мандатър на Военната лига. В казармата заедно с полковник Ненов и подполковник Стойчев били изработени и уточнени планове за завземането на властта в града и околията, и така също били взети и мерки за смазването на евентуална съпротива от страна на трудещите се.⁵

На 9 юни София осъмнала в ръцете на превратаджиите. След

1 Д. Косев, Септемврийското въстание 1923 г., С., БАН, 1954.

2 Н. Ирибаджаков, Страници от въоръжената борба против фашизма в Търновски окръг, С., БКП, 1957.

3 Ив. Игнатов, Из революционното минало на Свищовския край, Свищов, 1965 г.

4 Йоно Митев, Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и юнското антифашистко въстание, С., БКП, 1956.

5 Ив. Игнатов, пос. съч., с. 136.

получаването на известието за успеха в столицата членовете на лигата в Свищов пристъпили към завземането на властта в града. Към 10—11 часа от казармата били изпратени военни патрули да овладеят пощата, банките и околийското управление. Те извършили това, без да срещнат никаква съпротива.⁶

Превратът в Свищов обезпокоил местните ръководители на Българската комунистическа партия. Секретарят на партийната организация Милан Василев се опитал да се свърже с Централния комитет, за да получи инструкции за действие, но не успял. Превратаджиите се били погрижили да не допуснат осъществяването на такава връзка. На специално заседание партийното ръководство решило, че не бива да се предприемат никакви действия без сигнал от ЦК, и не взело решения за подготовка на партийните членове за въоръжена борба против преврата.⁷

На 10 юни се създали благоприятни условия за въоръжаването на народните маси, което не било използвано от местните ръководители на БЗНС и БКП. Без да се съобразяват с партийната принадлежност на гражданите, превратаджиите започнали да ги мобилизират. Едва следобед те разбрали допуснатата грешка и изгонили облечените и вече въоръжени земеделци и комунисти от казармата.

Завзели безпрепятствено властта в града, превратаджиите изпратили под ръководството на най-реакционните и верни на лигата офицери от свищовския гарнизон, отряди от войници и цивилни, които да установят новата власт и смажат съпротивата на селяните.

Докато свищовските комунисти изчаквали инструкции отгоре, а земеделците се укривали, някои села в околията, предимно тези, които се намирали по железопътната линия Свищов — Левски, се вдигнали, макар и не масово, на въоръжена борба против узурпаторите. Въстанали селата Белене, Ореш, Драгомирово, Морава, Лъжене, (Малчика) и Божурлук.⁸ Въстанието започнало неедновременно. Причината за това била, че известието за извършения преврат достигнало до някои села още на 9 юни следобед, а в други на 10, когато в тях пристигнали превратаджииските отряди от Свищов и започнали арести.

Завземането на властта от военните в Свищов и бездействието на свищовските земеделци показало на околийския управител Иван Ганев, че в града той не ще може да организира съпротива. Управителят напуснал града и се отправил за село Белене. Неговото пристигане било сигнал за въстание на селяните. Беленската жп гара била завзета, след което въстаниците потеглили в влак за гара Бендер (Ореш). Тук станало първото сражение в околията с идващите с влак от Свищов правителствени войски. Пред пре-

⁶ ОПА, В. Търново, дело № 419, с. 3.

⁷ Иван Игнатов, пос. съч., с. 136.

⁸ Д. Косев, пос. съч., с. 68.

възхождащите сили на противника въстаническата група била придружена да се оттегли към гара Драгомирово.⁹

При известието за преврата се вдигнали на въстание и селяните от село Деков. Техния ръководител бил свещеникът Владимир Попов. Дековската група взела участие в сражението на гара Бендер (Ореш), след което се разпръснала. На 12 юни вестник „Свищовски известия“ съобщил: „Заловен е от властите и докаран нес в града свещеник Владимир Попов от с. Деков. Същият преди два дни организираше и ръководел шайка срещу законната власт. Удобни метежници ще бъдат справедливо, но безпощадно наказани.“¹⁰

На 9 юни следобед се вдигнали на въстание и селяните от с. Ореш. Силите на местната земеделска организация им дали възможност да организира две въстанически бойни групи. По изработения план едната трябвало да замине за Свищов в помощ на колийския управител, а другата — за гара Левски. Пристигайки в гара Бендер (Ореш), те били посрещнати от войска под командването на капитан Папурцов и подпоручик Стамов. Разбити, те били принудени да се разпръснат.¹¹

Сражението при гара Бендер (Ореш) било първото и най-голямото сблъскване между въстаналите селяни и правителствената войска. За него си спомня Йордан Енчев, който в спомените си пише: „Партията в града беше пасивна. Но земеделците от околията се навдигнаха. Водиха се боеве край гара Ореш.“¹²

Въстава в село Овча могила. На 9 юни вечерта ръководството на БЗНС в селото решило да се създаде въоръжен отряд, който да защитава земеделската власт. На 10 юни в селото пристигнал Стефан Даскалов — брат на Райко Даскалов и народен представител. Под негово ръководство една група от отряда заминувала да пресече жп. линията Свищов — Левски над село Драгомирово. Друга група от овчомогилци се отправила за Драгомирово, за да стане в единорядие с тамошните въстаници. В селото останал само отряд под ръководството на кмета Стефан Пенев. Овча могила се превърнала в сборен пункт на въстаналите селяни от околните села Козловец, Горна Студена и други. Те в навечерието на преврата били предупредени, че за земеделската организация в Овча могила е изпратен един вагон с оръжие от София за въоръжаването на дружбите. Действително такъв вагон бил пристигнал в гара Морава, но началник-гарата, върно оръдието на буржоазията, не предупредил овчомогилци за полученото оръжие. След като те намерили оръжие в селото, пристигналите селяни се върнали в домовете си.¹³

На 10 юни Овчомогилският отряд приел първото сражение с

⁹ Йоно Митев, пос. съч., с. 227.

¹⁰ Свищовски известия, бр. 35, 12. VI. 1923 г.

¹¹ ОПА, В. Търново, дело № 488, с. 1.

¹² Пак там, дело № 424, с. 2.

¹³ По спомени, събрани от автора.

идващите от Свищов с влак правителствени войски. Пред по-доре въоръжените с картечници превратаджийски сили слабо въоръжените селяни се оттеглили към гара Морава. Тук с подкрепа на въстаналите от село Морава те завързали нова престрелка отряда на подпоручик Стамов, но били разгромени. След този успех една част от въстаналите се прибрали в селата си, а друга заминала за село Козар Белене, където се ввели в отряда на Гечо Митев.¹⁴

След сражението при гара Бендер (Ореш) и Морава по-голямата част от въстаналите, разколебани от първите неуспехи, предпочели да се приберат по домовете си и скрият оръжието. Други, най-вече въстаниците от с. Белене, заминали за гара Левски, за да продължат борбата. Към тази група били привлечени въстанали селяни от село Драгомирово, между които били Христо Николов, Върбан Върбанов и Ченко Джамбазов.¹⁵ Към тази група в придвижването ѝ към гара Левски се присъединили и останалите от Овчомогилския и Козарбеленския въстанически отряд. От тук по жп. линия Левски — Плевен, която все още била в ръцете на въстаниците, групата на свищовските селяни се озовала в позициите при село Гривица и взела участие в последните боеве за защита на земеделската власт.¹⁶

При Гривица в помощ на военния ръководител на отбраната майор Георги Кочев се явил дошлият от Овча могила Стефан Давидкалов. Освен с прякото си участие в боевете при Гривица селяните от Свищовско доставили на позициите един вагон с патрони, вероятно от пратката, предназначена за Овча могила. По спомени на участници в боевете при Гривица в „Овча могила“ е имало 10 000 пушки и голям брой оръдия, но без затвори.¹⁷ Както и в други места, така и при тази пратка заговорниците доставили и нареждане на земеделското правителство оръжие на селяните, но те се погрижили то да стане негодно за употреба.

В останалите села на околията селяните не въстанали поради бездействието на местните ръководители на БЗНС и БКП. Тук в село Червена при известието за извършения преврат излезли въоръжени само двама души, които, след като се убедили, че няма да бъдат последвани от останалите селяни, се прибрали в селото си.¹⁸ В други села изобщо липсвали и такива единични случаи.

Що се отнася до ръководителите на Комунистическата партия, доста показателен е случаят в село Алеково. Вестта за преврата достигнала до селото на 10 юни. Ръководството на партията се съ-

¹⁴ Йоно Митев, пос. съч., с. 227.

¹⁵ ОПА, В. Търново, дело № 487, с. 30.

¹⁶ Е. Дилоvsка, Борбата срещу военно-фашисткия преврат на 9 юни 1923 г. в Плевенски окръг, ИИБИ, т. 3—4, С., 1951, с. 79.

¹⁷ Народното въстание срещу деветоюнския преврат в Плевен. . . Приложение на в. „Септемврийска победа“, Плевен, 1949, с. 22.

¹⁸ ОПА, В. Търново, дело № 489, с. 10.

рало веднага на заседание и взело решение партийните членове да се въоръжат и бъдат в бойна готовност. Изпратени били курьери до съседното село Караисен. След завръщането си те съобщили за решението на Централния комитет „да не се вадят кестение от огъня за други“¹⁹.“ Подчинявайки се на партийното решение, комунистите в селата останали безучастни към извършващите се събития в страната.

Тези слаби революционни действия на масите в околията не попречили на буржоазията и военните да завземат за кратко време властта в околията. На 10 юни в Свищовския общински съвет се явила група от сговористи под ръководството на Иван Пелтеков, която изгонила законно избраните съветници и обявила установяването на новата власт.²⁰ За разтурянето на общинския съвет говори и протоколната книга на общината. В нея се казва, че „поради създаването се политическо положение в страната досегашното постоянно присъствие на Свищовската градска община е отстранено от длъжност и са назначени гражданите: Ал. Гергицов, Киро Бояджиев и Крайчо Чуклев за временна тричленна комисия; те приеха управлението на общината, която редовно функционира“²¹.“ След смазването на юнското въстание в града тази тричленна комисия била подменена с нова в състав: Н. Спасов, Н. Радков и Хр. Стаевски.²²

Изпратените от Свищов сговористки отряди с помощта на армията и със съдействието на селската буржоазия с терор и насилни започнали да установяват новата власт по селата. Така например, докато въстаниците от село Овча могила се сражавали далеч от своето село, по жп. линия Свищов — Левски, в селото пристигнал отряд от военни и цивилни под ръководството на свищовския адвокат Божинов и капитан Гълъбов; с помощта на местните сговористи Т. Шишков, Събко Личев и други те завзели властта и назначили тричленка, която да управлява селото.²³

Органът на свищовската буржоазия „Свищовски известия“ не пропуснал да отбелязва всеки постигнат значителен успех на превратджиите в установяването на новата власт. В бюлетин № 1 за положението в околията на 12 юни той съобщил: „Във всички села на Свищовска околия е установена новата власт.“²⁴ От страниците му научаваме, че частите на свищовския гарнизон на 11 юни достигнали до гара Левски. Това кратко съобщение показва, че въпреки липсата на масово въстание на селяните в Свищовска околия за фашистките сили са били необходими два дни, за да достигнат до гара Левски. Контактът със столицата бил устано-

¹⁹ Пак там, Спомените на Ат. Божанов, л. 8.

²⁰ Работнически вестник, г. 27, бр. 27, 5. VII. 1923 г.

²¹ ОДА, В. Търново, ф. 661, оп. 1, арх. ед. 137, с. 12.

²² Пак там, с. 16.

²³ По спомени, събрани от автора.

²⁴ Свищовски известия, г. I, бр. 35, 12. VI. 1923 г.

вен едва на 13 юни,²⁵ когато била сломена героичната съпротива на въстанието около и в Плевен.

Липсата на масово въстание принудила въстаниците да възприемат тактиката на избягване на сраженията, в които противникът е притежавал по-големи сили. Тази тактика безспорно определяла и по-нататъшния ход и действия на въстаниците. Известието за масово надигане на селяните около Плевен и сраженията, които се водят там, станало причина свищовските въстанията да се водят при с. Гривица. За липсата на ожесточени сражения в Свищовско говорят и фактите, че станалите сблъсквания при гара Бендер (Ореш) и Морава въстаниците не дали нито един убит, а правителствените сили имали само един ранен войник.²⁶

Свалила на 9 юни земеделската власт, със своите действия след преврата сговористката буржоазия показала срещу кого най-вече е насочен той. Въпреки бездействието по време на преврата на Комунистическата партия в околията буржоазията побързала да пристъпи веднага към арестуването на партийните ръководители, които според в. „Търновски политически известия“ били подбудители към непокорство.²⁷

Укрепила след преврата властта си, фашизираната буржоазия пристъпила към разгрома на демократичните сили, на Българската комунистическа партия и Българския земеделски народен съюз. Затворите и казармите били напълнени със земеделци и комунисти. Всички арестувани селяни, участници в юнското въстание били отведени в Свищов, където били изправени пред фашисткия съд. През август и началото на септември в града се състояли четири така наречените „метежни дела“: драгомировското, към което били привлечени да отговарят и подсъдими от Свищов и Белене, овчомогилското, дековското и моравското дело.²⁸ Към тези дела били привлечени общо около 90 обвиняеми и около 130 свидетели. Като имаме пред вид, че някои от селяните, излезли на 9 и 10 юни с оръжие в ръка, успели да се укрият и не били арестувани, тълпата на подсъдимите е показателен за големия брой селяни, взели участие в юнското въстание в Свищовско. По данни на „Свищовски известия“ били осъдени 21 обвиняеми, които получили общо 33 години строг тъмничен затвор. Най-голяма била присъдата на бившия околийски управител Ив. Ганев — 8 години строг тъмничен затвор. Останалите подсъдими поради липса на доказателства били оправдани.²⁹ Всичките подсъдими били подведени да отговарят по член 133 от Наказателния закон за въоръжена съпротива на „законната“ власт. Оправданите били включени в чер

²⁵ Търновски политически известия, г. I, бр. 3, 13. VI. 1923 г.

²⁶ ОДА, В. Търново, ф. 60, оп. I, арх. ед. 39, л. 6.

²⁷ Търновски политически известия, бр. I, 10. VI. 1923 г.

²⁸ Свищовски известия, бр. 47, I. IX. 1923 г.

²⁹ Пак там, бр. 47.

ите списъци на полицията и се намирали под постоянен надзор.

Причините за липсата на масово въстание през юни 1923 г. в Свищовско, както и в цялата страна, се крият в самата политика, провеждана от правителството на БЗНС. Проявявайки нерешителност и колебание, правителството не могло да разреши един от най-важните въпроси, стоящи пред българския селянин — въпроса за земята. Дребните и малоимотни селяни останали недоволни и дълбоко разочаровани от Закона за трудовата поземлена собственост, защото при провеждането му се дало възможност на едрите земевладелци да укриват поземлената си собственост. От закона било недоволно и богатото селячество, което членувало в БЗНС, поради това, че било принудено да укрива земите си. Така в село Драгомирово, Свищовско, земевладелецът Хр. Стаевски укрив нива от 42 декара, която по-късно била конфискувана.³⁰ В същото село общинският съвет се обърнал с молба до окръжната комисия за ТПС с искане средният тип стопанство за селото да не бъде 45 декара, както комисията е определила. Общината обосновавала своето искане, че с толкова малко земя със слаба почва не може да се изхрани едно семейство от 7—10 членове.³¹ Селячеството не било доволно и от Закона за трудовата повинност, който го е откъсвал от стопанството, за да работи на обществени строежи. Това недоволство довело до известен отлив от редовете и политиката на БЗНС. Изборите били показателни в това отношение. В доклада на свищовския околийски управител за резултатите от изборите на 14 януари 1923 г. четем: „В Българене — намалели с 41 гласа поради недоволството от раздаването на земята по закона за ТПС, използвано от комунистите. Овча могила — намалени 116 гласа поради засилената агитация на опозицията“ и т. н.³² При това недоволство голямата част от бедното селячество се убеждавало, че Българската комунистическа партия единствена се бори за подобряване положението на селячеството. Сговористката буржоазия привличала част от едрото селячество, недоволно от реформената политика на земеделското правителство, какъвто е случаят в с. Овча могила. Ето защо през юни въстанието не придобило масов характер.

Не на последно място причините за слабите въстанически действия в Свищовско се крият и в позициите на партийните организации по места. Въпреки решенията на IV конгрес на БКП за изграждането на единен фронт те не намерили най-верния път за осъществяването му. Пасивността им през юни дала възможност на буржоазията бързо да смаже стихийно вдигналите се на борба селски маси.

Превратът на 9 юни, който свалил земеделското правителство, имал за задача да разгроми революционното движение в страна-

³⁰ ОДА, В. Гърново, ф. 784, оп. 1, арх. ед. 16, л. 2.

³¹ Пак там, ф. 784, оп. 1, арх. ед. 16, л. 1.

³² Пак там, ф. 60, арх. ед. 18, л. 9.

та. Това налагало ръководството на БКП да проумее веднага целите на буржоазията и да предприеме контрамерки. Политическата обстановка в страната на 9 юни задължавала партията на българските работници да реагира светкавично на станалите събития, да призове трудещите се на упорита кървава класова борба срещу установилата се на власт фашистка диктатура. Но със своите решения тя изостанала от развиващите се събития. Нейните решения били добре дошли за превратаджиите, които така много се страхували от участието на Комунистическата партия в защитата на земеделската власт.

Свищовската партийна организация не предприела никакви конкретни действия за осуетяване на преврата в града и околията, макар че буржоазията се колебаела пред страха от надигането на трудещите се маси. Партийната организация в Свищов не се съобразила с марксистко-ленинското учение за революцията, според което най-трудната задача на революционната стратегия не се изразява само в приемането на революционни лозунги, а в мобилизацията на резервите и тяхното притегляне на огневата линия, създала се на 9 юни. Това, което станало при Плевен, трябвало да стане и при Свищов, защото партийната организация имала сили и възможности да се бори против преврата.

Юнското въстание открило нова страница в историята на българския народ, в която създаването на единния фронт за борба за установяването на работническо-селско правителство станало неотложна задача. „Девети юни като преврат — пише Васил Коларов, — извършен с помощта на контрареволуционното офицерство, принадлежи на буржоазията, но девети юни като въоръжено въстание на масите срещу настанената чрез преврат буржоазно-капиталистическа власт е неоспорим дял на трудещия се народ. Макар превратът на буржоазията да завърши успешно, а въстанието на масите да беше разгромено, все пак новото и великото, исторически ценното и трайното не е в преврата, а във въстанието.“³³

Въстанието убедило ръководителите на двете политически организации — БКП и БЗНС, в необходимостта от единен фронт. Военният ръководител на борбата през юни при Плевен, майор Г. Кочев, заявил: „Още при Гривица разбрах, че грешка беше, дето не се доверявахме на комунистите. Само ръка за ръка земеделци и комунисти, в единдействие ще успеем да съборим омазната, натрапената власт на „дърмоядите“ и да установим работническо-селско правителство.“³⁴

Още на 9 юни започнало отдолу нагоре изграждането на единния фронт. Както пише в спомените си Г. Георгиев, „Единният фронт беше образуван отдолу, от масите“³⁵. Голямата част от земеделските водачи в околията се убедили в несъстоятелността на

³³ Васил Коларов, Избрани произведения, т. II, с. 221.

³⁴ ОПА, В. Търново, дело № 487, с. 15.

³⁵ Пак там, дело № 421, с. 3.

словната теория и на досегашното отношение към Комунистическата партия и потърсили възможност за установяване на единодействие срещу узурпаторите. Подложени на терор от страна на буржоазията, свищовските комунисти се убедили в погрешността а деветоюнската им позиция. По тяхна инициатива се повели преговори с деятелите на Земеделския съюз Н. Георгиев, В. Попов, Ев. Вълбенски. Преговорите се водели в село Деков, в дома на Н. Георгиев. На проведената среща били уточнени условията и взето решение за изграждането на единен фронт.³⁶

Постигнатото решение за единодействие не можело да не плаши буржоазията, която виждала каква огромна сила се възправя срещу нея, сила, способна да я помете веднъж завинаги от историческата сцена.

Промяната в курса на партията след юнското въстание била схваната от фашизма и той пристъпил с голямо ожесточение към разгромяването на БКП и БЗНС. По заповед на вътрешния министър генерал Русев водачите на БЗНС били интернирани в Мелничко.³⁷ Ръководителите на БКП в околията: Милан Василев, Ев. Дамянов, Ст. Илиев и други, били хвърлени в затворите. Лишаването на партийната организация от нейните ръководители и фактът, че Окръжният комитет на партията не включил Свищовско в своя план за въстание, се оказали решаващи за неизбухване на въстание през септември 1923 г.

След Септемврийското въстание върху основата, положена на 9 юни и изградена през септември, продължило осъществяването на единните действия на комунисти и земеделци. И трябвало да дойдат изборите на 18 ноември 1923 г., за да се убеди фашистката буржоазия, че антифашистките сили в Свищовско не са унищожени. Партията и левицата на БЗНС използвали изборите за понататъшно укрепване на единството на трудещите се, за засилване позициите на Единния фронт на труда. В цялата страна за него били подадени всичко 317 492 гласа. За този значителен успех немалък дял имали и трудещите се от Свищовско. От 16 264, участвували в парламентарните избори, за работническо-селския блок в околията били подадени 8333 гласа, което представлявало над 50% от гласувалите.³⁸ Този резултат убедил народните маси, вървящи зад БКП и левите сили на БЗНС, в силата на единодействието.

Борбите на работниците и селяните през юни и септември 1923 г. имали огромно значение в историята на революционното движение в България. Това подчертават в „Отворено писмо до работниците и селяните в България“ Г. Димитров и В. Коларов: „Особено ние ще пазим и закрепваме съюза на всички трудещи се от градовете и селата, който в септемврийските борби биде под-

³⁶ Иван Игнатов, пос. съч., с. 142.

³⁷ ОДА, В. Търново, ф. 60, оп. 1, арх. ед. 39, л. 424.

³⁸ Работнически вестник, г. 27, бр. 33, 27. XI. 1923 г.

печатан с общо пролятата кръв на хиляди борци, паднали за общото народно дело.³⁹ Юнското въстание, представляващо пръв въоръжен опит срещу фашизма, показало на народните маси, н селяните и работниците жизнената необходимост от изграждането на Единния фронт. То ускорило болшевизацията на Българската комунистическа партия, тласнало революционното движение решително напред и подготвило едно от решителните условия за окончателната победа на пролетарската революция — съюза между пролетариата и трудовото селячество.

³⁹ Пак там, г. 28, бр. 1, 27. X. 1923 г.

ИЮНЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1923 ГОДА В СВИШТОВСКОМ РАЙОНЕ

Георги Плетньов

Резюме

Настоящая статья рассматривает июньское антифашистское восстание 1923 года в небольшом районе Болгарии — Свиштовском. В статье обращается внимание на подготовку и совершение переворота 9 июня 1923 г. и на то, как вспыхнуло само восстание. Показаны и причины, по которым повстанческие действия не приняли массового характера, вследствие чего одна часть восставших была вынуждена разойтись по домам, а другая пошла бороться под Плевной.

В статье рассматриваются также причины поражения восстания, заключающиеся в ошибочной политике БЗНС. Эта партия болгарского крестьянства не смогла защитить его интересы.

Автор рассматривает и позиции БКП относительно переворота, восстания и устранения допущенных ошибок.

Основы Единного фронта, заложенные после июньского восстания, в дальнейшем стали важным условием для победы социалистической революции в Болгарии.

DER JUNIAUFSTAND IM JAHRE 1923 IM BEZIRK SWISTOW

Georgi Pletnjoff

Zusammenfassung

Der Artikel befaßt sich mit dem Juniaufstand auf einem territorial beschränkten Gebiet — im Bezirk Swistow.

Es wird die Vorbereitung und die Umwälzung selbst erörtert. Auf Grund einiger neuen Dokumente untersucht der Autor die Erhebung und die Taten der aufständischen Bauern. Es wird auf die Minderzahl der Beteiligten an dem Aufstand gewiesen. Diese Minderzahl hat als Folge das Zurückziehen vieler Aufständischen, deren viele sich der Plewener Positionen anschließen und andere ganz ausscheiden.

Es werden auch die Ursachen für den Mißerfolg des Aufstandes in Betracht gezogen, die in der irrigen Politik des Bulgarischen Landwirtschaftlichen Volksverbandes und der Bulgarischen Kommunistischen Partei zu suchen sind.

Am Schluß des Artikels betrachtet der Autor die Bedeutung des Juniaufstandes für die Überwindung der irrigen, fehlerhaften Taktik der Bulgarischen Kommunistischen Partei vom neunten Juni und die Bedingungen für das Bilden der Einheitlichen Front — einer wichtigen Voraussetzung für den Sieg der sozialistischen Revolution.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII₅ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII₅ "CYRILLE ET METHODE" — V. TIRNOVO 1969/1970

ИВАН ДИМОВ

ПАЗАРНИЯТ МЕХАНИЗЪМ В УСЛОВИЯТА
НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ИКОНОМИКА

IVAN DIMOV

LE MECANISME DU MARCHÉ DANS LES CONDITIONS.
DE L'ECONOMIE SOCIALISTE

СОФИЯ — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1911

Разработката на проблемите на пазарния механизъм има голямо значение както за теорията на марксистко-ленинската политическа икономия, така и за практиката на социалистическото строителство. Това произтича от тясната връзка, която съществува между теоретическата осветленост и практическото разрешаване на тези проблеми, от една страна, и жизнените интереси и благосъстоянието на хората, от друга. Правилното решение на тези проблеми води както до по-бързото и хармонично развитие на общественото производство, така и до по-пълното задоволяване на потребностите на членовете на социалистическото общество. А това е и целта на социализма.

Значението на разработката на проблемите на пазарния механизъм нараства още повече в сегашните условия, когато дефицитността на повечето стоки е ликвидирана и когато извършваните в социалистическите страни стопански реформи поставиха развитието на производството в пряка зависимост от реализацията на произведената продукция. Ако в миналото, когато се чувствуваше остър недостиг от много най-важни стоки, главна задача и грижа на плановете органи бе да осигурят най-обща обвързка между основните компоненти на народностопанския механизъм, в т. ч. да обвържат и стоквата маса в цяло с покупателния фонд на населението, то задачата сега е далеч по-сложна. Освен тази най-обща обвързка е необходимо да се обезпечи правилно съотношение между търсенето и предлагането на всяка стока поотделно. Всичко това изисква не само да се подобрява планирането, но и по-пълно да се овладява и по-правилно да се използва пазарният механизъм при социализма.

Изхождайки от всичко това, Юлският пленум на ЦК на БКП (1968 г.) обърна специално внимание на проблемите на пазарния механизъм. Като отчете, че „ние не успяхме да създадем необходимите икономически условия, при които пазарният механизъм да действа нормално в интерес и под контрола на обществото“ пленумът подчерта, че „разгръщането на техническия прогрес и създаването на икономическа атмосфера за ефективно водене на стопанството изисква“¹ този механизъм да бъде опознат и използван.

В „Развитието на капитализма в Русия“ В. И. Ленин подчертаваше, че пазарният механизъм е категория, присъща на стокото стопанство. Като такъв той съществува обективно и действа и при социалистическото стоково производство. За разлика от ка-

¹ Т. Живков, Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество, С., 1968, стр. 48, 49.

питализма, където пазарният механизъм регулира стихийно развитието на икономиката, при социализма неговото действие „се осъществява посредством народностопанския план чрез предварително установяване на оптимални пропорции за развитието на икономиката от държавните планиращи органи“². Това обаче не означава, че развитието на социалистическия пазар и на целия възпроизводствен процес, процесът на реализацията на произведената продукция, се извършват абсолютно безпрепятствено, че проблемите тук са напълно решени. Напротив, тези проблеми са много и най-разнообразни и тъкмо пълното им теоретическо осветление е едно от необходимите условия за правилното функциониране на пазарния механизъм.

Пазарният механизъм включва в себе си като основни елементи търсенето, предлагането и цените, взети в тяхната най-тясна връзка и взаимна зависимост. В настоящата студия ние си поставяме за задача да изследваме същността на тези основни елементи и най-вече на търсенето и предлагането при социализма, факторите, които формират техния обем и структура, отношението, в което се намират едно към друго, както и влиянието на съотношението между търсенето и предлагането върху равнището на плавната цена.

За да се определи същността на търсенето като икономическа категория, е необходимо преди всичко да се изясни неговото отличие от потребностите, с които то е тясно свързано.

Между търсенето и потребностите има както качествена, така и количествена разлика. Те не са тъждествени понятия.

Под потребност ние разбираме исторически сложилите се осъзнати изисквания, нужди на хората, които се развиват заедно и в непосредствена зависимост от развитието на средствата за тяхното задоволяване. Потребностите произтичат от материалната природа на човека, от неговото постоянно взаимодействие с природната и социалната среда, което е необходимо условие за съществуването на човешките потребности и за тяхното реализиране. Както виждаме, потребността е категория общоисторическа, логическа. Потребността е първична, търсенето е вторично. Търсенето е специфична форма на проявление на потребностите на хората в сферата на обръщението в условията на стоковото производство. Като таква търсенето възниква там и тогава, където и когато се появяват стоковото производство и стоковата размяна. Затова ние трябва да разглеждаме търсенето винаги във връзка със законите на стоковото производство и обръщение. Търсенето е свързано с производството не непосредствено, а чрез потребностите, стоковото предлагане и динамиката на доходите на населението.

Ако търсенето е исторически образувала се форма, в която се

² Пак там.

проявява част от потребностите в условията на стоковото стопанство, то потребностите съставляват съдържанието на тази форма. Задоволяването на потребностите на хората в тези условия основно е ограничено от техните парични и натурални доходи. Фридрих Енгелс писа, че „за икономиста действителен представител на търсенето, действителен потребител е само онзи, който може да предложи еквивалент за това, което получава“³.

В условията на социализма поради наличието на стоково-паричните отношения по-голямата част от потребностите приема формата на парично търсене и се задоволява чрез пазара под формата на пазарни потребности. Така за нашата страна в последните години около 80% от потребностите населението задоволява чрез пазара. Друга, по-малка част от потребностите по силата на техния особено важен характер се задоволява чрез обществените фондове за потребление без пазара. Освен това част от потребностите от хранителни продукти главно не встъпва във вид на търсене поради това, че се задоволява в натурална форма от продуктите, които селяните кооператори получават при заплащане на част от техния труд или от личното стопанство. Както виждаме, не само че търсенето не отразява всички потребности на обществото, но количествено е по-малко дори и от задоволената част на потребностите.

Търсенето въплъщава в себе си тази част от потребностите, изразени в стойностна форма, която е насочена към пазара и може да бъде задоволена само с помощта на пазара. Не всяко търсене е обаче платежоспособно. К. Маркс отбелязва, че е „необходимо не само търсене на стоки, но търсене, представено от пари“, че що се отнася до търсенето, то е действително, платежоспособно само при условие, че има в свое разпореждане средства за обмяна.⁴

Много икономисти не правят разлика между покупателско и платежоспособно търсене.

Така например И. И. Корженевски, отъждествявайки тези две понятия, пише: „Под покупателско търсене ние разбираме платежоспособното търсене, т. е. не само потребност, но и възможност на населението да придобие определено количество стоки.“⁵ Три години по-късно в увода към друг свой труд авторът пише, че „покупателското търсене е сумата на изискванията на милионите купувачи, които имат свои индивидуални потребности и вкус“⁶, което определение според нас не е точно, защото не показва ясно същността на търсенето. Няколко страници по-нататък Корженевски

³ Маркс-Енгелс, Съч., т. 1, Изд. на БКП, С., 1957, стр. 545.

⁴ Архив К. Маркса и Ф. Енгелса, т. 4, Партиздат ЦК ВКП (б), 1935, стр. 115.

⁵ Корженевский, И. И., „Емкость рынка и методы его определения“, М., Госторгиздат 1962, стр. 10.

⁶ Корженевский, И. И., „Основные закономерности развития спроса в СССР“, М., Экономика, 1965, стр. 9.

отново отъждествява покупателското с платежоспособното търсене. Освен това той не споменава абсолютно нищо за търсенето на стоковите услуги.

П. Г. Олдак разбира под търсене „предявената на пазара платежоспособна потребност на населението от стоки и стокови услуги“⁷ Съвършено справедливо той критикува онези икономисти, които, погрешно изключват платените услуги при определяне на търсенето. Според нас обаче Олдак допуска грешка, като отъждествява покупателското и платежоспособното търсене.

Според В. В. Шченков „покупателското търсене е част от платежоспособното търсене и обезпечава реализацията на предметите за потребление чрез каналите на съветската търговия. Платежоспособното търсене е понятие по-широко. То включва търсенето и на стоки, и на услуги.“⁸ Както се вижда от определението, В. В. Шченков разграничава ясно тези две понятия, но влага погрешно съдържание. Под покупателско търсене той видимо разбира търсенето от населението на стоки, а под платежоспособно търсене — търсенето на стоки и на услуги.

„Първо условие за правилното изследване на потребителското търсене е правилното разбиране на категорията „търсене“ — пишат чехословашките икономисти и правилно. Но неправилно според нас и те определят търсенето. „Търсенето като категория на стоковото производство представлява от само себе си тази част от потребностите на населението, която встъпва на пазара във вид на покупателни фондове.“⁹ Както виждаме, тук се отъждествяват три понятия: покупателско търсене, платежоспособно търсене и покупателни фондове.

Според нас покупателското търсене се отличава от платежоспособното търсене, и то не само количествено, но и качествено, по същество.

Попкупателското търсене включва всички юнези потребности на населението, които са насочени към пазара, и количествено е по-голямо от платежоспособното търсене. Попкупателското търсене се проявява като сума от конкретни нужди на купувачите от определени стоки и стокови услуги. Като обществено-икономическа категория покупателското търсене изразява сложната взаимна връзка между потребностите на населението и техните парични доходи. Неговият обем и структура отразяват равнището на развитие на производителните сили, на социалистическите производствени отношения, обема на националния доход и разпределението му между отделните членове на обществото, равнището на културата, особеностите на бита, националните традиции и природно-климатичните условия. Освен това такива фактори като обема на жилищното

⁷ Олдак, П. Г., „Економическите проблеми повишения уровня жизни“, М., Экономика, 1963, стр. 74.

⁸ Шченков, В. В., „Статистические способы изучения покупательского спроса“, М., Госстатиздат, 1962, стр. 7.

⁹ „Některé problémy sledování osobní spotřeby“, Praha, 1960, p. 17.

строителство и възрастовите особености на населението, семейното положение, индивидуалните вкусове, модата и други също оказват съществено влияние върху покупателското търсене.

Тази част от покупателското търсене, която може да бъде заплачена, т. е. която е обезпечена с пари, има паричен еквивалент, представлява платежоспособното търсене. Върху величината и диапазона на платежоспособното търсене на първо място оказват влияние количеството на парите и равнището на цените. Разликата между паричните доходи на населението минус данъците, застраховките и другите плащания в бюджета определя в най-общи линии обема на платежоспособното търсене.

Не е правилно също така да се отъждествява платежоспособното търсене и с покупателния фонд на населението. Покупателският фонд — това е онази част от паричните доходи на населението, която остава след приспадане на нестоковите разходи и размера на спестяванията във влогонабирателните институти и която е предназначена за покупка на стоки и продукцията на обществено хранене от държавните и кооперативните търговски предприятия и организации. Ако към тази сума прибавим и частта от паричните доходи, която населението изразходва за покупка на продукти от ТКЗС на кооперативните пазари, ще получим размера на общия покупателен фонд. Както виждаме, платежоспособното търсене е по-голямо от покупателния фонд с величина, равна на сумата на паричните разходи на населението, отиваща за заплащане на услуги (комунално-битови, за транспорт и други).

Разграничаването на понятията покупателско търсене, платежоспособно търсене и покупателен фонд не е без значение и за практиката.

При планиране на покупателско търсене е необходимо наред с платежоспособното търсене да се отчита и това количество стоки, което може да бъде продадено на кредит. А от разликата между платежоспособното търсене и покупателния фонд се извежда съотношението между разходите за стоки и разходите за услуги.

Освен покупателско и платежоспособно търсене трябва да различаваме и потребителско търсене, което показва структурата на търсенето или търсенето на стоките по видове.

Въпросът за взаимоотношението между потребностите и търсенето има определено теоретическо и практическо значение.

Степента на количественото несъвпадение между потребностите и търсенето, между действителната обществена потребност и платежоспособната е различна на различните етапи на общественото развитие. К. Маркс пише, че „границите, в които представената на пазара потребност от стоки — търсенето — се отклонява количествено от действителната обществена потребност, са, разбира се, твърде различни за различните стоки; аз имам пред вид разликата между количеството на стоките, за които фактически е предявено търсене, и онова тяхно количество, за което би било предявено търсене при други парични цени на стоките или при други парич-

ни условия, съответно жизнени условия на купувачите¹⁰. Най-голямо влияние върху това оказват равнището на развитие на производителните сили и характерът на производствените отношения а също така степента на развитие на стоково-паричните отношения и мястото, което заемат в системата на производствените отношения на даденото общество.

В условията на капиталистическата икономика несъвпадението между увеличаването на потребностите и ограниченото платежоспособно търсене е израз на съществуващите антагонистическо противоречия. Както е известно, именно като следствие на основното икономическо противоречие на капитализма се явяват периодическите икономически кризи на свръхпроизводство. Разбира се тук става дума не за свръхпроизводство абсолютно, не за свръхпроизводство, взето само за себе си, взето по отношение на абсолютната потребност или на желанието да се притежават стоки. Този смисъл няма свръхпроизводство, защото именно в моменти на свръхпроизводство значителна част от нацията (особено работническата класа) е осигурена по-малко от когато и да било в друго време с необходимите продукти. Ако свръхпроизводството би могло да възникне само след като всички членове на дадена страна са задоволили поне най-насъщните си потребности, то в историята на буржоазното общество до наши дни не е шяло да има нито веднъж свръхпроизводство.¹¹ Следователно свръхпроизводството при капитализма е свързано само с платежоспособните потребности. При капитализма е възможно само епизодическо неравномерно нарастване на платежоспособното търсене на трудещите се маси. Вследствие на нарастващата експлоатация и задълбочаване на противоречието между производството и потреблението, на увеличаването на данъците, на поскъпването на услугите, на милитаризацията и други постоянно се намалява покупателният фонд на населението в техните общи доходи.

При социализма несъпадението между обществените потребности и търсенето приема съвършено нов характер. Потребностите са повече от платежоспособното търсене и не всички се задоволяват чрез търговията. Непрекъснато се разширява сферата на безплатното разпределение. Сега обществените фондове съставляват около 1/6 от доходите на населението и за сметка на тях се правят 1/5 от разходите за материални блага и услуги. Ролята и значението на обществените фондове ще се увеличават непрекъснато с прехода към висшата фаза на комунистическото общество. В повече ще се намалява разликата между действителните и платежоспособните потребности.

При зрелия комунизъм търсенето ще изчезне като икономическа категория на стоковото производство, защото ще изчезне само то стоково производство и всички свързани с него категории.

¹⁰ К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 902.

¹¹ К. Маркс, Капиталът, т. IV, ч. II, Изд. на БКП, С., 1962, стр. 548.

Нека разгледаме сега и *предлагането* като категория на стокното производство.

По своята същност предлагането представлява масата от стоки и стокови услуги, предназначени за размяна. Карл Маркс определя предлагането като „продукт, който се намира на пазара или може да бъде доставен на него“¹². Количествената определеност на ова понятие се състои в това, че не всички продукти, намиращи се на разпореждане на обществото, могат да изразяват предлагането, само тази тяхна част, която се намира или може да бъде доставена на пазара.

Предлагането на предметите за потребление, явявайки се материален израз на основната част на фонда за лично потребление, представлява част от съвкупния обществен продукт, която е насочена за задоволяване на потребностите на населението чрез размяната. Цялата тази стокова маса има определена пазарна стойност и ако обществото иска с тяхна помощ да задоволи свои потребности, то е длъжно да ги заплати. Разглеждайки въпроса за предлагането, за по-лесно К. Маркс взема годишната маса на възпроизводството във всеки отрасъл, без да отчита стоковите запаси.

В условията на социалистическата икономика предлагането включва (по стойност и по натурална форма) произведената в страната продукция, предназначена за размяна чрез каналите на търговията и групата на стоковите услуги (пътнически транспорт, електроенергетическо стопанство, водоснабдяване, радио, телевизия, театри, кина, бани, стадиони и други). Към стокното предлагане не се отнасят предметите за потребление, които се насочват към фонд извънпазарно потребление — за издръжка на въоръжените сили, за създаване на резерви за обезпечаване на нуждите на просветата, здравеопазването и за покриване на други обществени потребности. Тук не се отнасят също така и безплатните услуги на населението.

Върху обема и структурата на предлагането на стоки оказват влияние редица фактори, по-важни от които са:

1. Размерът на общественото производство и съотношението между I и II подразделение. Колкото по-бързо се развива и нараства общественото производство, съответно с това нараства и стокното предлагане. Така например, ако вземем промишленото производство на нашата страна, за периода 1939—1968 г. то се е увеличило 30 пъти, а само предметите за потребление (група „Б“ на общественото производство) — 18 пъти.¹³ А ето какво показват статистическите данни за нарастването на производството на някои по-важни стоки за народно потребление:

¹² К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 199.

¹³ По данни на ДУИ при МС.

Производство на по-важните стоки за народно потребление¹⁴

Видове промишлена продукция	Мярка	1939 г.	1956 г.	1965 г.	1968 г.
Месо	т	49 696	107 161	207 206	272 290
Мляко	хиляда л.	669 391	773 800	1 346 326	1 540 000
Масло млечно	т	694	4 660	11 922	15 114
Захар	хиляда т.	25	107	315	288
Памучни тъкани	хиляда м.	34 121	142 259	291 310	319 415
Вълнени тъкани	хиляда м.	5 294	12 701	20 119	22 556
Копринени тъкани	хиляда м.	1 125	5 309	15 106	19 251
Обувки (кожа и гъон)	хиляда чф.	—	1 853	5 154	5 799
Радиоприемници	бр.	—	92 200	129 858	138 832
Телевизори	бр.	—	—	74 184	152 949
Мотоциклети	бр.	—	—	6 505	6 491
Хладилници	бр.	—	—	40 591	91 090

Връзката между производството и предлагането може да се проследи и на основата на данните, характеризиращи индекса на капиталните вложения за група „Б“, на производството на предмети за потребление и на стокооборота на дребно (вж. таблица 2 на стр. 133).

Увеличението на производството на предмети за потребление е било различно през различните периоди на нашето социалистическо строителство. През първата петилетка (1949—1952 г.) средногодишният прираст на обема на предметите за потребление е бил 17,4%.

В този период, когато нашата страна трябваше да преодолява трудностите по снабдяването на населението с хранителни продукти, облекло, обувки и други предмети от първа необходимост, когато е трябвало да се осигуряват достатъчно стокови запаси, за да се организира социалистическата търговия, производството на храни, тъкани и обувки нараства със средногодишен прираст от 20,4%, а производството на другите предмети за потребление за същия период от време нараства средногодишно едва с 3,9%. През втората петилетка (1953—1957 г.) средногодишният прираст на промиш-

¹⁴ Статистически годишник на НРБ, 1966, стр. 97, 99, 141, 208; Статистически известия, кн. 12, 1968, стр. 7—11.

Таблица 2

Капитални вложения — група „Б“, производство на предмети за потребление и стокооборот на дребно¹⁵
(в % 1948 г. = 100)

Показатели	1956 г.	1960 г.	1965 г.	1968 г.
Капитални вложения в промишлеността група „Б“	94,5	389,4	529,0	1 121,6
Производство на предмети за потребление—група „Б“	208,3	408,0	702,5	1 034,5
Стокооборот на дребно на държавната и кооперативната търговия	270,9	433,0	614,0	799,3

цената продукция от група „Б“ спада на 12,1%. Както показва и анализът на нашето развитие, направен от Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 година, една от съществените причини за това спадане на прираста е подценяването на развитието на най-важните промишлени отрасли, имащо място по времето на култа към личността у нас. През третата петилетка (1958—1960 г.) средногодишният прираст при група „Б“ е 12,7%, като при нехранителните стоки (без облекло, тъкани и обувки) този прираст е 31,4%.¹⁶

2. Стоковото предлагане зависи от частта на т. нар. извънпазарно потребление в общия обем на произведената продукция. Значително влияние върху последното оказват и външните фактори и най-вече международната обстановка (например при изострена международна обстановка извънпазарното потребление се увеличава за сметка на армията и други).

3. Стоковото предлагане зависи и от величината и структурата на износа и на вноса на стоки. Характерна особеност на нашия внос е тази, че по-голямата част от него се заема от средствата за производство и най-вече от машините и съоръженията. Така например през 1956 година средствата за производство са заемали 93,0% от вноса, а през 1968 година — 87,6%.¹⁷ Заедно с увеличаването на нашите възможности ние увеличаваме и вноса на стоки за широко потребление, като часовници, фотоапарати, текстилни тъкани, цитрусови плодове, леки коли, телевизори, прахосмукачки, домашни шевни машини, мотоциклети и други търсени от населението стоки.

4. Върху обема и структурата на предлагането оказват влияние и измененията в стоковите запаси. Движението на стоки от производствените предприятия през съответните звена на търговията

¹⁵ Статистически наръчник, 1969, стр. 91; индексът за увеличаването на производството на предмети за потребление е изчислен по съставими цени от 1. I. 1962 г., а индексът за капиталните вложения е изчислен в ДУИ по абсолютни данни в текущи цени.

¹⁶ Вж. Икономическо и социално развитие на НРБ, С., БАН, 1964, стр. 46—47.

¹⁷ Статистически наръчник, 1969, стр. 101.

до магазинната мрежа и заведенията на общественото хранене не е непрекъснато, а в повечето случаи се извършва периодически. Тъй като потреблението е непрекъснато, необходимо е да се поддържа известен запас от стоки за ритмичното подхранване на търговската мрежа и за непрекъснатото задоволяване на растящите потребности на населението.

В зависимост от специфичните особености, характерни за отделните стоки, от съответствието на техния асортимент и качество на потребителското търсене, в зависимост от конюнктурата на пазара и необходимостта от попълване на стоковите запаси част от пазарните фондове остава в сферата на стоковото обръщение или пък, обратно, част от стоковите запаси се реализира от потребителите заедно с текущите пазарни фондове.

Виждаме, че обемът и структурата на стоковото предлагане се намират под влиянието на цял комплекс от фактори и в крайна сметка то се характеризира с планирания и фактическия стокооборот на дребно. Или обемът на пазарните фондове, т. е. това количество стоки, което в резултат на разпределението на стоковите ресурси се насочва към търговската мрежа за реализация от населението и за задоволяване на някои колективни нужди, определя в решаваща степен равнището и масата на предлагането на различните стоки.

Разбира се, равнището на стоковото предлагане в социалистическото общество се определя не само от количеството на произведените стоки, но също и от тяхното качество и дълготрайност. Влияние върху него оказва също така и своевременната доставка на стоките в търговската мрежа и правилното разместване на последната.

Характерна особеност за предлагането на стоки за народно потребление при социализма е тази, че то се осъществява главно от държавните и кооперативните предприятия и организации. Така делът на държавния сектор в стокооборота на дребно се е увеличавал така:

- 1948 година — 25,3 процента от стокооборота;
- 1952 година — 51,5 процента;
- 1960 година — 57,7 процента;
- 1966 година — 60,8 процента.

Делът на кооперативния сектор се е изменял съответно така: 43,5%, 47,8%, 42,2%, 39,1%. А делът на частния сектор от 31,2% през 1948 г. спаднал на 0,1% през 1966 г.¹⁸

Без да подценяваме проблемите на предлагането, според нас по-сложни са проблемите, отнасящи се до факторите, които формират обема и структурата на търсенето и закономерностите на неговото развитие.

¹⁸ Статистически сборник „Вътрешна търговия“, 1968, стр. 30-а.

Формирането на обема и структурата на търсенето на населението в най-общи линии е резултат на развитието на общественото производство, което, създавайки нови предмети за потребление, усъвършенствувайки предишните, способствува за възникването на нови потребности, доколкото „потребностите произтичат направо от производството или от реда на нещата, основан върху производството“¹⁹, както и на господстващите производствени отношения.

По-точно факторите, въздействащи върху търсенето и определящи неговия обем и структура, могат да се класифицират така:

I. Икономически фактори

1) величината на националния доход, съотношението, в което той се разпределя на фонд натрупване и фонд потребление, както и между отделните членове на обществото, в резултат на което се формират паричните доходи на населението;

2) съотношението между паричната и натуралната форма на разпределение на фонд потребление;

3) равнището и съотношението на цените на дребно на различните групи стоки в държавната и кооперативната търговия;

4) размерът и състоянието на търговската мрежа;

5) състоянието на производството на отделните стоки, степента на насищане на пазара с тях, скоростта на обновяване на качествените характеристики на произвежданите стоки и други.

II. Социални фактори

1) числеността на населението и неговият състав по пол и възраст;

2) социалната структура на населението;

3) съставът на семейството;

4) размерът на обществените фондове за потребление;

5) културното равнище на населението (определя търсенето преди всичко на стоките с културно-битово назначение, но повишаването на културата води и до увеличаване на търсенето на други стоки и най-вече на изискванията към тях);

6) историческите традиции, особеностите в бита и културата на населението;

7) възпитателната дейност на държавата и нейната социална политика и други.

III. Природно-климатически и географски фактори

1) продължителност на различните сезони на годината;

2) средногодишна температура, влажност и други.

IV. Други фактори

1) мода;

2) взаимозаменяемост на стоките;

¹⁹ К. Маркс, „Нищата на философията“, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 31.

- 3) сезонност;
- 4) жилищни условия;
- 5) равнище на образованието на населението;
- 6) структура и степен на задоволяване на потребностите на купувачите;
- 7) реклама;
- 8) обем и структура на продажбите на кооперативните пазари.
- 9) размер на постъпленията на селскостопански продукти от личните помощни стопанства и други.

Ясно е, че степента на влияние на отделните фактори върху търсенето на населението е различна, а освен това не трябва да се забравя, че при анализа на икономическите фактори ние среждаме някои променливи, параметрите на които не се поддават на прогнозиране. Според нас най-важни фактори, определящи обема и формиращи структурата на търсенето, са: величината на националния доход и пропорцията, в която той се разпределя на фонд натрупване и фонд потребление, равнището и съотношението на цените на дребно на различните групи стоки и числеността и съставът по пол и възраст на населението. Почти всички останали фактори оказват влияние главно върху формирането на структурата на търсенето.

Нека разгледаме тези по-важни фактори.

1. Националният доход е единственият източник за задоволяване на непрекъснато растящите потребности на населението. С колкото по-бързи темпове расте националният доход, толкова по-пълно ще се задоволяват потребностите на хората и при равни други условия ще се увеличава и обемът на покупателското търсене.

За нашата страна са характерни високи и устойчиви темпове на нарастване на националния доход, което е израз на високите темпове на икономическо развитие, постигнати през годините на народната власт. Ето данните, които характеризират нарастването на националния доход: (вж. табл. 3, стр. 137.)

Средногодишният темп на нарастване на националния доход за периода 1949—1956 г. е бил 7,4 процента, а за периода 1957—1968 година — 90%.²⁰ Размерът на националния доход през 1968 г. е над пет пъти по-голям, отколкото през 1939 г.

Предвижданият средногодишен темп на нарастване на националния доход у нас до 1980 г. е 8,6% и по Директивите на IX конгрес на БКП националният доход на глава от населението трябва да нарасне от 571 лв. през 1960 г. и 809 лв. през 1965 г. на 1100—1200 лв. през 1970 г.²¹ Изминалите досега години показват че планът се изпълнява успешно. През 1968 г. националният доход на глава от населението се увеличи до 973 лв., което е 3,8 пъти повече, отколкото през 1939 г. Средногодишно националният доход на глава от населението е нараствал с 5,4% през периода

²⁰ Изчислено по данни от Статистически справочник, 1971 г., стр. 9.

²¹ Отчет на ЦК на БКП през IX конгрес на партията, С., 1967, стр. 41.

Индекси на националния доход²²

Години	Индекси на националния доход при база 19.9 г. = 100	Индекси на националния доход при база предишната година = 100
1939	100,0	—
1948	101,3	147
1956	179,3	101
1960	281,9	107
1965	390,0	107
1968	503,0	106

1952—1956 г. и с 8,1% през периода 1956—1968 г. Тези данни показват, че увеличението на националния доход е постигнато в резултат на осъществяваните от партията крупни мероприятия в годините след Априлския пленум на ЦК на БКП (1956 г.).

За да се види по-точно процесът на повишаване на материалното и културното благосъстояние на населението, е необходимо да се проследи и пропорцията, в която националният доход се разделя на фонд натрупване и фонд потребление, която е една от най-важните икономически пропорции. В последните години у нас за натрупване се използва около 30%, а за потребление — около 70% от националния доход. Под влиянието на редица фактори обаче тази пропорция през различните години се колебае. За периода след 1952 г. относителното тегло на фонд потребление варира в границите от 65,8% до 85,7%. През последните няколко години съотношението между фонд натрупване и фонд потребление е следното:

- през 1963 г. — 29,0 : 71,0;
- през 1964 г. — 31,0 : 69,0;
- през 1965 г. — 28,3 : 71,7;
- през 1966 г. — 34,2 : 65,8;
- през 1967 г. — 33,1 : 66,9;
- през 1968 г. — 32,2 : 67,8.²³

Абсолютният обем на фонд потребление се е увеличавал непрекъснато, което се вижда от следните статистически данни²⁴:

²² Статистически годишник на НРБ, 1966, стр. 88; Икономическо и социално развитие на НРБ, Изд. на БКП, С., 1964, стр. 136; за 1968 г. данните са взети от ДУИ при МС.

²³ Статистически годишник на НРБ, 1966, стр. 89; данните за 1966—1968 г. са взети от ДУИ при МС.

²⁴ С. Станев, Националният доход и жизненото... стр. 29; Данните за 1968 г. са взети от ДУИ при МС.

Таблица 4

Фонд потребление

	1952 г.	1956 г.	1960 г.	1965 г.	1968 г.
Млн. лв. по съпоставими цени	1666,1	2 367,6	3 253,1	4 274,8 ²⁵	5 816,9
Индекси 1952г. = 100	100	142	195	251	341
Фонд потребление средно на лице по съпоставими цени-лв.	209,0	312,5	413,5	525,0 ²⁵	695
С т р у к т у р а ²⁶					
Фонд потребление	100	100	100	100	100
Лично потребление	92,2	91,7	92,0	90,7	90,6
Колект. потребление	7,8	8,3	8,0	9,3	9,4

Ако обемът на покупателското търсене на цялото население зависи от величината на националния доход и пропорцията, в която той се разпределя на фонд натрупване и фонд потребление, то покупателското търсене на отделните групи и членове на обществото се определя от тяхното положение в общественото производство, а следователно и от размера на дохода, получаван от тях в зависимост от количеството и качеството на изразходвания за обществото труд. След Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. на няколко пъти беше увеличавана средната работна заплата и особено заплатите на ниско платените работници и на младите специалисти, което доведе до сериозни изменения в разпределението на работниците и служещите по размера на месечната заплата. (Вж. табл. 5, стр. 139.)

Както се вижда, измененията са съществени. Непрекъснато намалява относителният дял на получаващите работна заплата до 60 лв., а след 1960 г. и до 80 лв., а се увеличава дялът на тези, които получават заплата над 80 лв., и още по-бързо — дялът на получаващите над 100 лв. Средната годишна работна заплата на работниците и служещите се увеличи от 778 лв. през 1956 г. на 1364 лв. през 1968 г.²⁷ Трудовото възнаграждение на селяните кооператори нарасна над три пъти. До 1956 г. доходите на селското население стояха почти на едно и също равнище при известни колебания през отделните години. Осъществените от партията меро-

²⁵ Цени 1. I. 1962 г.

²⁶ Статистически годишник на НРБ, 1966, стр. 89.

²⁷ Ст. Станев, Националният доход и жизненото... стр. 32; в. „Работническо дело“, 14. IV. 1969 г., стр. 3.

Таблица 5

Рботници и служещи по размера на работната заплата²⁸

Групи заплати	1957 г.	1960 г.	1965 г.	1967 г.	1968 г.
	месец юли			месец март	
Общо	100	100	100	100	100
До 60 лв.	45,6	30,6	12,2	5,0	3,6
От 61 до 80 лв.	28,8	30,1	27,0	19,0	18,0
От 81 до 100 лв.	15,0	19,7	25,8	24,8	23,4
Над 100 лв.	10,5	19,6	35,0	51,2	5,0

приятия за развитието на селското стопанство, като изменението в системата на изкупуване на селскостопанските произведения и увеличаване на изкупните им цени, намаляването на цените на изкуствените торове, горивата и други, създадоха за увеличаването на доходите на селското население, в т. ч. и на кооперираните селяни. Така доходът на един зает кооператор през 1967 г. включително и от помощното стопанство, достигна 1278 лв. (1956 г. — 284 лв., 1960 г. — 469 лв. и през 1964 г. — 739 лв.)²⁹

Съществени изменения в размера и структурата на работната заплата на работниците и служещите ще настъпят като резултат от Постановлението на ЦК на БКП и МС от 30. VIII. 1969 г. Увеличението на заплатите възлиза годишно на около 170 млн. лв.

Всичко това води до увеличение обема на покупателското търсене на населението в цяло и на отделните негови групи и членове, както и до съществените изменения в структурата на търсенето, т. е. в потребителското търсене.

2. Друг важен фактор, който оказва влияние при формирането на обема и структурата на търсенето на населението, са равнището и съотношението на цените на дребно на различните групи стоки в държавната и кооперативната търговия. Търсенето „се изменя в противоположна на цените посока: повишава се, когато тези последните падат, и обратно“³⁰

Не трябва да се забравя това, че цените са извънредно важен икономически лост за ръководството на народното стопанство

Основна тенденция в изменението на равнището на цените при социализма е тяхното намаление. Разбира се, за да се извърши намаление на цените, е необходимо да съществуват съответните предпоставки и условия за това.

²⁸ Статистически наръчник, 1969, стр. 15

²⁹ П а к т а м

³⁰ К. М а р к с, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 204.

Измененията в съотношенията между цените на различните групи стоки неизбежно води до изменения на структурата на търсенето. Населението реагира при всяко изменение на тези съотношения, като преразпределя своите средства (и преди всичко покупателните си фондове) с оглед постигането на най-изгодното отношение между своите постоянно растящи потребности и средствата за тяхното задоволяване. Доколкото изменението на цените на дребно се извършва винаги диференцирано, доколкото изменението на цените на отделните стоки е в различна степен, дотолкова с това се дава и определена насока на изменение на търсенето. Чрез изменение в равнището на цените на дребно на отделните стоки социалистическата държава насочва търсенето в направление, което отговаря на обществените интереси. Пример за това са ниските цени на детските стоки, както и относително високите цени на алкохолните напитки и на цигарите. Освен това с цените се стимулира търсенето на готовите или на изискващите незначителна дообработка стоки и т. н.

3. Трети фактор, който оказва влияние върху обема и структурата на търсенето, са числеността и социалният състав на населението, а също така и съставът по пол и възраст и размерът на семейството.

Както е известно, за периода 1946—1966 г. населението на нашата страна се увеличи с повече от 1 млн. и 200 хил. души. Съществени изменения настъпиха и в социалния състав на населението (вж. таблица 6 на стр. 23).

Най-многочислени и най-бързо се увеличават работниците. А няма съмнение в това, че характерът и начинът на задоволяване на потребностите на работниците, служещите и селяните са различни.

При определянето на търсенето трябва да се отчитат някои особености във формирането на доходите на различните групи. Така например доходите на кооперираните селяни се формират за сметка на паричното заплащане за вложения труд в общественото стопанство, от постъпленията на пари от реализацията на продукти от личните помощни стопанства, немалка част заема и натуралното постъпление и т. н. (Вж. табл. 6, стр. 141.)

Различна е и структурата на разходите на работниците, служещите и кооперираните селяни. Това се вижда от следните данни: (Вж. табл. 7, стр. 141.)

Влияние върху обема и структурата на търсенето оказва също и намаляването на натуралното и преминаването към паричното заплащане, което води до увеличение на покупките и до по-нататъшното развитие на стоково-паричните отношения.

Под влияние на това множество от фактори въпреки големия диапазон на колебания на търсенето извършващите се в него изменения са подчинени на определени закономерности, които могат съществено да се отклоняват в отделния акт на покупка от средното равнище, но се проявяват в търсенето на купувачите в цяло.

Таблица 6

Население по обществени групи според преброяванията през 1956 и 1965 г.³¹

Обществени групи	1956 г.		1965 г.		1965 г. в % към 1956 г.
	брой	относ. бял	брой	относ. дял	
Общо	7 613 809	100,0	8 226 564	100,0	108
Работници	2 219 809	29,2	3 468 145	42,2	156
Служещи	1 111 77	14,7	1 403 550	17,0	125
Кооперирани селяни	2 723 319	35,8	3 052 411	37,1	112
Кооперирани занаятчии	94 792	1,2	172 736	2,1	182
Други	1 454 712	19,1	1 297 222	1,6	89

Таблица 7

Паричен разход на наблюдаваните семейства средно на лице — структура³²

1	Работници		Служещи		Селяни	
	1962 г.	1967 г.	1962 г.	1967 г.	1962 г.	1967 г.
	2	3	4	5	6	7
Разход	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Храна	42,0	37,0	42,4	35,2	31,5	29,6
Спиртни напитки	1,6	2,1	1,1	1,2	2,3	2,2
Цигари и тютюн	2,5	2,1	2,0	1,7	1,9	2,0
Облекло и обувки	15,0	15,5	15,6	14,6	19,2	16,8
Жилище	10,9	9,6	8,4	10,8	13,2	12,1
Домашно обзавеждане	3,8	4,5	4,3	4,3	6,0	4,0
Културен и обществен живот	4,8	6,4	6,3	8,9	4,1	5,7
Хигиена	1,4	1,2	1,7	1,4	1,1	1,0
Пощенски и транспортни услуги	3,0	3,1	3,5	3,8	2,3	2,8
Данъци и такси	5,9	6,6	6,5	7,6	1,9	2,6
Други	9,1	11,9	8,2	10,5	16,5	21,2

³¹ Вж. Отчет на ЦК на БКП пред IX конгрес на партията, С., 1967, стр. 93.

³² Доходи, разходи и потребление на наблюдаваните семейства за 1962, 1965, 1966 и 1967 г., С., 1968, стр. 25.

Характерът на закономерностите на търсенето е обусловен от социалистическите производствени отношения и от действието на съответните икономически закони.

По-важни от тези закономерности са следните:

непрекъснато увеличаване на търсенето като резултат от увеличаване на покупателната способност, което намира отражение в ежегодното увеличение на продажбите на глава от населението. Така например, ако вземем 1952 г. = 100, то продажбите през 1968 г. на някои по-важни стоки в търговията на дребно са се увеличили: както следва: ориз — близо 3 пъти; месо и месни произведения — над 4 пъти; захар — 4,5 пъти; мляко — 6 пъти; вълнени тъкани — 4 пъти; копринени тъкани — 4,5 пъти; обувки — над 6 пъти; готови облекла и мебели — близо 8 пъти;³³

бързо нарастване на търсенето на стоки с културно-битово изменение, чийто дял в общия стокооборот се измени от 5,4 на сто през 1965 г. на 8 на сто през 1968 г. Продажбите на телевизори за периода 1960—1968 г. нараснаха 70 пъти, на хладилници — 35 пъти, на електрически готварски печки — 7,5 пъти, на леки коли — 7 пъти, на електрически перални — 4 пъти и т. н.³⁴

по-бързо увеличаване на покупките на непродоволствени стоки при непрекъснато увеличаване в тях на относителния дял на стоките за продължително ползуване. За периода 1952—1967 г. индексът на стокооборота на дребно от хранителни продукти е нараснал на 429,2%, а на нехранителни — на 574,6%.³⁵

увеличава се търсенето на животински и други най-ценни хранителни продукти и висококачествени непродоволствени стоки с увеличаване на дохода;

непрекъснато сближаване на структурата на търсенето на работниците от града и селото, на лицата на физическия и умствения труд, както и на тези от различните социални групи. Това се вижда ясно и от приведените данни за паричния разход на работниците, служещите и кооперираните селяни в таблица 7.

Когато привеждаме данни за стокооборота, трябва да подчертаем, че има разлика между обема и структурата на търсенето и обема и структурата на стокооборота на дребно. Последният отразява само реализираното, задоволеното търсене. Освен него има още и незадоволено търсене и формиращо се търсене.

Това са в най-общи линии въпросите около същността на категориите търсене и предлагане и факторите, които формират техния обем и структура в условията на социализма. Както виждаме, тяхното съществуване е обективно обусловено от съществуването на стоково-паричните отношения в социалистическата икономика. Съответно и диалектиката на тяхното развитие е тясно свързана с развитието на самите стоково-парични отношения и съответна с всички останали техни категории.

³³ В „Работническо дело“, 4. VI. 1969 г., стр. 3.

³⁴ Там там.

³⁵ Статистически паръчник, 1969, стр. 91.

Плановата икономика при социализма предполага задълбоченото изучаване на колкото се може повече от факторите, особено тези, формиращи търсенето, защото без знание на обема и структурата на търсенето, а също и на извършващите се в него изменения е невъзможно съзнателното установяване и поддържане на ела на от най-важните народно стопански пропорции — тази между търсенето и предлагането на стоките за народно потребление.

Търсенето и предлагането се намират в определено отношение, чрез което се проявява и законът за търсенето и предлагането.

Той се проявява като самостоятелен икономически закон в общата система на обективно действащите закони на стоковото стопанство и като такъв има място и в социалистическото стоково стопанство. Характерът, ролята и въздействието на този закон на стопанския живот обаче се изменят коренно. Създадени са обективни условия за съгласуване на размерите на производството с потребностите, т. е. за планомерно използване на този закон³⁶.

Третият основен елемент на пазарния механизъм е цената. Известно е, че проблемата за цените, за тяхната същност и фактори, от които зависят, е колкото сложна за разрешение, толкова и важна за народното стопанство. Може да се каже, че цената е една от най-важните икономически категории на стоковото производство. Още през февруари 1927 г. Пленумът на ЦК на КПСС отбелязва, че „в проблемата за цените се кръстосват всички основни икономически и политически проблеми на съветската държава“³⁷. Политиката на цените, явявайки се „възлов пункт на цялата стопанска политика на съветската държава, в крайна сметка определя: а) темпа и перспективите на развитието на промишлеността и емкостта на пазара за нейната продукция. . . ; б) темпа на социалистическото натрупване. . . ; в) силата на покупателната способност на червонца. . .“³⁸.

Цената е най-действеният и гъвкав икономически лост, с мощта на който социалистическата държава може да въздейства върху стопанския живот на страната. Затова трябва „постоянно да се подобрява системата на цените, като се привежда в съответствие със задачите на комунистическото строителство, с техническия прогрес, с развитието на производството и потреблението (к. н. — И. Д.), с намаляването на производствените разходи. Цените трябва да отразяват във все по-голяма степен общественото необходимите разходи на труд, да осигуряват покриването на разходите на производство и обръщението и известна печалба на всяко нормално работещо предприятие. Системното, икономически обосновано намаляване на цените въз основа на повишаване на производителността на труда и намаляване на себестойността на продукцията

³⁶ По-подробно за този закон вж. нашата статия „Законът за търсенето и предлагането при социализма“, сп. Ново време, кн. 10, 1969 г.

³⁷ „КПСС в резолюциите и решенията на създов, конференциите и пленумов на ЦК“, ч. II, М., 1953 г., стр. 345.

³⁸ П а к т а м, стр. 229.

е основната насока в ценовата политика през периода на изграждането на комунизма.³⁹

Без правилното решение на проблемата за ценообразуването и установяването на научно обосновани цени е невъзможно да се отстранят редица недостатъци в планирането на производството, да се осъществи пълна стопанска сметка и да се обезпечат нормални условия за рентабилна работа на предприятията. Недостатъците в ценовата система пречат за разкриването на икономическата ефективност на производството и на капиталните вложения, на техническия прогрес; те подкопават принципите на материалната заинтересуваност.

Ето защо значението на цената нараства още повече в условията на икономическите реформи, които се осъществяват в повечето социалистически страни. „Икономическият механизъм на новата система — се казва в Отчета на ЦК на БКП пред IX конгрес на партията — може да действа нормално, ако е налице научно обоснована система на цени и ценообразуване. Новата система на цени трябва да даде възможност правилно да се оценяват ефективността на производството и равнището на обществената производителност на труда.“⁴⁰

Правилното решение на проблемата за цените и ценообразуването е възможно само на основата на дълбокото познаване на системата⁴¹ от икономически закони и преди всичко на специфичните икономически закони на стоковото производство, които действуват в условията на социалистическата икономика. Важно значение има пълното опознаване и всестранното използване на закона за стойността. Защото цената е паричен израз на стойността на стоката. „Цената — пише В. И. Ленин — е проява на закона за стойността. Стойността е закон на цената, т. е. обобщен израз на явлението на цената. За „независимост“ тук може да се говори само за издевателство над науката“⁴². А К. Маркс отбелязва, че „както и да се установят или регулират първоначално цените на различните стоки една спрямо друга, във всеки случай тяхното движение се управлява от закона за стойността“⁴³.

Външно законът за стойността се проявява и действа чрез

³⁹ Програма на КПСС, С., Изд. на БКП, 1961, стр. 143—144.

⁴⁰ Т. Живков, Отчет на ЦК на БКП пред Деветия конгрес на партията, С., Изд. на БКП, 1967, стр. 72.

⁴¹ „В зависимост от историческото развитие на самото общество се изменят и действащите в него икономически закони. Едни от тях отпадат, други възникват, трети действуват на всички стадии на общественото развитие, като в резултат на изменящите се условия на общественото производство изменят само формата на своето проявление. Но всички те са тясно свързани с тези условия, свързани са и помежду си в известно единство на всяко ново стъпало на развитие, като образуват определена система от закони, произтичащи от условията на развитие на производителните сили в рамките на една или друга обществена форма“ (С. Г. Струмилини, Проблемы социализма и коммунизма в СССР, М., 1961, стр. 321).

⁴² В. И. Ленин, Съч., т. 20, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 200

⁴³ К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 189.

ите, а не чрез работно време, което е изразходвано за производството на стоката. Главното направление за съзнателното извършване на закона за стойността е това при ценообразуването и итиката на цените. Ето защо не са прави онези икономисти, които се опитват да отрекат или да омаловажат значението на закона за стойността като закон на цените при социализма и да отстранят процеса на ценообразуването от стойностната база.

* * *

Ние подчертахме, че елементите на пазарния механизъм се намират във връзка и взаимна зависимост помежду си. Влиянието на закона върху обема и структурата на търсенето беше вече показано. За да добием по-пълна представа за взаимодействието между елементите, нека да видим какво влияние оказва пък съотношението между търсенето и предлагането върху равнището на платената цена, т. е. да покажем мястото и ролята на ценообразуващия фактор търсене-предлагане в системата на другите ценообразуващи фактори.

Социалистическата икономика създава предпоставки за всеполюбно опознаване и използване на системата от икономически фактори. Ето защо в условията на плановете ценообразуване е необходимо да се отчитат ценообразуващите фактори, без да се отива произволно цената от обективните тенденции в движението на стойността. Като отразяват все по-пълно обществено необходими разходи на труд за производството и реализацията на стоките, тяхното качество, технико-икономически параметри и потребителски свойства, в същото време цените трябва да отразяват реални съотношения и основните тенденции на изменение на предлагането и търсенето.

Според В. П. Дяченко към ценообразуващите фактори „могат да се отнасят само такъв род обективни обстоятелства, които обуславят формирането и системата на цените, въздействайки върху равнището и съотношението“⁴⁴. Т. е. това са съществуващите обстоятелства, които могат да възникнат обективни обстоятелства, които оказват влияние или друго въздействие върху равнището и динамиката на цените. Факторите, които оказват влияние при формирането на цените, могат да се разделят на две групи:

I. Фактори, които определят величината на стойността и които въздействуват върху цените чрез изменението на величината на стойността.

II. Фактори, които обуславят и предизвикват отклонение на цените от стойността.

Към I група В. П. Дяченко отнася следните фактори:

- 1) техническата въоръженост на живия труд;
- 2) организацията на производството и труда;

⁴⁴ В. П. Дяченко, „Теоретическите основи и методика учета ценообразуващите фактори при планирането на цените“, М., 1964, стр. 5.

- 3) квалификацията, умениято и сръчността на работниците;
- 4) естествените условия на труда (природен фактор);
- 5) условията за реализацията на продукцията, определени териториалното разпределение на нейното производство и потребление (географски фактор);

б) размера на обществената потребност от всеки вид стока.

Такова обособяване на факторите в групи според нас се основа на Марксовите постановки. К. Маркс подчертаваше, че основа на цените се явява обществената стойност, т. е. обществено необходимите разходи на труд. Именно стойността има решаващо значение при плановото ценообразуване. Стойността е обективна основа за планиране на цените. А известно е, че величината на стойността се изменя непрекъснато вследствие промените в производителността на труда. „Производителната сила на труда — пише К. Маркс — се определя от разнообразни условия, между другото — от средното равнище на сръчността на работниците от степента на развитие на науката и нейната техническа приложимост, от обществената комбинация на производствения процес от размера и ефективността на средствата за производство и от природните условия.“⁴⁵ Последните фактори трябва да определят главно направление в динамиката на цените с оглед на това последните във все по-голяма степен да отразяват обществено необходими разходи на труд. Ние съзнателно не се спираме на този въпрос по-подробно, тъй като предмет на изследване тук са факторите, които отклоняват цената от стойността и най-вече измеждият тях съотношението между търсенето и предлагането.

Известно е, че още в I том на „Капиталът“ К. Маркс писа, че „възможността от количествено несъвпадение на цената с величината на стойността се съдържа в самата форма на цената“⁴⁶, тъй като цената е паричен, т. е. косвен израз на обществено необходимите разходи на труд. В предисловието към първото немско издание на „Нищета на философията“ Ф. Енгелс писа: „... постоянно отклонение на цените на стоките от тяхната стойност съставлява необходимо условие, при което и само по силата на което може да се прояви самата стойност на стоката“⁴⁷.

Но количественото отклонение на цените на стоките от тяхната стойност може да бъде предизвикано и от ценообразуващите фактори и на първо място от съотношението между търсенето и предлагането. Това отклонение на цената от стойността, както се изразява К. Маркс, „не е недостатък на тази форма, а, напротив, прави адекватна форма на такъв начин на производство, при който правилото може да си пробие път през безредния хаос само като сляпо действащ среден закон“⁴⁸. Следователно това отклонение може да има или стихийен характер (в условията на частна-

⁴⁵ К. Маркс, Капиталът, т. I, Изд. на БКП, С., стр. 74.

⁴⁶ Пак там, стр. 132.

⁴⁷ Маркс-Енгелс, Съч., т. 21, Изд. на БКП, С., 1967, стр. 186.

⁴⁸ К. Маркс, Капиталът, т. I, Изд. на БКП, 1955, стр. 133.

собственост), или характер на планомерно съзнателно отклонение на цената от стойността (при обществената собственост).

Към факторите, които предизвикват отклонение на цената от стойността, В. П. Дяченко отнася следните:

- 1) фондоемкостта на продукцията;
- 2) потребителските свойства на продукцията;
- 3) обезпечаването на необходимото равнище на рентабилност;
- 4) социалната значимост на продукцията;
- 5) съотношението между търсенето и предлагането.⁴⁹

При капитализма цената се отклонява от стойността изключително под влиянието на действието на закона за търсенето и предлагането. Ако дадена стока се търси много на пазара, то нейният собственик може да застави купувачите да му заплащат по-голяма цена. „Ако количеството на стоките на пазара е по-голямо или по-малко, отколкото е тяхното търсене, настъпват отклонения на пазарната цена от пазарната стойност.“⁵⁰

В основата на търсенето и предлагането лежат личните и обществените потребности и размерите на общественото производство от всеки вид продукция и по стоквата маса в цяло. Но търсенето изразява потребностите само косвено, в границите на тези доходи, които могат да бъдат използвани за покупка на дадена стока и в зависимост от нейната цена. А предлагането изразява непосредствено не размерите на производството, а условията на реализацията на стоките, едно от които е равнището и съотношението между търсенето и предлагането. Виждаме, че цената и съотношението между търсенето и предлагането са тясно свързани. „Ако търсенето и предлагането определят пазарната цена, то, от друга страна, пазарната цена... определя търсенето и предлагането.“⁵¹

⁴⁹ Тези автори дори считат, че съотношението между търсенето и предлагането е фактор, който влияе и на величината на стойността, и на отклонението на цената от стойността и затова „може да се отнася и към групата на факторите, формиращи обществено необходимите разходи, и към групата на специфичните ценнообразуващи фактори“. Те изхождат от това, че масата от стоки е от един вид трябва да задоволява потребността на обществото от дадената потребителска стойност. Величината на стойността на всяка стока представлява не само себе си частното от делението на общественото необходимите разходи на труд, създаващи масата стоки от дадения вид, на това количество потребителска стойности, което представя съвкупната обществена потребност. Величината на стойността на стоката зависи от размера на обществената потребност от дадения вид продукция, т. е. на пазара трябва да има такова количество стоки, за което обществото е способно да заплати пазарната стойност“ (К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 193). Според нас тези автори не са прави, защото размерите на обществената потребност определят не величината на стойността, а само границите, в които условията на производството се принават за обществено нормални, съответстващи на общественото необходимите разходи на труд. Вж. Н. В. Баутчина, „Економическите проблеми развитията на социалистическите системи социализма“, Изд. МГУ, М., стр. 113.

⁵⁰ К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 198.

⁵¹ П а к т а м, стр. 204.

Обстоятелството, че общото движение на цените в социалистическия стопанство се осъществява в зависимост от динамиката на общественото необходимите разходи на труд, не изключва възможността и необходимостта от отклонение на цените от стойността диктувано от изискванията на ценообразуващите фактори, от на родностопанските потребности. Това се обуславя и от необходимостта от използването на всички функции на цените. Съществена особеност обаче на това отклонение е тази, че цената се установява в планов порядък от социалистическата държава.

Съгласно изискванията на закона за стойността сумата на цените на стоките, реализирани в течение на определен период от време, трябва да се равнява на сумата на техните стойности.^{51a} Но цената на всяка отделна стока, както и сумата на цените на всяка отделна стокова група, може да бъде (и обикновено е) по-голяма или по-малка от величината на съдържащата се в тях общественото необходим труд. Законът за стойността действа не само по отношение на всяка отделна стока, но и по отношение на цялата маса стоки от даден вид. За производството на всяка отделна стока трябва да бъде вложен само общественото необходим труд. Щом дадената стока е произведена в количество, което превишава наличната обществена потребност (става въпрос за платежоспособната обществена потребност, защото, както пише К. Маркс, „доколкото общественото иска да задоволява своите потребности и да произведе да за тази цел известен вид стоки, то трябва да ги заплати“⁵², част от общественото работно време се оказва напразно изразходвана и цялата маса стоки представлява тогава на пазара много по-малко обществен труд от онова, което действително се съдържа в него. Тъкмо обратното ще стане, ако количеството на обществения труд, което е изразходвано за производството на определен вид стока, е твърде малко в сравнение с размера на обществената потребност, която трябва да бъде задоволена с тази стока. В първия случай стоката трябва да бъде продадена по цена, по-ниска от нейната стойност, а част от нея може да не бъде въобще реализирана. Във втория случай стоката трябва да бъде продадена по цена, по-висока от нейната стойност.⁵³

В условията на стокото производство за показател на това, че работното време, изразходвано за производството на цялата маса стоки от даден вид, е общественото необходимо, служи величината на търсенето. Затова съотношението между търсенето и предлагането е важен показател, който характеризира сложилото се в даден момент съотношение между величината на общественото необходимите и фактическите разходи на труд за производството на цялата маса стоки от даден вид. Отчитането на действието на закона за търсенето и предлагането при ценообразуването позволява да се съгласуват размерите на производството с потребностите.

^a Вж. Труды МИНХ, вып. 43, стр. 151—152.

⁵² П а к т а м, стр. 199.

⁵³ Вж. К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, С., 1953, стр. 200.

Марксистката политическа икономия не отрича значението на закона за търсенето и предлагането при формирането на цените. Но практиката досега слабо отчиташе влиянието на този закон при планиране на цените. Допреди няколко години, когато производството беше слабо развито и съществуваше „стоков глад“ за повечето от продуктите, грешките в цените не оказваха съществена роля за реализацията на стоките, а следователно и върху производството, защото всичко, което се произвежда, намираще пласмент. Сега обаче условията се измениха съществено. Ликвидирана е дефицитността на по-големия брой стоки. Всичко това налага да се премине към една по-гъвкава система на цените. „Необходимо е едновременно с поддържането на по-голяма стабилност на цените да се осигури възможност и за оперативното им и гъвкаво изменение (к. н. — И. Д.), когато това се наложи.“⁵⁴

Практиката на социалистическото строителство у нас в условията на новата система на ръководство на народното стопанство наложи да се премине за една част от стоките към определяне на техните цени по пътя на договорите, на някои стоки държавата ще установява пределен максимум или пределен минимум на цените и за някои стоки — цени „от . . . до“. Пределни цени ще се използват главно при определяне на цените на такива стоки, които се ползват с голямо търсене, макар и имащи високо равнище на цената — стоки на обработващата промишленост, обувки, трикотаж, битови машини и т. н.⁵⁵

Подчертавайки, че при социалистическото ценообразуване трябва да се съобразяваме и да отчитаме действието на закона за търсенето и предлагането, ние разбираме такава гъвкава ценова система, която да има научна основа. За това е необходимо на първо място задълбочен и постоянен икономически анализ с цел да се даде качествена характеристика на сложните и заплетени обективни икономически връзки и взаимозависимости, като се търси и тяхната количествена характеристика и измерение на същата. Тук не става дума да се допусне игра на цените под влияние на всички изменения, които настъпват в съотношението между търсенето и предлагането. Не трябва да се забравя, че съотношението между търсенето и предлагането има различно отношение и значение при установяването на плановите цени на различните части на обществения продукт в зависимост от характера на продукцията, от състава на участниците и от конкретните особености на размяната. Особеностите на отделните пазари (организирания и неорганизирания, между държавния и кооперативния, между социалистическите предприятия и населението и т. н.), на различните видове обществен продукт (средства за производство и предмети за потребление

⁵⁴ Т. Живков, Основни насоки за по-нататъшното. . . стр. 41.

⁵⁵ Вж. „Материали консултативной встречи по вопросам новой системы планирования и руководства народным хозяйством“, 17—20 октябрия 1967 г., С., 1967, приказване на Д. Давидов.

ние) определят и границите на действие и сферите на влияние на закона за търсенето и предлагането.

Най-ясно ролята на търсенето и предлагането се проявява на кооперативните пазари, където цените се установяват под негово средствено влияние на този фактор. Държавата оказва чрез организирания пазар влияние на тези цени, като увеличава производството на селскостопански продукти и изменя по такъв начин съотношението между търсенето и предлагането в полза на предлагането.

Освен това трябва да се различават кратковременните конюнктурни колебания в съотношението между търсенето и предлагането от колебанията, предизвикани от факторите с продължителен порядък и пораждащи необходимостта от отклонението на плановата цена. Много важно е да се изяснят причините, под влиянието на които се образуват тези съотношения.

Несъответствията между търсенето и предлагането могат да бъдат:

а. По продължителност на действие: *кратковременни и дълготрайни*. Кратковременните са свързани с относителната самостоятелност в измененията на обема и структурата на производството и на обема и структурата на потребностите, при което възникват както нови продукти, така и нови потребности. Така например при появата на нови стоки, които по-рано населението въобще не е потребявало, тъй като те не са били произведени (телевизори, хладилници, перални машини, нафтови печки и други), отначало производството не може да задоволи търсенето напълно. Необходим е определен период, за да може производството да отговори напълно на нуждите на потребителите, създавайки съответстващи производствени мощности. Разрешаването на тези краткотрайни несъответствия между търсенето и предлагането става преди всичко чрез увеличаването на обема на производството при съответно използване на механизма на цените за стимулиране или ограничаване на потреблението. Дълготрайните несъответствия са свързани с нарушаването на пропорционалността, породено от неразвитост на производствените мощности, недостиг на суровини и материали, неправилно или недостатъчно отчитане на тенденциите в развитието на търсенето, незаинтересуваност на производителите и т. н.

б. По характера на честотата на възникването: *редовно повтарящи се*, които се обуславят от сезонните изменения в производството и търсенето, и *спорадически*, свързани с измененията в търсенето под влиянието на модата и други или с измененията в предлагането под влиянието на естествени (природни) причини, носещи обективен характер и обуславящи намалението или увеличението на производството и влошаването или подобряването на качеството (най-вече в селското стопанство).

в. В зависимост от района на обхвата: *общи*, предизвикани в по-голямата си част от несъответствието между размерите и струк-

рата на производството и потреблението, и *локални* (местни), родени от недостатъците в планирането и организацията на оборота, от нарушения на плановете задачи, от неправилно разделение на стоковите фондове и т. н.

Несъответствието между търсенето и предлагането се изразява както в натрупването на свръхнормативни запаси за някои видове стоки, на залежала продукция, така също и в наличието на задоволено търсене на отделни видове стоки, в превключване на търсенето от едни стоки на други, в необоснованото съкращаване на редица случаи на производството на абсолютно необходими стоки и разширяването на производството на ненужни стоки.

Основен път за урегулиране на съотношението между търсенето и предлагането при социализма е планомерното, съзнателно увеличаване на производството в съответствие с нарастването на търсенето. Ликвидирането на несъответствието изисква ускорено развитие на производството на дефицитни стоки, подобряване на планирането на тяхното производство по време и разпределение по райони, провеждане на редица мероприятия за повишаване на качеството и разнообразяване на асортимента на произвежданата продукция.

Това е заложено в плана на настоящата и на следващата петилетка, където се предвижда да се увеличат чувствително производството и пазарните фондове на онези стоки, търсенето на които е напълно задоволено и да се създаде по този начин правилно съотношение между търсенето и предлагането с оглед обезпечаването на необходимите условия за постепенното снижение на цените. Последното трябва да дойде като резултат на снижение на обществено необходимите разходи на труд и изменение в съотношението между търсенето и предлагането. Юлският пленум на ЦК на БКП (1968 г.) взе и съответни решения с оглед премахването в близките 2—3 години на „дефицитността на някои основни стоки и създаване на нормални условия на пазара“⁵⁶.

В същото време не трябва да се подценява и значението на другия начин за регулиране на съотношението между търсенето и предлагането — изменението на цената. В случая става въпрос за по-пълно и правилно използване на стимулиращата функция на цената. Цената преразпределя принадлежния продукт и по такъв начин оказва влияние (стимулиращо или ограничаващо) върху производството. Всяка цена според нас оказва някакво влияние. Когато цената е висока, тя увеличава стимула на производството, но в същото време ограничава стимула на потребителите и обратно. Цената на всяка стока трябва да изпълнява функцията на балансиране на нейното търсене и предлагане. А цялата система на цените трябва да осигурява общото пазарно равновесие. Това изисква тази система да бъде непрекъснато усъвършенствувана по пътя на обосновани изменения на цените. В отделни случаи с оглед да

се подобри съотношението между цените на отделните стоки и се въздейства върху търсенето в желана посока не се изключва и възможността от повишаването на цените на някои стоки.

Със създаването на изобилие от продукти и стоки необходимостта от използването на цената за привеждане в съответствие на търсенето и предлагането ще намалява⁵⁷ и ще се използва само тогава, когато е невъзможно бързо да се увеличи производството и продажбата на една или друга стока в съответствие с размерите на търсенето.

Регулирането на цените трябва да се извършва в съответствие с характера на въздействие върху тях на съотношението между търсенето и предлагането. Задачата не се състои в това цената автоматически да изравнява търсенето и предлагането, а да оказва активно въздействие върху тях. За това е необходимо да се отчете еластичността на търсенето на отделните стоки, тъй като потребителите реагират по различен начин при изменение на цената на всяка отделна стока. Така например снижението на цените на стоките от всекидневното, малкоеластично търсене предизвиква в съвсем малка степен увеличение на покупките на тези стоки, а основното освобождава парични средства и повишава търсенето на други по-ценни стоки. Ето защо с оглед да се избягнат пазарните смущения е необходимо предварително да се увеличи в необходимите размери производството на последните. Снижението на цените на стоките с високоеластично търсене води до бързо нарастване на покупките на същите тези стоки, до плътното насищане на потребностите от тях. Ето защо, за да се осъществи реално снижение на цените, е необходимо допълнително производство на продукцията в размери, достатъчни да покрият нарасналото платежоспособно търсене. Важно значение има взаимозаменяемостта на различните видове продукти, доколкото изменението на цените на едни стоки води до нарастване или намаляване на търсенето на други, което трябва да се има пред вид.

Важно значение има установяването на временно завишени цени на новите стоки със свършено нови потребителски свойства, които се ползват с повишено търсене. Защото усвояването на производството на нови стоки е свързано с повече разходи, трудности и други. Ето защо цените трябва да стимулират новите отрасли и производството на стоки от нови материали. Докато не се организира масовото производство на тези стоки и тяхното предлагане изостава от търсенето им, техните цени трябва да бъдат установени на по-високо равнище в сравнение с цените на старите стоки, взаимозаменяеми с тях. В дадения случай цената временно ще служи като инструмент за ограничаване на тяхното потребление.

⁵⁷ Не е прав според нас А. А. Белов, който твърди, „че с ръста на материалното производство и равнището на народното благосъстояние, с развитието на науката и техниката. ... влиянието на този фактор (на търсенето и предлагането върху цената — И. Д.) ще нараства все повече“ — Учет соотношения спроса и предложения в ценообразовании, АН СССР, М., 1964, стр. 95.

ние и за урегулирането на търсенето и предлагането. Впоследствие с увеличаването на тяхното производство и с изменението на съотношението между търсенето и предлагането е необходимо своевременно преразглеждане и намаление на цените им. Те трябва да бъдат намалени до нормалното равнище. Във връзка с това изискване подвижността на цените приема сега особено важно значение. Тя е призвана да обезпечи ускорено развитие на новите отрасли и да изиграе решаваща роля при формирането на покупателското търсене на населението в нужното направление.

Създаването на гъвкава система на цените не изключва, а изисква, щото във всички случаи да се запазва стойностната основа на цените; отклоненията на цените над и под стойността не трябва да бъдат произволни. Освен това отклоненията на цените от стойността могат да имат продължителен или краткотраен характер. Това е свързано със стимулиращата функция на цената. За някои стоки цените се задържат продължително време над стойността (леки коли, алкохолни напитки, тютюн и други) или под стойността (детско облекло, някои стоки от първа необходимост). Тук има място и социалният фактор при ценообразуването.

Не по-малко значение при социализма имат и временните отклонения на цената от стойността. Те са свързани с оперативното регулиране на настъпващите изменения в съотношението между търсенето и предлагането като резултат от действието на периодически фактори: мода, природно-климатически и други.

При разработката и решаването на проблемата за научно обосновано отклонение на цената от стойността неизбежно възниква следният въпрос: какъв трябва да бъде критерият, който би ни показал в какъв размер следва да изменим цената (в посока на намаление или повишение) под влияние на съотношението между търсенето и предлагането. За практическото провеждане на ценовата политика в дадена страна е много важно да се знае степента, в която трябва да се измени цената.⁵⁸

Според нас при изменението на цената под влияние на фактора търсене — предлагане трябва да се изхожда от възможностите на производството (размера на предлагането), научно обоснования норматив на стоковия запас, размера на търсенето и сегашната цена. Плановата цена ще намерим, като изменим цената в такава посока и в такъв размер, които биха довели до урегулирането на стоковия запас до величината на нормалния, т. е. до балансиране на търсенето и предлагането.

Социалистическата държава, като изхожда от установените потребности (или очакваното търсене) и от наличните ресурси (възможности за производство), планира някакъв обем на про-

⁵⁸ Цената се отклонява от стойността не само под влияние на търсенето и предлагането, а и под влияние на такива фактори като потребителските свойства, социалната значимост, фондоемкостта и други. Тези фактори обаче не могат да се проявят самостоятелно, доколкото тяхното отчитане е немислимо откъснато от съществуващото съотношение между търсенето и предлагането.

изводството на дадена стока. Едновременно с това, изхождайки от равнището на себестойността и необходимостта от получаване на натрупвания за разширеното възпроизводство, установява цените на дребно.⁵⁹ Известно е, че обемът на търсенето на всяка стока се определя както от доходите, така и от цената на същата стока (разбира се, и от цените на другите стоки). Ако установената (действащата сега) цена е завишена ($P > \frac{D}{B}$, където P е установената цена, D — обемът на търсенето, B — обемът на производството (на предлагането), то предлагането ще превишава търсенето ($BP > D$). При това положение част от стоката не ще бъде реализирана и ще залежи като свръхнормативен запас в търговската мрежа. Приетата оценка на величината на обществено-необходимия труд, представен във всяка единица на цената P , при дадения обем на производството B не ще бъде напълно призната от обществото. Така ние откриваме горната граница на цената: цената на всяка една стока трябва да бъде установена на такова равнище, при което сумата на цените на всички стоки от даден вид да не превишава величината на предявеното търсене ($\sum P \leq D$). Горната граница на отклонението е обусловена от равнището на доходите с еластичността на търсенето и с взаимозаменяемостта на различните видове продукция. Установяването на цени на стоките на равнище, значително превишаващо тяхната стойност с цел регулирането на търсенето и предлагането, е допустимо и икономически оправдано само като временна мярка. Това завишение на цената трябва да бъде строго ограничено както по абсолютно равнище, така и по броя на стоките, за които то се отнася. Тези стоки не трябва да бъдат от първа необходимост. Извънредно високите цени ограничават реализацията и потреблението на стоките и те могат да бъдат използвани в този случай, когато търсенето превишава значително предлагането.

Определянето на оптимално равнище на цените на дребно на временно дефицитните стоки представлява трудна задача. Ако недостатъчно високите цени способствуват за образуването на опашки и спекулация, то завишените цени правят изгодно тяхното занаятчийско производство, засилват контрабандния им внос, а също и спекулацията с тях на вътрешния пазар и изтичането на национална валута или ценни материални блага извън пределите на страната по незаконен път.

Когато цената е завишена над горната граница, тя трябва да бъде намалена до такова равнище, щото да създаде реални условия и възможност за реализация на залежалите или загубилите част от погребителските си свойства стоки при сегашното състояние на търсенето и предлагането независимо за сметка на какви елементи от цената се извършва нейното намаление (или обезценката) — печалбата, данък оборота или себестойността.

⁵⁹ Вж. Труды МИНХ, вып. 43, стр. 154.

И обратно. Ако установената от нас цена е занижена ($P < \frac{D}{B}$), то търсенето ще превишава предлагането ($D > BP$), което ще предизвика смущения при реализацията. В процеса на тези смущения спекулативните елементи ще повишат цената над държавната. Така ние откриваме долната граница: цената на всяка стока трябва да бъде установена на такова равнище, при което сумата на цените на всички стоки от даден вид да не бъде по-малка от величината на предявеното търсене ($\sum P \geq D$). Следователно цената трябва да бъде повишена до равнище, което да ликвидира дефицитността на дадената стока. Най-ниската граница, под която се подкопават обективните основи на стопанската сметка, е себестойността на продукцията и минимално необходимото равнище на рентабилността. Установяването на цени под себестойността е допустимо само при особени обстоятелства и в качеството на временна мярка (например при внедряването в бита на населението на стока с изключително полезни потребителски свойства, още неизвестни на потребителите).

Като цяло съотношението на цените в народното стопанство е призвано да обезпечавя най-целесъобразна структура на търсенето и потреблението на населението, а също така да стимулира производството на нови стоки, на дефицитни изделия и по такъв начин да способствува за изравняването на съотношението между търсенето и предлагането, между потребностите и ресурсите.

Ясно е, че при планирането на цените последните трябва да се установяват на такова равнище и в такова съотношение, които биха обезпечили съответствието между търсенето и предлагането. И ако между установената цена и стойността има значително отклонение, това ни показва, че ние се натъкваме на определена диспропорция в разпределението на обществения труд между отделните производства. Изменяйки пропорциите в разпределението на този труд в планов порядък, ние можем да урегулируем съотношението между търсенето и предлагането и в същото време да изменим цената в посока към нейната стойност.

Икономическата действителност е много богата, многообразна и сложна. Това особено се отнася до проблемите на плановото ценообразуване и оттук до правилното поддържане на пропорцията между търсенето и предлагането на стоките.

Основна предпоставка за решаването на тази проблема, както вече подчертахме, си остава задълбоченият и научно обоснован икономически анализ, тъй като всяка грешка в тази област води до принижаване на огромната роля на цената и до неизползуване на онези преимущества, които социалистическият строй предоставя. Но тук не трябва да се пренебрегва и количественият анализ, който би изиграл най-ефективна роля само ако се използват съвременните икономико-математически методи и модели и електронно-изчислителната техника.

* * *

Такива са по-важните проблеми около основните елементи на пазарния механизъм в условията на социализма и тяхното взаимно действие. Разбира се, теоретическото и практическото изясняване на мястото и ролята на пазарния механизъм в конкретните условия на социалистическата икономика е постоянна задача, която изисква непрекъсната и продължителна изследователска работа на по-широк кръг научни работници.

РЫНОЧНЫЙ МЕХАНИЗМ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Иван Димов

Резюме

В статье рассматривается одна актуальная, имеющая большое значение для народного хозяйства проблема. Это значение возрастает ещё больше в нынешних условиях, когда дефицит в большинстве товаров ликвидирован и когда проводимые в социалистических странах экономические реформы поставили развитие производства в прямую зависимость от реализации произведённого продукта.

Отметив большое значение проблемы рыночного механизма, Июльский пленум ЦК БКП (1968 г.) уделил ему специальное внимание и подчеркнул, что необходимо полнее овладеть им и в дальнейшем использовать его.

Рыночный механизм включает в себя спрос, предложение товара и цены, взятые в их самой тесной связи и взаимозависимости. Как таковой он существует объективно и действует в социалистическом товарном производстве. В отличие от капитализма, где рыночный механизм регулирует стихийное развитие экономики, при социализме его действие „осуществляется с помощью народнохозяйственного плана посредством предварительного установления оптимальных пропорций развития экономики государственными плановыми органами“. Это, однако, не означает, что проблемы здесь полностью решены. Наоборот, именно правильное решение таковых обеспечит правильное функционирование рыночного механизма. Таких проблем много, и они разнообразны. Здесь мы рассматриваем только спрос, предложение и цену как основные элементы рыночного механизма, их суть, факторы, формирующие их объём и структуру, и влияние ценообразующего фактора спрос — предложение на уровень плановой цены.

LE MECANISME DU MARCHE DANS LES CONDITIONS DE L'ECONOMIE SOCIALISTE

Ivan Dimov

R é s u m é

Dans cet article est examiné un problème actuel d'une grande importance pour l'économie nationale. Cette importance augmente encore davantage dans les conditions actuelles où le déficit de la plupart des articles est liquidé et où les réformes économiques effectuées dans les pays socialistes ont mis le développement de la production en dépendance directe de la réalisation du produit.

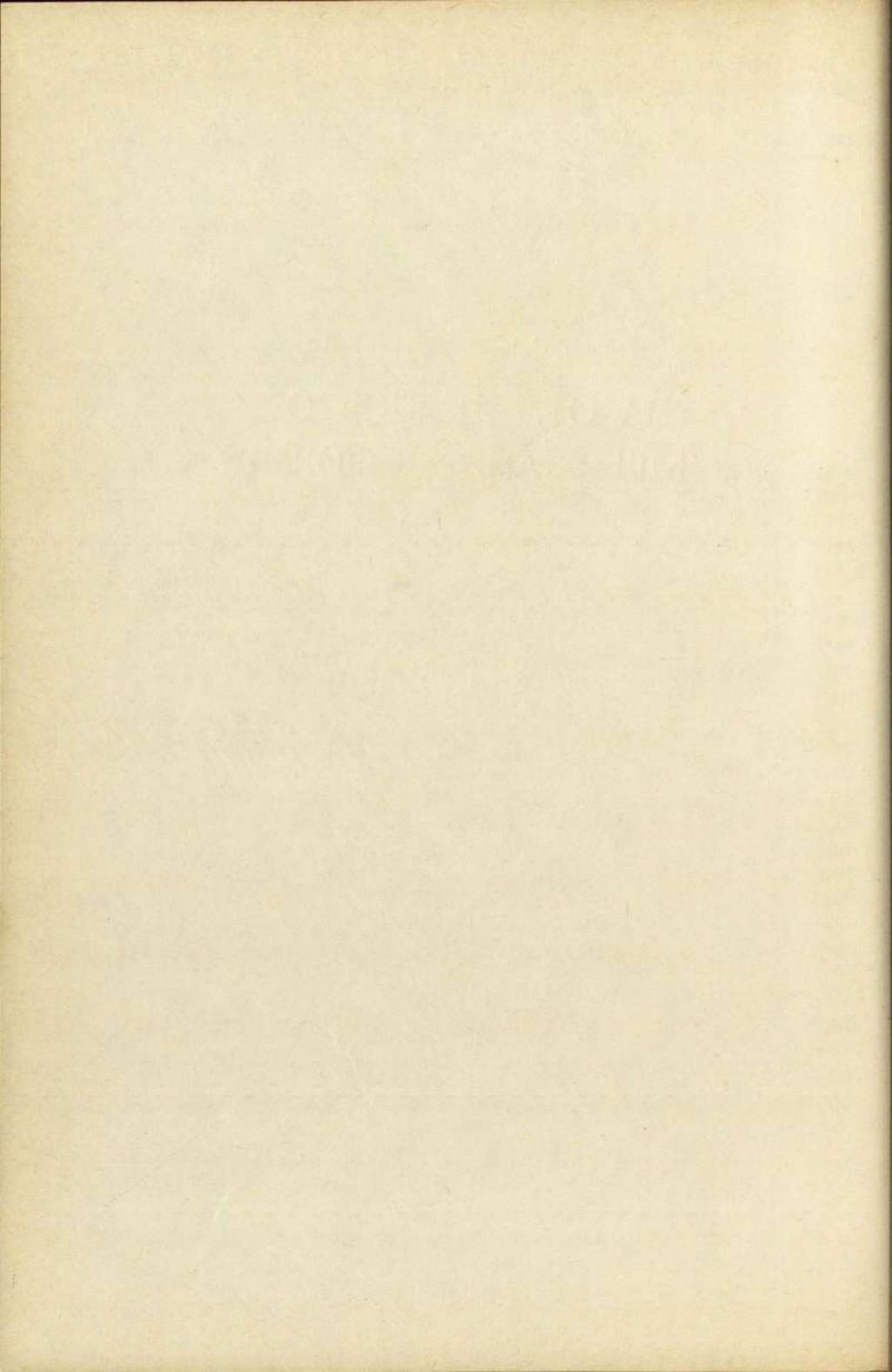
Mettant en relief la grande importance du problème du mécanisme du marché, la session plénière de juillet du Comité central du Parti communiste bulgare de 1968 lui accorda dans ses délibérations une attention spéciale et souligna qu'il est nécessaire qu'il soit mieux connu et utilisé avec plus de succès.

Le mécanisme du marché comprend l'offre et la demande des articles et leurs prix, pris dans leurs rapports et leurs dépendances réciproques les plus étroits. Un tel mécanisme existe réellement et il est en vigueur dans la production marchande socialiste. A la différence de l'économie capitaliste où le mécanisme du marché règle son développement d'une manière spontanée, dans l'économie socialiste il est soumis au plan de l'économie nationale par l'établissement d'avance d'un optimum des proportions du développement de l'économie par les organes d'Etat de planification. Cependant cela ne signifie point que les problèmes en sont résolus. Au contraire c'est la résolution correcte de ces problèmes qu'assurera le fonctionnement normal du mécanisme du marché. Ces problèmes sont multiples et variés. Dans cet article nous étudions seulement l'offre, la demande et les prix comme éléments fondamentaux du mécanisme du marché, leur essence, les facteurs de terminant leur volume et leur structure et l'influence du facteur de l'offre et de la demande formant les prix, sur le niveau du prix planifié.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII₆ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII₆ "CYRILLE ET METHODE" — V. TIRNOVO 1969/1970

СТЕФАН ВАСИЛЕВ
ЗА ОТНОШЕНИЕТО
„СЪДЪРЖАНИЕ — ФОРМА“

STEPHANE VASSILEV
DU RAPPORT DU CONTENU ET DE LA FORME

ЗА ОТНОШЕНИЕТО „СЪДЪРЖАНИЕ — ФОРМА“

Много често на отношението „съдържание — форма“ се гледа метафизически, като се използва така наречената „сила на приликата“ и струващата се простота и очевидност на много полония от това отношение. Метафизическо разбиране на отношението „съдържане — форма“ понякога могат да имат и хора, стоящи на диалектически позиции и даже воюващи активно против метафизиката. Това най-често се получава поради недостатъчна теоретическа разработка на диалектиката между съдържание и форма и поради едно неправилно в много отношения определение на тези категории.

I. ОТНОШЕНИЕТО „СЪДЪРЖАНИЕ — ФОРМА“ — КОНКРЕТНА ПРОЯВА НА ЗАКОНА ЗА ЕДИНСТВО И „БОРБА“ НА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИТЕ

Ако искаме да разкрием по-добре истинското взаимоотношение между съдържанието и формата, трябва да използваме за изходно начало мислите на В. И. Ленин, изказани в неговите афористични „Философски тетрадки“. Особено важно методологическо значение имат така наречените елементи на диалектиката. Елемент 15 гласи: „Борбата на съдържанието с формата и обратно. Извървяне на формата, преработка на съдържанието.“* Казано в елемент 15 Ленин разглежда като пример на елемент 9, а чрез него то се свързва с елемент 5, а последните два елемента ни разкриват закона за единство и „борба“ на противоположностите. Следователно от елементите на диалектиката се вижда, че според В. И. Ленин разработката на взаимоотношението между съдържание и форма трябва да се извършва в тясна връзка с ядрото на диалектиката, т. е. със закона за единство и „борба“ на противоположностите. Според Ленин отношението „съдържание — форма“ е конкретизация на закона за единство и „борба“ на противоположностите, а това изисква да разработваме взаимоотношението „съдържание — форма“ като противоречие, раждащо развитието на нещата, като източник на самодвижението. И в този смисъл не може да се говори за многозначност на съдържанието и формата като философски категории. Съдържанието и формата трябва да се разглеждат само в един смисъл, който произлиза от разбирането им като конкретизация на един от законите на диалектиката. Такава

* В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, стр. 193.

постановка, която е напълно в духа на Лениновите мисли, отри всякаква многозначност.

При разкриване съдържанието на отношението „съдържание форма“ не бива да се изпуска и един въпрос, който според нас е маловажен. Трябва добре да се обясни за кое отношение ще говорим, дали за отношението на обективните страни от действителността — наречени съдържание и форма, дали за философски категории, или за философските понятия. Това понякога не се уточнява, в резултат на което се създават редица недоразумения и неточности. Ние най-напред ще се спрем на отношението между страните на предметите, наречени съдържание и форма, а след това ще се помъчим да разкрием взаимоотношението на тези страни, фиксирано в категориите съдържание и форма и опознато от съответните философски понятия.

Съдържанието и формата се явяват като страни на противоречието и като такива те се намират в единство и „борба“. Първо, съдържанието и формата преминават едно в друго като страни на противоречието. „Диалектиката е учение за това, как могат да бъдат и какви биват (как стават) *тъждествени противоположностите* — при какви условия те биват тъждествени, превръщайки една в друга (En lisant Hegel)¹ „Преходът в своята противоположност се конкретизира например тогава, когато страните на противоречието се оказват съдържание и форма; в такъв случай преходът на всяко във всяко друго се явява като противоречие между съдържание и форма с последователни изменения на едното и другото.“²

От цитираните мисли се вижда, че винаги противоположните страни на едно противоречие преминават една в друга. Няма уговорка, че това не важи за съдържанието и формата като страни на главното противоречие в нещата. Следователно противоположностите „съдържание — форма“ могат да сменят местата си, да преминават едно в друго, съдържанието във форма, а формата в съдържание. Има обаче философи, които отричат взаимния преход на съдържанието и формата. Такъв възглед е развил авторът на статията „О противоречиях социалистического общества и пути их преодоления“³. Според него казаната по-горе закономерност не носи универсален характер.

Задачата според нас не е да отричаме всеобщата валидност на установени положения от нашата диалектика, а да се помъчим правилно да ги разбираме. Ето например как И. Андреев тълкува прехода на съдържанието и формата като противоположности. Според него не бива тяхното преминаване да се разбира в буквален смисъл. Като възразява на разбирането за буквалното преминаване на съдържанието във форма и на формата в съдържание, то

¹ В. И. Ленин. Философски тетрадки, БКП. С., 1956, стр. 83.

² Сб. Ленин об элементах диалектики, Наука, М., 1965, стр. 248.

³ Сп. Коммунист, 1958, кн. 2.

ше: „Новата форма като че ли преминава в съдържание, в истинен смисъл се слива с това съдържание, по-пълно го изразява и организира. Възникването на новата форма означава коренно разрушаване на съдържанието. И в този смисъл говорят, че формата преминава в съдържание.“⁴ „А това значи, че взаимният процес на съдържанието и формата се осъществява в процеса на максималното изостряне на противоречията между формата и съдържанието, в хода на отхвърляне на старата форма и възникване на нова, т. е. в процеса на коренно качествено изменение на предмета.“⁵ Това тълкуване, макар и по начало правилно, в някои отношения предполага механическо, метафизическо разкъсване на формата от съдържанието. Не бива да се забравя и тук указанието на И. Ленин за раздвояване на единното цяло. Това деление на формата на стара и нова и съчетанието ѝ с различно съдържание, както ще видим по-нататък, не е много убедително.

Как трябва да тълкуваме този тезис от материалистическата диалектика (преминаването на съдържанието във форма и обратно), за да не изпаднем на позициите на софизма и еkleктиката, които го тълкуват твърде произволно. Тук се налага да направим следното уточняване. Ако старата форма влиза в борба със собственото си изменение и преминава в нова форма, това е преминаване в противоположност, в смисъл старото става ново, или релативното съдържание се сменя от прогресивно, това също е преминаване в противоположност. Но не бива да се разбира абсолютно, буквално, метафизически, че формата ще стане съдържание, а съдържанието форма. Ако това се осъществява в буквален смисъл на думата, съдържанието и формата ще променят своята природа. Когато се говори за преминаване на съдържанието във форма и обратно, се дават някои по-известни примери. Казва се, че производствените отношения са форма на начина на производство, а в друг смисъл като икономическа база те са съдържание на обществената надстройка. Или общественото битие е съдържание на общественото съзнание, а самото обществено съзнание е съдържание на своите форми. Тези фрази са добили голяма употреба, но погледнато на тях по-прецизно, могат да се направят следните бележки. На въпроса, дали икономическата база е съдържание на надстройката, трябва да се отговори отрицателно. Също отрицателно трябва да се отговори и на въпросите: общественото битие съдържание ли е на общественото съзнание, действителността съдържание ли е на науката, средата съдържание ли е на организмите и т. н. Но по този въпрос по-нататък. Сега ни интересува може ли формата да стане съдържание в едно и също отношение на един и същ предмет. Това не може винаги да стане. Казвам „винаги не може“, защото абсолютността на тази теза е нарушена от някои нови факти, открити от науката. Може фор-

⁴ Московский рабочий, 1968, „Пути и трудности познания“, стр. 219.

⁵ Московский рабочий, 1968, „Пути и трудности познания“, стр. 219.

мата на едно явление да бъде съдържание на друго явление, може също така съдържанието на някакъв предмет да е форма на друг. Това като че ли е съвсем естествено, в резултат на което следва твърдението, че формата и съдържанието в една и съща връзка отношение не могат да менят местата си в буквален смисъл. Обратни примери досега не се даваха и всички тълкуват този тезис по горния начин. Но сега науката ни даде примери, които показват, че в една и съща връзка и в едно и също отношение съдържанието може да бъде форма и формата — съдържание. Пример в това отношение са атомното ядро и ядрените процеси. Това представлява, най-общо казано, комплицирана система от протони и неутрони. Съдържанието на атомното ядро са протоните и неутроните, негова форма са ядрените сили, взаимоотношенията между тези частици. Като връзка между елементите на съдържанието служат пи-мезоните, тогава отношението между тях се явява като форма (на нуклеона).

И така протоните и неутроните могат да бъдат взети като елементи, чиито отношения се осъществяват чрез пи-мезоните. Ако обаче разгледаме пи-мезоните като елементи, тогава отношението между тях ще се осъществи посредством протоните и неутроните. Ето как пи-мезоните стават елементи на съдържанието, а протоните и неутроните — техни отношения. Така в едно и също отношение формата и съдържанието менят своите места в буквален смисъл, без това да означава, че протоните стават пи-мезони и пи-мезоните стават неутрони. Те не са преминали едно в друго, но просто оная страна, която наричаме съдържание, може да бъде и форма, а формата — съдържание и при това на един и същ обект в едно и също отношение. Съдържанието буквално става форма и формата — съдържание, без частиците да са променили своята природа. Този факт, макар и единичен, не ни дава право да обявяваме за общовалидни по-горе направените изводи, но той допълва разбирането за взаимното преминаване на противоположностите.

Направените разсъждения са полезни, но също така в известно отношение се базират на едно традиционно разбиране за съдържанието и формата. Освен това сложната природа на споменатите частици прави посочените явления още по-трудни за обяснение и оправдава в известно отношение неточностите при разкриване на тяхната диалектика.

Ако приложим положението за преминаване на противоположностите към онези случаи, когато материалното се определя като съдържание, а духовното като негова форма, когато обективната действителност се разглежда като съдържание на понятията, които са само форми, трябва да направим извод, че материалното при определени условия може да премине в идеално, а при други условия идеалното да стане материално, или действителността да премине в познание, а познанието в действителност. Такова взаимно преминаване не става. От това могат да се направят следните из-

ди: или че взаимното преминаване на противоположностите не жи за материалното като съдържание и за идеалното като форма, или че материалното и идеалното не се намират в отношение „съдържание — форма“, не са противоположни страни на едно противоречие. Ние приемаме за правилен втория извод и намираме за неубедително мнението, според което материалното и идеалното, действителност и наука и т. н. се намират в отношение на съдържание и форма.

За нас материалното си има свое материално съдържание и своя материална форма, а идеалното свое идеално съдържание и своя идеална форма. В този аспект на разсъждения представлява интерес да се определят съдържанието и формата на познавателния образ, като се има пред вид, че най-използуваната характеристика за него е „субективен по форма и обективен по съдържание“. Какво се разбира тук под форма и съдържание на познавателния образ или по-точно как се обяснява това? Думата обективен в този случай най-често се взема с едно от своите значения — нещо, което съществува въвн от субекта на познанието. По този начин познавателният образ се схваща като форма, чието съдържание е обективно реално съществуващият предмет със своите свойства и закономерности. Може ли да се съгласим с твърдението, че доколкото образът носи в себе си елементите на обективното съдържание, доколкото той и отразяваният предмет могат да се характеризират като тъждествени по съдържание. Ако се съгласим с това, ще се получи, че при познавателния образ идеалната форма е в единство с материалното съдържание и обратно. А това е логически неизпълнено и не съответствува на фактите. Ако образът се схване като единство от материално съдържание и идеална форма, той ще бъде с едната своя част тъждествен субстанциално с обективната действителност. Но между обекта на познанието и познавателния образ няма субстанциално сходство, защото познавателният образ е психично явление. Задължително условие за неговата характеристика е психичността. Но да има познавателен образ трябва обективно да има някакво сходство и ако това сходство не може да бъде по природа (субстанция), то трябва да бъде по структура и форма. През последните години в резултат на това много голямо място в трудовете по марксистическа гносеология заеха термините хомоморфизъм и изоморфизъм. Философите, запознати с постиженията на кибернетиката, математическата логика и други частни науки, с голяма охота възприеха тези термини, които по-точно определяха сходството между обект и образ. Според тях между познавателния образ и обекта на познанието съществува подобие само по структура, благодарение на което с помощта на познавателните образи получаваме познание за структурата и формата на предмета, а не за тяхното качество и същност и още по-точно за тяхното съдържание. Казвам по-точно за тяхното съдържание, защото, когато опознаваме структурата и формата на даден пред-

мет, ние получаваме познание за една част от неговото качество. А това е така, защото качеството на едно явление не се изчерпва само с броя и природата на елементите, от които се състои, а то се определя и от начина на тяхната организация. Но понеже тази част от качеството на предметите, която зависи от формата, е част от тяхната същност, то познание за качеството е и познание за същността. Следователно познавателният образ като подобие по структура на обекта на познанието ни дава познание и за една част от качеството и същността, но не и за съдържанието. Излиза така, че познавателният образ ни дава познание за онази част от качеството и същността на предмета, която зависи от неговата структура, а за останалата част, зависеща от природата на елементите, т. е. от съдържанието, не ни дава познание. А това е неприемливо. Ето защо ние не бива да преувеличаваме употребата на термините „хомоморфизъм“ и „изоморфизъм“. Ние не бива да забравяме, че познавателният образ ни дава познание и за формата, и за съдържанието на предметите и явленията, но самият той като психично явление си има свое съдържание и своя форма, които по природа са идеални.

Неправилен е и възгледът, според който действителността е съдържание, а науката нейна форма. По този начин отношението „действителност — наука“ се представя като отношение на „съдържание към форма“. Ако приложим тезисът за преминаване на противоположностите една в друга в буквален смисъл, ще трябва в определен момент науката да стане действителност, а действителността — наука. При взаимоотношението между наука и действителност трябва да се разясни разликата между обект на науката и нейното съдържание. Обект на науката е външната материална действителност, но съдържанието и е винаги идеално. (Тук не става дума за ония науки, които изучават психичните явления.)

Накрая още един аргумент против твърдението, че действителността е съдържание на науката, а последната е нейна форма. При това положение теорията трябва да се смята като просто описание на действителността. Човечеството ще се лиши от възможността да изказва хипотези. Освен това не могат да се направят никакви предвиждания на бъдещето, не може научно да се мечтае. Нали трябва да чакаме всичко да се появи в действителността и тогава да го отразим. По този начин теорията се превръща само в един регистратор на съществуващите явления. Човешкото познание като форма винаги ще бъде подчинено на своето съдържание — действителността. Но фактите са съвсем други. Цялата обществена действителност показва, разкрива творческата същност на човека, самата тя е възможна благодарение на човешкото творческо мислене, познание, което не бива да се разбира само като пасивна форма. Ако ние приемем, че всяка научна теория е само форма, зависеща и следваща развитието на съдържанието, то ние не можем да обясним цялата марксистическа идеология, която се е появила да-

и преди да има социалистически обществен строй. Би трябвало приемем, че капиталистическата действителност е нейното съдържание, защото тя се появи върху капиталистическо общество тогавашно.

Трудно можем да отговорим на въпроса, кое е съдържание на това творчество, конструкцията, рационализацията, появили се най-пред в съзнанието, в теорията, в мисленето и тогава реализирани в практиката. Как да обясним тогава, че в математиката има кива теоретични положения, които според горното разбиране биха трябвало да са безсъдържателни, докато не се приложат към действителността. Но може да се създаде модел, неприложим към реалния свят, но приложим към други научни положения, да доведе до откриване на нови закономерности на обективната действителност, познани и приложими в практиката. Тогава кое е съдържанието на тези идеални форми? Ние не бива да забравяме, че теорията е нужна за решаване на практически задачи, а това може да стане, когато тя съществува, преди да бъде използвана. Следователно не е приемлив тезисът, че идеалното е форма на съществуване на материалното, а последното е неговото съдържание. Не е приемлив обратният тезис за материалното като форма, а идеалното като негово съдържание. Тези мисли още веднъж доказват несъстоятелността на схващането на Минасян⁶ за многоаспектността на съдържанието и формата и са илюстрация как не бива метафизически да се разглежда взаимоотношението между тях и да се разкъсва тяхното единство.

По същите съображения са неприемливи и определенията на формата като съдържание на надстройката, на общественото битие като съдържание на общественото съзнание.

Единството на противоположностите не се изчерпва само с тяхното преминаване, то предполага относително тъждество на тези противоположности. Тук веднага се налага въпросът: намират ли се в диалектическо тъждество (тъждество в различие) съдържанието и формата като страни на дадено противоречие? Между формата и съдържанието на един предмет има нещо общо, благодарение на което те са страни на този предмет, а не два различни предмета. Това, че те са форма и съдържание на един и същ предмет, ни дава право да направим извод, че те имат нещо общо помежду си и благодарение на това общо те са съдържание и форма на един и същ предмет. Ако нямаша нищо общо помежду си, не биха били страни на един и същ предмет, не биха били в единство.

Тъждеството на съдържанието и формата, на „динамиката“ и „статиката“ е причина за качествената определеност на предметите. Ето защо съвсем правилно е твърдението, че няма съдържание без форма и форма без съдържание и че самото съдържание е преминаване на формата в съдържание, а формата — преминаване на

⁶ А. М. Минасян, Категории содержания и формы, Ростов, 1962, стр. 268.

съдържанието във форма. Тъждеството на формата и съдържанието води до тяхното задължително съществуване. За пръв път Хегел е обърнал внимание на това, че формата се явява момент на съдържанието. Като воювал против метафизическото откъсване на формата от съдържанието от Кант, той писал: „При разглеждане на противоположността между форма и съдържание твърде важно да не се изпуска от поглед, че съдържанието не е безформено, формата е едновременно и съдържание, и се съдържа в самото съдържание и представлява от само себе си нещо външно на него. Така че съдържанието не е нищо друго освен преход на формата в съдържание и формата не е нищо друго освен преход на съдържанието във форма.“⁷

На неразкъсваемото единство на формата и съдържанието обръщат голямо внимание в своите работи Ф. И. Георгиев и Б. С. Украинцев. „Формата е затворена в самото съдържание и се определя от него. Затова самата форма в известни условия и отношения се явява съдържание, а съдържанието — форма.“⁸ „Всяка част е едновременно и съдържание, и форма.“⁹ Според посочения възглед формата се разглежда като момент на съдържанието, а отношението между съдържанието и формата се представя като отношение на част към цяло.

Освен в единство формата и съдържанието се намират в „борба“, която е източник на всяко развитие, на всяко самодвижение. Твърде разпространено е мнението, че борбата между съдържанието и формата съществува, когато едното от тях е остаряло, а не се говори за формата и съдържанието въобще. „Прогресивното съдържание влиза в противоречие с несъответстващата му форма.“¹⁰ „Развитието на съдържанието изпреварва развитието на формата. Този процес има закономерен характер и довежда в последна сметка до несъответствие между остарялата форма и новото съдържание.“¹¹ „Това противоречие се проявява преди всичко между новото съдържание и старата форма. Същността на противоречието се състои в това, че старата форма противодейства на съдържанието да се развива.“¹²

От тези мисли и от много други, които не е нужно да превеждаме, защото и тези са достатъчни за нашата цел, се вижда, че борбата между съдържанието и формата се разбира едностранчиво. Излиза така, че пълно единство между съдържание и форма има в оня момент, когато те не са остарели. В момента, когато съ-

⁷ Гегелъ, Сочинения, том I, стр. 224.

⁸ Ф. И. Георгиев, Категории материалистической диалектики, М., 1960, стр. 45.

⁹ Б. С. Украинцев, „К вопросу определений“ категорий „содержание“ и „форма“ Сб. „Вопросы диалектического материализма“, М., 1957, стр. 113.

¹⁰ Марксистско-ленинская философия, ИПЛ, М., 1966, стр. 176.

¹¹ Основы на марксистско-ленинская философия, 1966, стр. 217.

¹² Основни закони и категории на материалистическата диалектика, Изд. на БКП, С., 1962, стр. 176.

държанието изпреварва развитието на формата, а формата се запазва относително постоянна, се появява несъответствие между формата и съдържанието, а последното поражда борбата им. При съответствие на форма и съдържание борба няма, тогава когато формата започне да изостава от съдържанието, тогава възниква противоречието между тях. Тук се явява един въпрос: има ли пълно, абсолютно съответствие на съдържанието и формата на който и да е предмет, в което и да е време на неговото развитие? Ако на този въпрос се отговори положително, веднага следва друг: ако има такова абсолютно съответствие на съдържанието и формата, коя е причината за нарушаване на това съответствие, как се стига до различие и борба? Явно е, че приемането на горното сващане ни поставя пред ред трудно разрешими въпроси, несъвместими с основните положения на марксистическата диалектика.

Не бива да се смята, че в „борба“ влизат само старата форма и новото съдържание или старото съдържание и новата форма. Напротив, „борбата“ е основен момент в отношението на противоположностите. Тя съществува както при пълното съответствие между формата и съдържанието, така и когато съответствието е нарушено и сменено от несъответствие. Само така „борбата“ на противоположностите представлява източник на всяко развитие. Съдържанието и формата вземат централно място като противоположности в определено явление и са главен източник на развитието на нещата. Но да се разбере това, е необходимо правилно да се разбере тяхното единство и никога да не се изпуска това, че то е диалектически противоречиво. При тях единството винаги е съпроводено от „борба“, „борбата“ е момент на тяхното единство. Ако съществуваше единство без „борба“, би се стигнало до пълен застой, би се унищожил източникът на всяко развитие. Така че и при пълно единство има „борба“, както има единство и при най-острата „борба“. Казано по-друг начин, „борбата“ е същност на единството. В този смисъл „борба“ има между нова форма и ново съдържание, а не само между ново съдържание и остаряла форма.

При решението на този въпрос се изхожда от мнението за постоянното изоставане на формата от съдържанието. Ето мнението на А. М. Минасян. „В процеса на развитието формата на предмета всякога изостава от съдържанието независимо от това, има ли между тях съответствие, или няма. Разликата е в характера и степента на изоставането.“¹³ Това мнение сполучливо е разкритикувано от Мартиненко¹⁴. За по-правилно разкриване взаимоотношението между формата и съдържанието той въвежда категориите възможност и действителност. Според него съответствието на формата и съдържанието е невъзможно, ако формата не съдържа в себе си повече възможности, отколкото е реализирало съдържанието на даден етап от своето развитие. Съдържанието не е използвало

¹³ Вопросы философии, 1955, кн. 3, стр. 181.

¹⁴ Проблема форма и содержания, диссертация, Харьков, 1967.

пълната възможност, която му дава формата. Само при наличие на такива нереализирани възможности формата и съдържанието са в съответствие. „Без такъв „простор“ — отбелязва Мартиненко — няма съответствие, няма борба за съдържание, за негов подем, развитие, движение напред.“¹⁵ В този смисъл според него не трябва да се приема за абсолютно вярно положението за постоянното изоставане на формата от съдържанието. Той даже допуска, че в определени моменти новата форма може да се появи като достатъчно използвана от съдържанието. Тук се явява противоречие между новата форма и степента на нейното използване. Възможностите на формата не бива да изпреварват реалните възможности на тенденциите на съдържанието. Ако формата прекалено много изпревари възможностите на съдържанието, или, казано с други думи, откъсне се от него, създава се възможност за авантюризм в практиката. В този случай противно на мнението на Минасян и на много други автори Мартиненко застъпва становището, че в повечето случаи формата, за да е в съответствие с даденото съдържание, трябва да го изпреварва. Според него изоставане на формата може да се получи само когато тя не съответствува на съдържанието. Според нас и двете решения страдат от сериозни методологически пропуски, макар че от чисто формално логическо гледище твърдението на Мартиненко е непротиворечиво и в този смисъл убедително. Струва ни се обаче, че Мартиненко при разкриването на взаимоотношението между съдържанието и формата не изхожда от новото определение, което той сам дава за тези категории.

Правилно ли е по начало да се говори за нова форма и ново съдържание и за стара форма и старо съдържание? По този въпрос Мартиненко не взема отношение, а се присъединява към вече съществуващите мнения за различните техни комбинации. Той само се заема да намери най-правилното съчетание на формата и съдържанието, но по принцип не възразява против този подход.

Тук може да се помисли върху правилността на изходната теза на разсъждения. Ако ние разбираме предмета като неразкъсваемо единство от форма и съдържание, ако ние определяме съдържанието с помощта на формата, а формата с помощта на съдържанието, ако разглеждаме всеки предмет, явление, процес като диалектическо тждество на съдържание и форма, ако не отстъпваме от Лениновото разбиране за съдържанието и формата и за тяхното отношение като конкретизация на закона за единство и „борба“ на противоположностите, ние трудно можем да говорим за нова форма и старо съдържание, а още по трудно — за различни комбинации на формата и съдържанието.

Неприемлив от това гледище е и тезисът за изпреварване или изоставане на съдържанието от формата и обратно. Съдържанието

¹⁵ Мартиненко В. Я., Проблема форма и содержание, Харьков, 1967, стр. 194.

и формата като страни на едно цяло не могат и не бива да се разкъсват и след това да се говори, че едната изостава от другата. Мартиненко правилно търси несъстоятелността в разбирането на А. М. Минасян, но той не излиза извън неговата постановка, а прави опит за допълване на неговото разбиране. Задачата е по-дълбока — да се създаде нов подход при обяснението на взаимоотношението между съдържанието и формата. В този смисъл и термините „съответствува“ и „не съответствува“ стават твърде неудобни и неподходящи за употреба. Как да се разбира „несъответствието“ на страни, които диалектически са неразкъсваеми като страни на единното цяло. Дадено нещо или е в несъответствие, или е диалектически неразкъсваемо. Използуване на термини като „нова форма“, „ново съдържание“, „стара форма“, „старо съдържание“, „ново съдържание“, „стара форма“, „старо съдържание“, „съответствие“, „несъответствие“, „изпреварване“, „изоставане“ и т. н. е несъвместимо с учението на Ленин за раздвояване на единното цяло.

Единството като първи момент на взаимоотношението на съдържанието и формата според Минасян преминава три етапа. На първия етап формата най-добре съответствува на съдържанието, способствува за неговото развитие. През този етап съдържанието се развива много бързо. Вярно е, че не всички моменти на формата съответствуват на съдържанието, но това според автора няма съществено значение, защото тези моменти се намират в подчинено състояние. По-нататък съдържанието се развива непрекъснато и се задълбочава несъответствието му с остарелите черти от формата. В резултат на това като втори момент идва несъответствието. Старите моменти започват да пречат. Има частично развитие на съдържанието, но развитие на съдържанието като цяло няма. След това настъпва трети момент — на възстановяване на съответствието. Пътят е следният: съответствие, несъответствие, съответствие на по-висша степен. Като че ли всичко е напълно в духа на диалектиката? Но погледнато по същество, едно такова разбиране е в известна степен неприемливо за диалектиката. Според Минасян в зависимост от природата на явлението и от условията старата форма може да бъде захвърлена изцяло или напълно и частично използвана. В определен смисъл прогресивна може да се окаже и старата форма. Той смята, че становището да се използват старите форми е напълно в духа на Ленин. Според Минасян това е обективен закон. Той твърди, че използването на старите форми е обективен закон, а не субективна дейност и произвол. Даже се опитва да определи причините, които правят възможно използването на тези форми. Тези негови разсъждения, колкото и да използват диалектическа терминология, в много отношения по същество разкъсват съдържанието и формата, а това не е присъщо на диалектиката. Следователно с възгледа на Минасян¹⁶ ние

¹⁶ Сб. Диалектическая логика, РКИ, 1966, гл. X., стр. 244.

трудно можем да се съгласим. Трудността при оборване на това мнение идва и от това, че то в момента не се защитава само от Минасян, а има голям брой привърженици.

Казаното за съдържанието и формата като страни на света и на конкретните предмети и процеси съвсем не може напълно да се приложи към категориите съдържание и форма. Категорията съдържание има за свое гносеологическо значение отражението на изменчивостта, присъща на света като такъв, и на същността на конкретните предмети. Категорията форма отразява обективната, съгласувана, закономерна постоянност. От тази постоянност се определя нейното гносеологическо значение. Между изменчивостта и неизменността, между „динамиката“ и „статиката“, между прекъснатостта и непрекъснатостта съществува обективна връзка. Едната страна е невъзможна без другата, едната страна се определя от другата и т. н. Това диалектическо единство се постига в мисленето посредством категориите съдържание и форма. Тези категории са мисловен израз на това обективно единство и като такива те са рефлектиращи категории. В този смисъл е приложима тезата на класиците за тъждественост на обективната и субективната диалектика. Независимо от това ние не бива напълно механически да пренасяме закономерностите, разкриващи отношенията на изменчивата и неизменчивата страна на предметите към отношението на съдържанието и формата като категории, като логически форми на мисленето. На първо място буди възражение тезата за преминаване на категориите съдържание и форма една в друга. Такова преминаване е невъзможно нито в буквален, нито в преносен смисъл на думата. Преминаването на обективните страни се умъртвява, когато се фиксира в категории. Категориите, както и всички останали понятия, са знания в покой. Освен преминаването, което е неприложимо за категориите, противоположностите се намират в отношение на тъждество. Между различните двойки категории не може да се говори за тъждество. За тъждество може да се говори само когато се разглежда отношението на рефлектиращите категории. Така например тъждествени са в известен смисъл категориите съдържание и форма. В тяхното гносеологическо съдържание има определена тъждественост, която стои в основата на неразделността и неразкъсваемостта им. Това общото между съдържанието и формата се определя от общото в тяхната онтологична основа. Категорията съдържание предполага категорията форма и обратно.

Когато говорим за тъждественост на категориите, нямаме пред вид онази тъждественост, която идва от факта, че те са определени логически средства за мислене, че те са определени степени за опознаване на света. По логическата си природа всички категории си приличат. Те са явления еднотипни, следователно в този смисъл всички категории могат да се разглеждат като тъждествени. Но в нашия случай става дума за тъждественост между съдържа-

ние и форма в гносеологически аспект като отражение на определено диалектическо единство. Тази тъждественост е специфична тъждественост, тя е характерна за всички двойки категории.

Казаното за категориите с пълна сила се отнася и за философските понятия. Разликата е тази, че философските понятия са познание за категориите и в този смисъл те са опосредовано свързани с действителността, те са по-далеч от тази действителност и затова тяхната самостоятелност е по-голяма. Но това се отнася за определен период от развитието на познанието, когато на категориите се гледа като на нещо установено и неизменно. Съвсем друг подход трябва да имаме, когато се гледа на категориите като на постоянно изменящи се.

2. МНОГООБРАЗИЕ ОТ ФОРМИ НА СЪДЪРЖАНИЕТО ИЛИ НА СЪЩНОСТТА?

Много разпространен е тезисът за „многообразие на форми на едно и също съдържание“. За взаимоотношението на едно съдържание с различни форми се говори в почти всеки учебник и във всяка работа на тази или на близка тема.

Привържениците на този тезис привеждат в подкрепа на своите разсъждения мислите на В. И. Ленин, казани по повод на разнообразието на политическите форми. „... формите на буржоазните държави са невероятно разнообразни, но тяхната същност е една и съща. Всички тези държави са така или иначе в последна сметка обезателно диктатура на буржоазията. Преходът от капитализма към комунизма, разбира се, не може да не даде грамадно изобилие и разнообразие от политически форми, но същността ще бъде при това неизбежно една: диктатура на пролетариата.“¹⁷

Както се вижда от приведената мисъл, В. И. Ленин не говори за съдържание, а за същност. И това не е случайно и съвсем не може да се обясни с недоглеждане и неprecизност при използване на категориите същност и съдържание. Напротив, зад тази мисъл се крие точно определен възглед по поставения въпрос. Указанието на Ленин ни дава възможност да отговорим правилно на въпроса: може ли едно съдържание да се прояви чрез най-разнообразни форми, или това се отнася до същността? Казано по-точно, може ли да се разглежда многообразието на формите на едно съдържание като момент на диалектическото отношение „съдържание — форма“, или трябва да се разглежда като момент на отношението „същност — форма“? По този въпрос в литературата почти няма задоволителен отговор, който да не е в духа на по-горе цитираната Ленинова мисъл. Изключение прави в това отношение Мартиненко, който съвсем правилно поставя на специално разглеждане този въпрос и в много отношения неговите решения са

¹⁷ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 436 (Държава и революцията, БКП, 1949, стр. 29).

задоволителни, макар че в известна степен не може окончателно да се раздели с преобладаващото мнение. Той прави известни уговорки, които намаляват стойността на първоначалните негови разсъждения. Според него разнообразието (многообразието) не може да бъде момент на отношението „съдържание — форма“, защото формата и съдържанието взаимно преминават едно в друго в определено конкретно качество. Ето защо да се говори за много форми на едно съдържание е неточно и неправилно. С това мнение на Мартиненко ние сме напълно съгласни.

Единството на съдържанието и формата е винаги конкретно, което ще рече, че точно определено съдържание изисква винаги точно определена форма и обратно, всяка форма е форма на „свое-то“ съдържание. А оттук логически следва несъстоятелността на твърдението за свързване на едно съдържание с няколко форми или на няколко съдържания с една форма.

Ако погледнем на света от нулево равнище на абстрактност, ще стигнем до извода, че всяко съдържание има само една конкретна форма, ако, разбира се, е уместно тук да се използва глаголът „имам“, който разкрива отношение на притежание. Впрочем с пълно основание може да се каже и обратното, че всяка форма има едно конкретно съдържание. Тук притежанието е взаимно. Няма предмет или явление, което да има повече от една форма и да запазило своята индивидуалност, да не се е променило, да не се е превърнало в друго явление.

Когато се говори, че едно съдържание може да има много форми на проявление, се смесва същността на даденото съдържание с конкретните прояви на тази същност. Между конкретните индивидуални съдържания има общо, те имат една същност, в резултат на което при познанието се оформя категорията съдържание. При образуването на тази категория се вземат общите и съществени моменти от всички съдържания.

Всяко единично съдържание е по-богато от същността на всички съдържания. То винаги е свързано с конкретна форма в конкретно дадено явление. Ако се измени неговата форма, изменя се и самото съдържание. В определено качество имаме винаги определено единство между относителната изменчивост и устойчивост. Единството между конкретното съдържание и конкретната форма е винаги неповторимо както в цялост, така и поотделно. То винаги съдържа в себе си единичното, присъщо на всеки предмет, на всяко съдържание и всяка форма. Така че когато кажем, че едно съдържание може да се прояви в много форми, ние винаги трябва да разбираме, че се отнася до същността на това съдържание, че става дума за онова общо, което е основа на редица индивидуални съдържания, а формата, в която се проявява същността, да разбираме като определено конкретно явление, като конкретен вид. В този случай родът е съдържание, а видовете са неговите форми. Тук се смесва категорията форма с формата, разбираана ка-

то синоним на вид. Родът не бива да се разглежда само като съдържание, а видът и индивидът да се разглеждат като форми, които се намират във от съдържанието. Често пъти същата грешка се допуска, когато се разкрива отношението между общо и единично, необходимо и случайно и т. н. В. И. Ленин никога не се е ръководил от споменатите отношения, когато е разглеждал отношението „съдържание — форма“.

И така какво трябва да бъде отношението ни към изразите: „форми на движение на материята“, „форми на отражение“, „форми на обществено съзнание“, „форми на класова борба“, „форми на диалектиката“, „форми на държавна власт“ и т. н. При всички тези случаи и при още много други подобни на тях става дума за отношение на същност и форми (разбирани като отделни явления), за отношение между общо и единично, но в никакъв случай за отношение съдържание — форма. Тук същността и общото се определят като съдържание, а явлението и единичното се разглеждат като форми. Такова разглеждане е допустимо, но винаги трябва да се има пред вид смисълът, в който се използва думата форма. Тя означава такова конкретнo явление, което винаги има изменчива и относително постоянна страна, винаги има съдържание и форма, в които има нещо неповторимо, специфично, което определя конкретната негова природа. Неповторимостта у предметите е както по отношение на тяхната форма, така и по отношение на тяхното съдържание. За тази неповторимост говори Илия Тасев, като я нарича единично.¹⁸ Щом като във всяко съдържание и във всяка форма има нещо неповторимо, което наред с други причини се определя и от единството на съдържанието и формата, става съвсем очевидно, че такова съдържание не може да се изразява в много форми. Всяко съдържание, разглеждано като съдържание на конкретен предмет, може да има само една единствена форма на проявление, а не няколко. Когато се говори за реализиране на едно съдържание в много форми, трябва да се знае, че става дума за същността на това съдържание. Всяка същност може и се проявява чрез различни форми, но това е вече друг въпрос. Недостатъчното разграничаване, или отъждествяването на същност и съдържание в посочения вече смисъл, води до редица неправилни теоретически положения, а оттук и до неточни практически действия. Многообразието на формите е напълно възможно по отношение на същността, но не и по отношение на съдържанието. Същността е широко общо основание на съществуването на различни форми, докато съдържанието е конкретно основание на точно определена форма. Често пъти защитниците на тезата за многооформеност на едно и също съдържание се аргументират с Ленинови мисли. Според тях Ленин понякога отъждествявал съдържание и същност. Основание за такова твърдение им дават редица мисли, казани в

¹⁸ Илия Тасев, Единично и общо, БКП, 1966.

труда на Ленин „Левичарството“ — детска болест на комунизма.“¹⁹

Вярно е, че В. И. Ленин тук употребява думата съдържание, но ако добре се вникнем в смисъла на неговите изказвания, става напълно ясно, че той използва термина съдържание в смисъла на същност, на същностно съдържание. Такова деление на съдържанието на същностно и фактическо в този смисъл има оправдание, без да се забравя, че анатомическото разглеждане на предмета може да ни доведе до позициите на метафизиката.

Формата не е външно „наметало“ на съдържанието. Тя не може според волята на субекта да бъде „облекло“ на различно съдържание. Формата е организация, тя е в определен смисъл и съдържание, както и съдържанието в определен смисъл е форма. Този извод е напълно задължителен, ако се гледа на формата и съдържанието като на противоположности на едно противоречие, като конкретизация на закона за единство и „борба“ на противоположностите.

И така всяко съдържание има само една форма, с която то е в диалектическо единство (диалектическо тждество). Следователно то се определя от нея. Така трябва да се отговори на въпроса, може ли едно съдържание да се проявява в няколко и най-различни форми.

Съдържанието като специфична форма не обосновава само нейната същност, но и нейната конкретна особеност. А от своя страна обосновава специфичността на съдържанието си. Например, когато се говори за „форми на класова борба“, не е трудно да се види, че в този случай не става дума за цялото съдържание, а за главното и същественото в него. Следователно разглежданият тезис трябва да се формулира така: „една и съща същност се проявява в много форми“. Неправилното разбиране или буквалното прилагане на положението, че „едно съдържание може да се прояви в много форми“, ни води понякога до несъстоятелни изводи. Да се спрем на някои примери.

Във всички социалистически страни съществува диктатура на пролетариата, която се осъществява в различни форми. Като изхождат от задължителността на пролетарската диктатура за всички социалистически държави, някои правят извода, че между тях няма разлика по съдържание, а само по форма. А някои отиват още по-нататък и говорят, че между социалистическите страни няма никаква разлика както по форма, така и по съдържание. Логиката е такава. У нас има пролетарска диктатура, която се осъществява под форма на народнодемократична власт. В това отношение нашата страна прилича на всички останали народни демокрации. Следователно между страните на народните демокрации няма никаква разлика нито по форма, нито по съдържание. За разлика по форма може да се говори само между народнодемократичните

¹⁹ В. И. Ленин, „Левичарството“ — детска болест на комунизма, Съч., т. 31, с. 90—92, 102.

рани и Съветския съюз. Този извод не се потвърждава от фактическото състояние на нещата. Практиката ни показва, че нашата страна се различава не само по форма, но и по съдържание от останалите социалистически страни. Обща за всички социалистически страни е същността им. Диктатурата на пролетариата е задължително условие за победата на всяка пролетарска революция, едновременно тя е обща основа на всички социалистически страни. От това съвсем не следва, че между тях няма различие по съдържание и по форма. Тук не бива да се смесва въпросът за съдържанието и формата със същността и явлението. Не бива да се бравя, че всяко съдържание има своя същност.

От общата същност на социалистическите страни съвсем не следва изводът за наличието само на несъществени различия между нашата страна и останалите страни от социалистическата система. Вярно е, че по същество няма различие между нашата страна и пролетарската диктатура в останалите социалистически страни, но същността на социалистическия строй е многостранна и многостепенна. Ето защо твърдението за еднаквост в едно отношение не ни дава право да говорим за отсъствие на всякакви съществени различия. Различия по същество съществуват почти във всички сфери на живота на социалистически страни и един конкретен подход изисква това обстоятелство да се отчита. Между социалистическите страни независимо от тяхната обща същност, по която те си приличат и която ни дава основание да ги разглеждаме като еднотипни държави, съществуват и редица съществени различия. Ето защо мнението, че между социалистическите страни са налице и съществени различия, не е погрешно, когато това правилно да се разбира. Това положение обаче не бива да се използва, за да се води борба против задължителното съществуване на пролетарската диктатура след победата на социалистическата революция, като необходимо условие за изграждане на социализма във всички области на живота на една страна. Наличието на съществени различия в живота на страните от социалистическата система не означава подменяне или изцяло отричане на общите закономерности на социалистическата революция, които са задължителни за построяването на социализма. Съществените различия например съвсем не са аргумент за отричане на ръководната роля на комунистическата партия и на други основни положения на нашата марксистическа теория.

Все в тази връзка трябва да се преразгледа и някои други положения, които на пръв поглед изглеждат съвсем точно казани и ясни за разбиране. Много разпространени са изреченията: „Социалистическата култура се проявява в най-различни форми“ или „Социалистическата собственост съществува в две форми“ и т. н. Тези положения се правят изводи, че между кооперативната форма на собственост и държавната има разлика от чисто формален характер, но няма разлика по съдържание. Положението обаче е

съвсем друго. Между посочените две форми на собственост освъ разлика, идваща от тяхната форма, съществува и различие по съдържание. Разбира се, това не означава, че тяхната същност не е обща. Но общата същност не е причина за съществуване и на съществени различия между тях в определени страни, които засягат както формата им, така и тяхното съдържание. При анализ на положението на двете форми на социалистическата собственост трябва да се има пред вид и едно друго обстоятелство, за което вече стана дума, а именно, че тук формата се използва като равнозначна на термина „вид“ и ако вместо форма поставим „вид“, изречението ще получи следната редакция, без да загуби своя смисъл: „социалистическата собственост съществува в два вида: кооперативна и държавна“. Социалистическата собственост е род по отношение на кооперативната и държавната, които са нейни видове, а като такива те си имат свое съдържание и своя форма, макар че по общата си същност са тъждествени. Само едно такова разбиране може да ни предпази от някои неправилни изводи и съветни на тях практически действия.

Много често се използва и следната фраза: „национална форма и социалистическа по съдържание“. Ако се изхожда бувално от това изречение (положение), трябва да се направи извода за тъждество на културата по съдържание в различните социалистически страни и за разграничаването ѝ само по форма. При този случай се прави следното логическо разсъждение: общото между тях е социалистическото съдържание, по това те си приличат, а се различават само по форма. Следователно между културата в НР България и културата на останалите социалистически страни няма никаква разлика по съдържание, защото всички те са социалистически, а различието е само по форма (социалистическото съдържание се проявява в редица национални форми). Такава логика в известно отношение е неточна. Причина за това е изходността на изходното положение. Тук също се отъждествяват съдържание и същност, форма и вид. Културите на социалистическите страни са с една обща същност като социалистически, но се различават както по форма, така и по съдържание. Разсъжденията, направени по повод на тези основни положения, трябва да служат като методологическа основа за обяснението и на други изказвания от подобен род.

По въпроса за правилното разбиране на отношението „съдържание — форма“ и за разграничаването на това отношение от отношението „същност — явление“ Рудкевич пише: „Следователно взаимодействието на съдържанието и формата не трябва да се свежда към взаимодействието на същност и явление, да се приравнява на взаимодействието между общо и единично; това взаимодействие трябва да бъде предмет на самостоятелно изследване.“

В този смисъл според Рудкевич трудно може да се отговори въпроса, кое понятие е по-широко по обем, същността или съдържанието. Съдържанието и формата правят възможно познание за прехода от общата същност към единичното нейно проявление. Разбира се, до пълно опознаване на този преход се достига с мощта и на други категории, бихме казали с помощта на цялостта система от категории.

Друг въпрос, произтичащ от използваната досега постановка и разглеждане на съдържанието и формата и при разкриване на отношението им, е: може ли едно съдържание да се свързва с много и най-различни форми или една форма да се свързва с много и най-различни съдържания? На този въпрос трябва да се даде отрицателен отговор. Не може едно и също съдържание да бъде свързано с много форми и винаги да остане непроменено, каквато може една форма да влиза в комбинации с разнообразни съдържания, без да се променя, защото съдържанието и формата са неразривно свързани страни на даден предмет, защото от тяхното единство и „борба“ се ражда развитието, самодвижението на предметите.

Ако можем да разделим един предмет на съдържание и форма, логически следва, че на съдържание и форма могат да се разглеждат всички предмети и явления в материалната действителност, едното да започнат да се осъществяват най-различни комбинации — различни форми да се „пълнят“ с едно и също съдържание и разнообразни съдържания да се „обличат“ с една и съща форма. При такова разбиране се изпуска неразкъсваемата връзка между съдържанието и формата на даден предмет, не се разглеждат съдържанието и формата като взаимно проникващи страни на предмета, забравя се или се подценява въпросът за тяхната диалектична тъждественост, не се разглеждат достатъчно последователно в духа на Лениновото разбиране за отношението на съдържанието и формата като конкретизация на закона за единството и „борбата“ на противоположностите на ядрото на диалектиката.

Съществува и един друг въпрос: може ли да има различни предмети с еднакво съдържание или с еднаква форма, т. е. може ли предметите да се различават само по форма или само по съдържание? По същество този въпрос е вече разновидност на поставения по-горе. Според нас такива предмети и явления не може да съществуват, защото няма в действителността абсолютно еднакви съдържания и абсолютно еднакви форми, няма еднакво съдържание, съчетано с различни форми. Когато говорим, че два предмета имат еднакво съдържание, ние имаме пред вид еднаквата същност на тези съдържания, а това вече е напълно възможно. Същността на две, три и повече съдържания може да бъде една и съща и в тези и само в този смисъл да говорим за тъждественост на тяхното съдържание. Казаното за съдържанието напълно се отнася и за формата. Може да бъде обща същността на формата на два и

повече предмети, но всеки предмет си има нещо неповторимо, и къде несрещащо се, това, което я прави единична форма на единично съдържание.

От тези твърдения става още по-ясно неоснователното мнение за нова и стара форма, за ново и старо съдържание. Формата, която наричаме стара, престава да бъде такава, когато се съзрже друго (ново) съдържание. Под влияние на новото съдържание старото вече е коренно различна. Тук в случая термините „ново“ и „старо“ се използват неуместно. Всяка форма е в единство с определено съдържание и те двете като взаимно проникващи страни на явлението не могат да бъдат по отношение една друга нито новини стари. А да сравняваме една форма с друго не нейно съдържание това вече предполага разкъсване на формата от съдържанието, нещо, което на практика е неосъществимо.

Съдържанието и формата на дадено явление са точно определени, благодарение на това те не могат да влизат в различни „комбинации“ на свързване. В тях може да има и старо, и ново, както може да има и старо, и ново във всеки предмет и процес, но това е в рамките на предмета. Това обаче не ни дава основание да разглеждаме съдържанието и формата като нови и стари. Съдържанието и формата на даден предмет са точно такива, каквито ги и исква тяхното диалектическо единство. Не може определено съдържание да го съединяваме безразборно с най-различни форми и да твърдим, че то си остава същото, непроменено. Впрочем ние не можем да говорим за свързване изобщо на съдържанието с формата защото това предполага определено предварително разкъсване определено разделяне. Могат да се съединяват само разделени неща, следователно съединението предполага и разделяне, а това неприложимо за съдържанието и формата на един и същ предмет. Всяко съдържание е такова, а не друго, защото като негов момент на съществуване се явява точно определената форма, а даден предмет е точно такъв, защото единството на съдържанието и формата го определят като такъв. Тези съображения трябва да се имат пред вид, когато се разсъждава за формата и съдържанието. Ментното разделяне на формата от съдържанието и обратно е възможно в нашето мислене като мисловни абстракции, но като страни на обекта, на обективната действителност те са в диалектическо неразкъсваемо единство.

Всичко казано дотук се отнася до онези обективни страни на действителността, наречени съдържание и форма. Те са обективна онтологична основа, която, опозната, се фиксира в определени философски категории. С отношението на философските категории съдържание и форма въпросът стои съвсем по друг начин. Вярно е че в основата на субективната диалектика стои обективната, но обективното отношение между тези страни при тяхното мисловно постигане претърпява известна субективизация. Интересно е мнение

ето на Л. Н. Столович²¹. Той взема за база на своите разсъждения мисълта на В. И. Ленин, изказана в „Левичарството“ — детска болест на комунизма“. Там той пише: „У нас има сега от гледна точка на международния комунизъм такова здраво, такова силно, такова могъщо съдържание на нашата работа (за съветска власт, диктатура на пролетариата), че то може и трябва да се прояви във всяка форма. . .“²² Столович застава на позициите за относително разграничаване на съдържанието от същността. Според него общите понятия на няколко явления се съвпадат със същността. Този смисъл той прави извод, че съдържанието на понятието пролетарска диктатура е равно на нейната същност. Това е така, защото това понятие характеризира това общо и съществено, което присъщо на пролетарската диктатура във всички страни. Според него съдържанието на пролетарската диктатура в една конкретна страна, каквато е България или Чехословакия, се различава от същността на диктатурата на пролетариата. По същност тези страни си приличат, но имат различно съдържание. Ревизионистите на базата на товаразличие в съдържанието правят извод за различна същност, на тази основа се създава твърдението за национален комунизъм, подменя се интернационализмът с рационализъм.

Съвсем правилно Столович дава идеята, че многообразието на съдържанието поражда и многообразието във формите. Все в тази връзка той прави опит да критикува становищата, според които формата е нещо външно на съдържанието, и се опитва да отговори на въпроса, който ние вече поставихме — може ли една и съща форма да бъде средство за изразяване на различно и даже противоречиво съдържание? Според него да се даде правилен отговор на този въпрос трябва ясно да се разграничат два смисъла на понятието форма, на първо място цялостната форма на явлението — цялостна съвкупност от цялата структура, която изразява цялата цялост на съдържанието, на второ място, отделни елементи от тази цялостна форма, отделни структури, които често се наричат форми. „Ние смятаме, че формата на явлението в първото — нейно значение е обусловена от целия състав на своето съдържание, не може да изразява никакво друго съдържание. В противен случай тогава би означавало метафизическо разбиране на съотношението на съдържанието и формата.“²³ „Обаче отделни елементи от цялата форма, „формата“ в тесен смисъл, несъмнено могат да изразяват различно, даже противоположно съдържание.“²⁴ Тези форми Сто-

²¹ Л. Н. Столович, Труды по философии, посвященные XXI съезду КПСС, Тартурского государственного университета, 1961. статья „Некоторые аспекты диалектики содержания и формы“.

²² В. И. Ленин, „Левичарството“ — детска болест на комунизма, Съч., т. 31, стр. 91.

²³ Л. Н. Столович, Труды по философии, посвященные XXII съезду КПСС, Тартурского государственного университета, 1961. статья „Некоторые аспекты диалектики содержания и формы“, стр. 66.

²⁴ Пак там.

лович ги нарича „частни форми“ и смята, че използването им изразяване на различно съдържание има много голямо значение. Според автора на този възглед това позовава на определен етап от развитието да се използват стари форми в това или онова отношение. Според нас, независимо че това решение е един опит за по-диалектично разглеждане на отношението „съдържание — форма“, то спира насред пътя и не може да излезе по същество от рамките на метафизическото разкъсване на формата и съдържанието.

По същество и А. М. Минасян допуска разкъсване на формата и съдържанието. Ето неговото мнение, изразено по съвсем друг повод: „Отрицанието на отрицанието е преход в ново, трето явление, напомнящо по форма изходното първоначално явление, но качествено различно от него по съдържание.“²⁵ Минасян запазва същата форма на явлението, след като съдържанието качествено се е изменило. Такова нещо може да се твърди само когато на съдържанието и на формата се гледа като на нещо отделно, а не както на страни на противоречието, като раздвояване на единното цяло.

Разграничаване на съдържанието от същността и разкриване на взаимоотношението между съдържание, същност и форма има важно методологическо значение. Понякога неточното изясняване на някои техни отношения води до известни недоразумения и неясноти. Така например в статията „Материализъм“, поместена във философската енциклопедия в раздела за формата и съдържанието на материализма, се е получило известно отъждествяване на съдържанието и същността. „... в съдържанието на материализма е включено преди всичко това общо, което е присъщо на всички школи и течения на материализма, в тяхната противоположност на агностицизма и идеализма, а с формата на материализма е свързано това особено, *частно*, което характеризира отделните школи и течения на материализма“. Това определение независимо от направените след това уточнявания в много отношения е неправилно. На първо място ние вече възразихме против отъждествяването на същност и съдържание, на второ място, формата не бива да се свежда само до особено и частното у предметите. Ако се ръководим само от даденото в енциклопедията определение на формата и съдържанието, логически следва да направим извод, че диалектическият материализъм се различава от целия домарксов материализъм само по форма, но не и по съдържание. Такова твърдение обаче е погрешно от начало до край. Когато класиците пишат, че с всяко фундаментално откритие на частните науки, на естествознанието материализмът трябва да сменя своята форма, те съвсем нямат

²⁵ А. М. Минасян, Диалектическа логика — сборник, т. I, стр. 65.

ед вид категорията форма. Те никога не разглеждат диалектичния материализъм като нов по форма и стар по съдържание материализъм. Те използват термина форма в смисъл на вид. Вярно е, че крупните открития в науката влияят на материализма и променят неговата форма, но те подменят и неговото съдържание. Може би е правилно да се каже, че подменят и същността на материализма.

ОБ ОТНОШЕНИИ „СОДЕРЖАНИЕ — ФОРМА“

Стефан Ат. Василев

Резюме

Работа состоит из двух частей: 1) отношение „содержание — форма“ — конкретное проявление закона о единстве и „борьбе“ противоположностей и 2) многообразии форм; содержание и сущность

В первой части работы рассматриваются моменты диалектического взаимоотношения между содержанием и формой. Автор выступает против метафизического понимания этого отношения, исходя из ленинского тезиса, что закон о единстве и „борьбе“ противоположностей находит свою конкретизацию в отношении „содержание — форма“.

Во второй части работы отрицается буквальное понимание очень распространённого положения о „многообразии форм одного и того же содержания“. Используя ряд мыслей В. И. Ленина, автор делает вывод, что каждое содержание имеет свою точно определённую форму, а о многообразии форм можно говорить при сущности. На этой основе приводится ряд примеров.

Во всей работе делается опыт отбросить одно метафизическое понимание сложного отношения „содержание — форма“. Его, по мнению автора, надо рассматривать как конкретное проявление диалектического закона о единстве и „борьбе“ противоположностей.

DU RAPPORT DU CONTENU ET DE LA FORME

Stéphane Vassilev

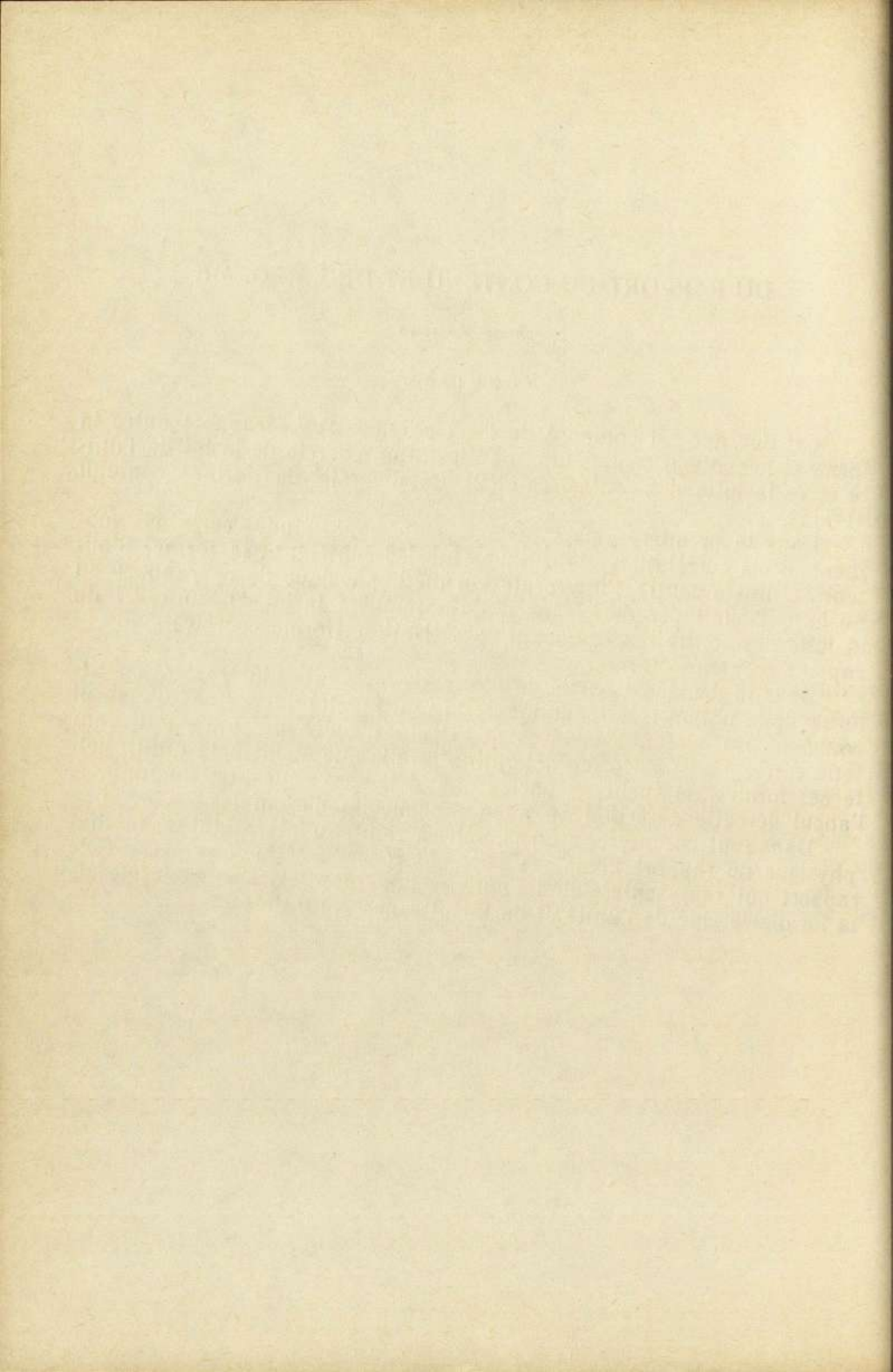
Résumé

Cet ouvrage est composé de deux parties: 1) Le rapport entre la forme et le contenu comme une manifestation concrète de la loi de l'unité et de la lutte des contraires et 2) La diversité des formes contenu et fond.

Dans la première partie de l'ouvrage sont étudiés certains moments de la corrélation dialectique entre le contenu et la forme. L'auteur se dresse contre l'interprétation métaphysique de ce rapport en se basant sur l'idée de Lénine d'après laquelle la loi de l'unité et de la lutte des contraires trouve sa concrétisation (forme concrète) dans le rapport „contenu—forme“.

Dans la deuxième partie de l'ouvrage on réfute l'interprétation littérale de la notion très répandue de la multiplicité des formes d'un seul contenu. En partant des idées de Lénine on conclut qu'à tout contenu correspond une forme déterminée tandis que quant à la multiplicité des formes, on peut en parler quand il sera question du fond. A l'appui de cette assertion on avance beaucoup d'exemples.

Dans tout cet ouvrage on cherche à réfuter l'interprétation métaphysique du rapport complexe entre le contenu et la forme. C'est ce rapport qui représente, selon l'auteur, une manifestation concrète de la loi dialectique de l'unité et de la lutte des contraires.

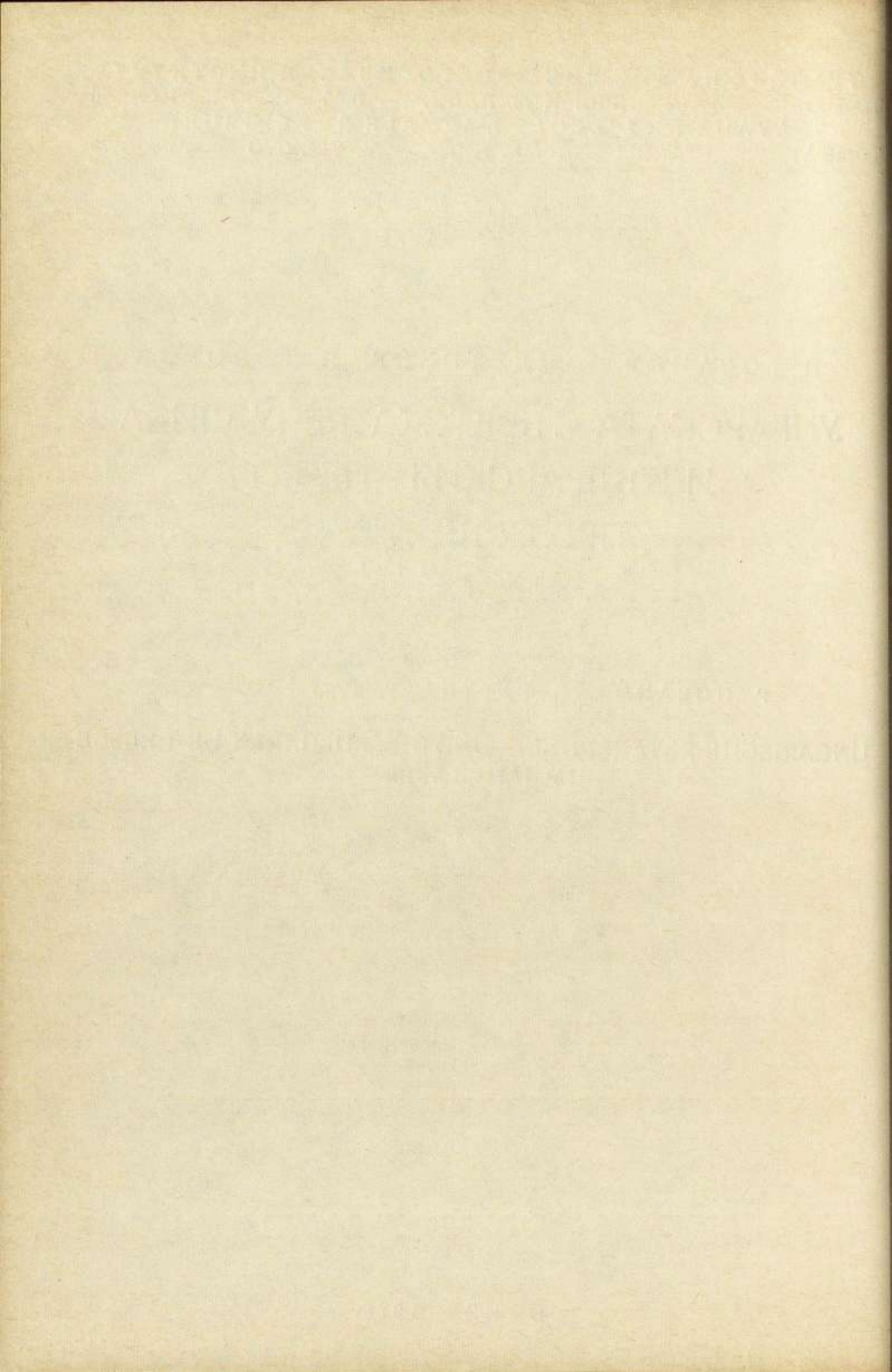

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VII, "CYRILLE ET METHODE" — V. TIRNOVO 1969/1970

П. ГОРАНОВ, Г. ПЛЕТНЬОВ, П. ТОДОРОВ
УНГАРСКАТА СЪВЕТСКА РЕПУБЛИКА
И БЪЛГАРСКИЯТ ПЕЧАТ
ПРЕЗ 1919 г.

P. GORANOV, G. PLETNIOV, P. TODOROV

UNGARISCHE RÄTEREPUBLIK UND DIE BULGARISCHE PRESSE
IM JAHRE 1919

УНГАРСКАТА СЪВЕТСКА РЕПУБЛИКА И БЪЛГАРСКИЯТ ПЕЧАТ ПРЕЗ 1919 Г.

П. Горанов, Г. Плетньов, П. Тодоров

Установяването на Унгарската съветска република бе една забележителна победа не само на унгарските революционни работници и селяни, но и на световния революционен процес в годините на следвоенната революционна криза. Славната победа на унгарските работници и селяни бе посрещната с възторг от световния пролетариат. Той изразяваше горещите си симпатии към тяхната борба и готовността си да им помогне.

Борбата на героичния унгарски народ за установяването на социалистически строй намери широк отзвук и в България, която се разтърсваше от мощните революционни борби на трудещите се, ръководена от БКП против погромаджийската българска буржоазия. Буржоазният и работническият печат у нас внимателно следяха развоя на събитията в Унгария, изразяваха класовото си отношение и търсеха в тях поуки за себе си. Българската буржоазия виждаше в унгарската революция заразителен пример, който може да подтикне към подобни действия и българските трудещи се. Буржоазният печат у нас препечатваше на своите страници тенденциозни съобщения и измислици на световния капиталистически печат за събитията в Унгария.

В броя си от 18 март 1919 г. органът на буржоазната народна партия в „Мир“, като се позовава на в. „Таймс“, съобщава, че в Унгария били затворени стотина комунистически водачи начело с шефа им Бела Кун. Той раздухва версията на западните пропагандни централи за проникването в Унгария на голямо количество пари от Русия за пропагандиране идеите на революцията.

В броя си от 25. III. 1919 г. същият вестник тревожно съобщава, че на 24 март по заповед на революционния съвет е арестуван бившият министър председател Александър Вакерле, а руската съветска комисия за военнопленници, която дотогава е била задържана в сегединския затвор от френските войски, е била освободена от унгарските въоръжени работници.

Като се позовава на западноевропейския и на американския печат българският буржоазен печат се опитва да тълкува причините и характера на унгарската революция. Така на 27 март в. „Мир“ пише: „Повечето от вестниците виждат в станалите в Унгария съ-

бития един опит да се повлияе на мирната конференция и да се накара тя да даде по-благоприятни условия за мир на централните сили, пред вид болшевишката опасност. . .". Борбата на унгарската съветска република против грабителската политика на съглашенските сили за запазване териториалната цялост на страната импонираше на победената във войната България, за сключване на по-справедлив мирен договор.

С това може да се обясни фактът, че въпреки ненавистта си към съветската власт в броевете си от 1. IV. 1919 г. в „Мир“ и в „България“ не скриват, че тя се е отнесла коректно към офицерите от френската военна мисия, които напуснали Будапеща и се прехвърлили в Белград. В същия брой в „България“ съобщава, че в Унгария царяла голяма анархия.

В броя си от 17. IV. 1919 г. под заглавие „Ленин се съмнява в унгарския болшеvizъм“ в „Мир“ помества радиотелеграмата на Ленин до ръководителя на унгарската революция Бела Кун. Телеграмата има следния текст: „Моля да ни се каже кои са реалните гаранции, които имате, че новото унгарско правителство е истинско комунистическо, а не просто социалистическо, т. е. предателско. Комунистите има ли болшинство в правителството? Кога ще се събере конгрес на съветите? В какво се състои признаването диктатурата на пролетариата от социалистите? Разбира се, че поради специфичните условия на унгарската революция по много точки би било заблуждение да се иска буквалното имитиране на нашата руска тактика. Аз трябва да Ви предупредя да не извършвате тази грешка, но бих искал да зная кои са реалните гаранции, които имате пред вид.

За да имам уверението, че именно Вие лично ми отговаряте, моля Ви да ми припомните в отговора си думите на разговора ни върху учредителното събрание при последната визита, която ни направихте в Кремлин.

С комунистически поздрав: Ленин“.

В броя си от 23. IV. 1919 г. под заглавие „Болшевишки интимни признания“ вестникът цитира радиограмата на Бела Кун до В. И. Ленин. Според него — в „Мир“ — телеграмата имала следното съдържание: „По аграрния въпрос укажете за национализирането на земята ще излезе след три дена. Конгресът на партията ще се събере след 2 седмици. Ние ще променим името на партията и ще я наречем комунистическа“. По-нататък Бела Кун говори за ликвидирането на външните заеми, за огромното влияние на комунистите в Унгария, за измяната на Бауер и Адлер. На края той завършва с думите: „Бъдете спокойни. Аз съм все същият, както ме знаете в Русия, добър ученик на Ленин и К. Маркс и зная да прилагам техните методи.“

Тези две радиограми, поместени в българския печат, преди всичко ни изтъкват на преден план взаимното доверие между двамата революционери В. И. Ленин и Бела Кун. Особено внимание

заслужава и изказването на В. И. Ленин за творческото приложение на болшевишката тактика съобразно с конкретните исторически условия.

Според в. „Мир“ от 18 април един от водачите на революцията Сигизмунд Кунфи казал, че повечето от унгарските войници са социалисти, че между тях нямало болшевизъм. Според вестника единственият истински комунист бил само Бела Кун. Този буржоазен вестник пише, че Бела Кун, който по-рано бил социалист, се е върнал от Русия с болшевизъм. Той обаче не пропуска случая да раздухва изфабрикуваната от италиански журналисти клевета, че Бела Кун се завърнал от Русия с много пари, че уж руското правителство му гласувало заплата 500 крони на ден. Освен това вестникът твърди, че граф Кароли е заявил пред италианския журналист, че е оставил властта на Кун и другарите му, защото вярвал, „че разпределението на земята ще направи силно впечатление в окупираните райони на стара Унгария. Когато тия селяни узнаят, че в Унгария се разпределят земите на селяните, те ще пожелаят всички да се върнат у нас.“

Между тогавашното положение на Унгария и на България след войната имаше много общи моменти. И двете страни бяха излезли победени от войната и заплашени с териториално и финансово ограбване от страна на съседните държави и на англо-френския империализъм. В статията си „Ясно и просто“ от 18 април 1919 г. в. „Мир“ не пропуска да използва този момент за каузата на българската буржоазия. Той пише, че като разглеждат нападките на съседите срещу България и исканията им за заграбване на повече земи, „Народняците виждат в дейността на комунистическата партия опасност за упреци, че болшевизацията прониква у нас и това ще бъде катастрофално за България“, тъй като „Унгарската революция наложи да се усили съгласенското наблюдение и апетитите на съседите“. Вестникът обаче не смее да каже истината, че именно безконкретното хазайничене на Съгласенския империализъм в Унгария и стремежът на нейните съседи да заграбят с негова помощ унгарски земи спомогнаха за създаването на революционна ситуация в страната.

По-нататък вестникът твърди, че в Унгария „чистият и непримирим съветизъм не можаха да се проявяват, а дори се влезе в компромис или поне разбирателство и с буржоазни елементи за засилване позицията на революционното правителство“. Според в. „Мир“, в България „това (т. е. такъв компромис — б. н.) не можело да стане.“ Той призовава великите сили към безпристрастие. От тези мисли на в. „Мир“ се вижда, че докато част от унгарската буржоазия по патриотични подбуди, за да защити националните интереси, се реши на компромис с комунистите, то българската буржоазия бе неспособна на това. За да запази класовите си позиции тя бе готова да жертвува националните интереси на страната.

Върху установяването на Унгарската съветска република се

спира и големият буржоазен вестник „България“, орган на прогресивно-либералната партия. В броя си от 25 март 1919 г. той съобщава, че граф Кароли си подал оставката поради фалит на политиката му и че е образувано правителство под председателството на Гарабай, чийто членове се нарекли „народни комисари“. На 25 с. м. органът на БРСДП в. „Народ“ съобщава, че Кароли е подал оставка по повод нотата на полковник Диск (за границата с Румъния) и че е образувано правителство на Гарбай с членове „народни комисари“. Два дни след това в статията „Събитията в Унгария. Как гледат на тях американците“, в. „България“ посочва, че повечето от американските вестници виждали в унгарските събития опит да се повлияе на мирната конференция, за да бъде тя „по-благоклонна пред болшевишката опасност“. Същата теза застъпва и органът на радикал-демократическата партия в. „Радикал“ в броя си от 27 март 1919 г. Той посочва, че в. „Ню Йорк Херал“ препоръчвал военна съюзническа окупация на Берлин и на Будапеща, а в. „Ню Йорк Таймс“ настоявал „да се покаже на унгарците, че заплашванията не помагат“. Тези съобщения говорят, че в навечерието на събитията американският и българският печат не са били наясно относно техния истински характер.

На 26 март 1919 г. в уводната си статия „Превратът в Унгария“ в. „Радикал“ заявява, че известието за заменянето на правителството на Кароли от едно „комунистическо съветско правителство“ изненадало света. Авторът на статията е в недоумение от получените през Рим съобщения за това. Вестникът обръща внимание върху факта, че новият режим в Унгария е установен без въстание. Българските радикали са изненадани и от обстоятелството, че макар Унгария да е била предимно аграрна страна с едро земевладение, в която имало „предимно почва за аграрна революция“, „както изглежда превратът е бил направен само от индустриалното работничество“. В. „Радикал“ оценява обстановката на правителството на Кароли като израз на протест срещу заграбването на плодородни и богати унгарски земи. Той е недоволен от това, че възникналата в Унгария криза не е могла да се разреши по парламентарен път, а се е стигнало до завземането на властта от работническата партия, „което ще спомогне, за да добие превратът социален характер“. В. „Радикал“ изказва надежда, че евентуална национализация на индустрията в Унгария от съветската власт ще предизвика анархия и криза, поради липса на ръководни кадри. Той дори заплашва, че „със своите мерки за преобразуване на обществения строй маджарските болшевици ще си създадат множество вътрешни врагове, които ще представляват голяма сила от оная, която ще им даде властта. Защото те не ще могат да създадат една силна червена армия, поради преумората на населението от четиригодишното воюване. От друга страна, те ще има да се разправят с окупационните войски на Съглашението, както и със сръбските и румънските войски, които ще нахлуят в

джарските земи.“ По-нататък вестникът пише, че „Болшевиш-
т режим в Унгария може да причини временно главоболие на
мирителите, но още от сега може да се предскаже, че неговият
ай е близък и че целта, която маджарските патриоти са преслед-
ли с неговото поставяне на международната политическа сцена,
ма да се постигне. Маджарите нямат нужните средства, за да
играят добре страшната драма на руския живот“, сиреч, от това
трябва да си вземат поука и българските комунисти и да си стоят
твърдо и тихо.

В броя си пък от 29 юли 1919 г. в. „Радикал“ отправя призив
великите сили да вземат необходимите мерки, за да премахнат
болшевишкия център в Будапеща. Вярно е, че унгарският народ
е доста изтощен от войната и че неговата справедлива борба е
буквално ещнала съпротивата на силите на Съглашението. Не е обаче
верно, че с преобразуването на обществения строй болшевиките си
издавали повече врагове, отколкото силата, която им дала власт.
Българските буржоазни радикални кръгове като че ли не са
избирали простата истина, че именно провеждането на реформи-
зма, в името на което идва новата унгарска власт, макар да озло-
бява враговете ѝ, води до укрепване и разширяване на нейната
политическа база. Без провеждането на социалистическите преобразо-
вания, унгарската съветска република щеше да загуби още в пър-
вите си дни доверието на трудещите се и нямаше да се задържи
повече 4 месеца, въпреки че беше нападната от всички страни от
въоръжените до зъби сили на международния империализъм.

В. „България“ пък в броя си от 31 март 1919 г. съобщава, че
поред английския печат в унгарските събития имала пръст гер-
манската политика, която целяла да създаде мъчнотии на мирната
конференция.

Само органът на БКП (т. с.) в. „Работнически вестник“ по-
реша с възторг установяването на Унгарската съветска републи-
ка и дава правилна информация на читателите за събитията в Ун-
гария. Още в броя си от 22 март 1919 г. той съобщава за посте-
пенното революционизиране на положението в Унгария, за засилва-
нето надмощието на спартакистите и за избухване безредици в гра-
довете. В уводната си статия от 27 март 1919 г. същият вестник
съобщава за падането на Кароли от власт, за освобождаването на
комунистите от затворите и за провъзгласяването на Унгарската
съветска република. Той оценява официалните съобщения като
генденциозни, представящи падането на Кароли „едва ли не като
един протест против Съглашението заради даване унгарски земи
на Румъния. Но дори намерението на Кароли да е било такова,
както отбелязва „Работнически вестник“, „работническите и народ-
ните маси са тласнали събитията много подалеч. . .“

Освен това „Работнически вестник“ посочва, че в Унгария е
имало условия за социални сътресения. Едно от тях било наличие-
то на едро земевладение.“ Не трябва да се изненадваме — пише

той — ако революционното движение на селяните вземе характер на аграрна революция, която сега може да се извърши само „знамето на социализма“. Друго условие според вестника е наличието на развита промишленост с многоброен класовосъзнат летариат. Условието за революция според вестника се коренява в противоречията на капиталистическото общество. Той отбелязва, че старата унгарска социалдемократическа партия се е превърнала в машина на националистическата буржоазия. В броя си от април 1919 г. вестникът оценява унгарските събития като „брътот световния революционен процес“.

На 3 април 1919 г. органът на либералната партия „Народна права“ съобщава данните от изборите за селско-войнишките вети.

Българският буржоазен печат дава подробна информация и за акцията на Съглашението против Унгарската съветска република. В броя си от 27 март с. г. в. „България“ помества статията „Войни мерки срещу унгарското правителство“. Той съобщава, че лондонският печат настоявал „Парижката конференция да вземе решение свободните съглашенски войски да се изпратят против Унгария“. Вестникът също съобщава, че „С тази мисия били натоварени румънските, чехословашките и югославските войски, че те войски имали за задача да прекъснат съобщенията между Унгария и Австрия.“

На 19 април 1919 г. в. „България“ съобщава, че румънските войски имали първото си сражение с унгарските болшевишки части, „които се разбягали“ и че срещу тях настъпили и други съюзнически сили. Същият ден в. „Народ“ съобщава, че италиански войски се намирили на 50 км от Будапеща. В броя си от 11 април 1919 г. в. „България“ помества специална статия под заглавие „Положението на комунистическото правителство е несигурно“. В нея е дадена прокламацията на Кароли по случай отказ на властта и се прави извод, че „Съглашението ще действа енергично и решително против Унгарската съветска република“.

В същия брой, като се позовава на френски източници, вестникът твърди, че по мнението на италиански офицери унгарската революция е „по-скоро националистическа, отколкото болшевишка, която е подготвена от Кароли“. Той твърди, че Виена (разбира се австрийската реакция — б. н.), страхувайки се от революцията, поискала незабавно да бъде окупирана Унгария от съюзните войски. В броя си пък от 26 април същият вестник публикува интервю с граф Андраши за положението на Унгария пред кореспондент в в. „М. Мурно“, в което казал: „Унгарците ще се съюзят с болшевиките вместо да гледат разпокъсването на земите си. Разпространителите на болшевизма в Унгария са бивши военнопленници в Русия, подкрепени от златото на Ленин. Бела Кун и Кароли имали връзка с Москва, а възможно и със спартакистите в Берлин“. Видно е, че нито Андраши, нито българският буржоазен печат се св

да отправят най-гнусни инсинуации против унгарските комунисти и против представителите на патриотичната част от унгарската буржоазия. Чуждият печат фабрикува най-гнусни клевети за социалната Унгарска съветска република, а българският буржоазен печат ги разпространява с цел да дезинформира общественото мнение. В броя си от 30 април 1919 г. в. „България“ пише за извършени многобройни арести в Унгария от комунистите, за терор и глад, и не се стеснява да заяви, че гъмжало от руснаци. По-натък българският печат даваше постоянна информация за хода на империалистическата интервенция срещу Унгарската съветска република. На 2 май 1919 г. в. „Народ“ пише, че унгарските войски се оттеглили пред многобройните съглашенски войски. В броя си от 5 май в. „Мир“ с жлъч говори за мероприятията на съветската власт и пише, че тя нямало дълго да се задържи. На същата дата органът на демократическата партия в. „Пряпорец“ пише: „Очакваният крах на маджарския комунизъм се осъществява. Критическото от обкръжавашите го противници, будапещенското правителство е поискало преустановяване на военните действия, съюзниците поставили като условие незабавната капитулация на комунистите, предаване на всички оръжия и муниции и окупиране на Будапеща от съюзните войски. Тези условия са вече приети и маджарският болшеvizъм може вече да се смята за изживян — преди още да бе почнал да живее“. На 12 май с. г. обаче „Пряпорец“ принуден да признае, че унгарските комунисти „обърнали гръб“ на съюзническите претенции. Той твърди, че в следствие на това унгарските войски получили заповед да подновят настъплението си, а чехословашките войски влезли в Будапеща и „турили край на комунистическото управление“. Явно вестникът представяше желанието на българската буржоазия като действителност. Два дена след това в. „Народ“ писа, че се очаквало падането на унгарското съветско правителство и идването на социалдемократите на власт, че уж чехите влизали вече в Будапеща. В. „Зора“ пак в броя си от 15 май, като се позовава на сведения от Париж, пише за извършени масови екзекуции от унгарските комунисти, в това число и на „невинни хора“. В броя си на 7 юни друг буржоазен вестник „Народни права“ пък се опитваше да лансира версията за разрыв между вождя на руската революция В. И. Ленин и вождя на унгарската социалдемократическа революция Бела Кун. От същата дата в. „Мир“ съобщава, че по сведения на „Кориере де ла Сера“ в Будапеща магазините били затворени, затворите били пълни, а над населението вилнеел терор. Същият вестник тенденциозно пише, че бойната подготовка на унгарската съветска армия била лоша, че дисциплината също била много лоша и се поддържала с терор.

Но инсинуациите на буржоазния печат не можеха да помогнат на международната и на българската реакция да измами народните маси, а още по-малко да си осигури лесна победа. Макар и об-

кръжена от всички страни с врагове Унгарската съветска република мъжествено се защитаваеше.

На 1 юни 1919 г. буржоазният в. „Зора“ бе принуден да пише за решимостта на нейното правителство да се бори до край на 18 с. м. в. „Пряпорец“ не без огорчение и съжаление трябва да признае, че „правителството на Бела Кун, за което преждевременно се съобщи от Париж, че било катурнато и изгубило власт в Будапеща, е предприело напоследък офанзива против чехословашките войски, които, притиснати от силния противник, са били принудени да започнат широко отстъпление. Пражският кабинет е правя до Съглашението позив за бърза помощ.

На 9 юли същият вестник пише, че мирната конференция можела да сключи мирен договор с Унгария, докато там е на власт съветското правителство и че трябва да се изчакат промени в Унгария. На 1 юли в. „Зора“ третираше въпроса за съществуване на две Унгарии — комунистическа на Бела Кун с център Будапеща и контрареволуционна начело с Кароли и с център Сегедин. Той пише, че по това време в Будапеща царяла „трескава военна подготовка“. В броя си от 4 юли вестникът преразказва ультиматумът на президента на Франция Клемансо и отговорът, който Бела Кун дал на същия. Той дава сведения и за настъплението на румънските войски.

В. „Мир“ от 17 юли пише за разпространението на глад, черна борба и скъпотия в Будапеща и за невъзможност на съветската власт да се справи с продоволствената криза. В броя си от 29 юли той съобщава, че контрареволуционното правителство в Сегедин поискало от френското командване разрешение да предприеме контраофанзива срещу комунистическото правителство в Будапеща и за това, че югославските войски подпомагали формирането на войски от министъра на войната в контрареволуционното правителство в Сегедин — Хорти. От броя на вестник „Пряпорец“ от 23 юли узнаваме пък, че екипажите на унгарските монитори, „които избухнали от Будапеща“ в началото на революцията, получили заповед да се явят в Сегедин, където щели да бъдат поставени в разположение на министъра на войната на контрареволуционното правителство. Същият вестник съобщава, че контрареволуционното правителство от Сегедин дало ультиматум на революционното правителство да се оттегли от властта най-късно до 21 юли. Вестникът пише също, че според получените от Белград сведения сегединското правителство поискало от французкото главно командване позволение да започне настъпление против Унгарската съветска република, а югославското правителство заявило, че нямало да пречи на настъплението им. В същия брой на вестника се съобщава за военния съвет на контрареволуционните войски, ръководени с френския генерал Франше д'Епре. Френската армия заела линията Сегедин—Наги—Кикинада—Бая. Тя се ръководела от генерал Упи. На 1 август в. „Народни права“ съобщава за ультиматум

на Хорти до комунистическото правителство с искане същото да отстъпи властта. На 6 август същият вестник съобщава, че унгарската революционна армия била разгромена при Тиса от контра-революционните румънски войски. В брой 142 от 3 август жълтият вестник „Ново време“ помества информация за военните действия между унгарските революционни войски и румънските интервенти. Той твърди, че Бела Кун е емигрирал и че „Изобщо по всичко личи, че унгарският болшевизъм“ преживял последните си дни.

Чрез съобщенията за предприемането на комбинирани военни действия на контрареволуционните сили срещу още неукрепналата Унгарска съветска република българският печат целял психологически да обработва българската общественост, за да разколебае вярата ѝ във възможностите на революцията. В „Мир“ от 4 август в статията си „Унгария“ уверява българските читатели, че в Унгария болшевизмът „се явил не толкова по вътрешни причини, отколкото от външни, че унгарските партии са били непригодни за него и че за това унгарският болшевизъм бил нещо различно от руския“. Като съобщава за намесата на Съглашението в унгарските събития и за отстъпване властта на социалистите, вестникът злослови, че „Болшевишкото кратковременно управление в Унгария“ сломило съвършено унгарската гордост, накарало унгарците да забравят своите национални идеи и да се подчинят на това, което им диктуват в Париж. Българският буржоазен печат съвсем премълчава факта, че причина за тежкото положение на Унгария и за разпокъсването на нейната територия не са комунистите и не е установяването на Унгарската съветска република, а противонародната политика на хабсбургската империя и завоевателните стремежи на западните империалистически сили и на буржоазията от съседните на Унгария страни, сателити на Съглашението.

В лицето на в. „Мир“ той се ползувал от поражението на героичната Унгарска съветска република, за да хвърли кал върху престижа на комунистическото движение изобщо и да отправи злостни нападки и срещу Съветска Русия. Този глашатай на буржоазната идеологическа диверсия писал тогава, че „Руският болшевизъм е безсилен не само да прекрачи пределите на Русия, но и да създаде трайно управление в самата Русия“. Той пророкува, че „Не е далеч денят, когато и Русия ще се очисти от болшевишката гангрена“. Уви, не всички мечти на буржоазната реакция могат да станат реалност. За радост на работническата класа и на трудещите се от цял свят Съветска Русия громеше интервентите и ковеше и затвърдяваше най-великата в историята на човечеството победа.

На инсунациите на в. „Мир“ припаваше и буржоазният вестник „Дневник“. В статията си „Унгарска загадка“, поместена в броя му от 6 август, той твърдеше, че комунистическата република в Будапеща възникнала под влияние на руските комунистически идеи.

Статията гадаеше дали оставката на правителството на Унгарската съветска република е предизвикана от „неуспеха на унгарската офанзива срещу Румъния или е резултат на успеха на комунистическото движение да се разпространи в съседните на Унгария земи?“ В същата статия се твърдеше, че начинът, по който се предлагали комунистическите реформи, не можел да се хареса на населението, поради което комунизмът не можел да намери почва. В самата Унгария, според автора на статията, комунистическото правителство намирало подкрепа само в Будапеща, а маджарският народ, маджарските селяни съвсем не се въодушевявали от неговите идеи. Очевидно на българската буржоазия беше изгодно да твърди, че в малките, не особено слабо развити в промишлено отношение страни (каквато беше и България) няма условия за социалистическа революция. С тази цел тя прикриваше истината, че революцията в Унгария имаше свои дълбоки вътрешни причини. Тя бе посрещната с радост и надежди от унгарския народ, който акцент не беше кървавата чуждестранна интервенция щеше да намери себе си сили, за да преодолее съпротивата на вътрешната реакция и да построи светлото комунистическо общество с помощта на братската Съветска страна. Фактът, че унгарският революционен народ води мъжествена борба в продължение на 132 дни и нощи срещу многократно превъзхождащите ги сили на империалистическите интервенти и им нанесе не едно поражение, е безспорно доказателство за жизнеността на унгарската революция и на Унгарската съветска република от 1919 г. Тя бе скъпа на сърцето на унгарските работници и селяни и те я защитаваха героически.

Падането на Унгарската съветска република бе посрещнато с отвращение от световната реакция, която се страхуваше, че болшевикизмът ще залее цяла Европа. Не остана назад и българската реакционна буржоазия, която готвеше реакционен фашистки преврат у нас. В брой 75 от 6 август 1919 г. в „Зора“ побърза да съобщи радостната за буржоазията вест, че много комунисти в Унгария били арестувани и падането на Бела Кун се посрещало с голяма радост. В „Народ“ от 14 август пак пише, че английският печат отбелязвал с всеобща радост влизането на румънските войски в Будапеща. Той е във възторг от мисълта за близкия край на героичната унгарска съветска власт, която нарича „най-страшния терор, който историята познава“. В броя си от 15 август този буржоазен орган ликува с възгласите „Болшевишката диктатура свърши. Бела Кун отстъпи“. Работническият съвет решил „унгарският диктатор“ да си даде оставката. „Помощ — от нийде. Симпатий от нийде. Без приятели от вън, Бела Кун остана и без последователи — вътре. И той отстъпи на социалдемократите“. Без да чувствава стеснение, вестникът злослови, че Бела Кун уж бил заловен с 5 млрд. крони и много унгарци. Според вестника от унгарските събития трябвало да се извлече поуката, че „Не може днес съветската република, не може болшевикизмът, не може комунизмът да пусне коре-

в една малка държава, заобиколена от всички страни с враго-
 Болшевизмът — според него — вмъкнал Унгария в задънена
 ца. Той влошил вътрешното и международното ѝ положение.
 То пише това, вестникът се опитва да внуши на българското ра-
 ничество, което било „систематически заблуждавано от тесни-
 социалисти“, че трябвало да използва поуката, която иде от
 ария. Според вестника тази поука се свеждала към разбиране-
 че трябва да решаваме вътрешните си въпроси в рамките, очер-
 ни от Великите сили по пътя на социалдемократизма, а не по
 гя на болшевизма, на социализма и авантюризма“. От тези мис-
 се вижда, че българските широки социалисти предпочитаха пъл-
 го подчинение под господството на Съглашенските сили, пред-
 асността от установяването на комунистическата власт. Пора-
 нието на Унгарската социалистическа република те искаха да
 ползват за своите антиработнически цели, като заявиха, че „пе-
 лният“ опит на Унгария показвал, че само тяхната партия била
 прав път и че само тя заслужавала доверие на широките на-
 дни маси.

В броя си от 18 август в „Народ“ цитира по в. „Юманите“
 кларацията на Бела Кун, в която се анализират причините за
 успеха на унгарската социалистическа революция и се заявява,
 унгарските комунисти са готови да продължат борбата, когато
 астъпят благоприятни условия за това. Същият вестник съобща-
 а, че в Унгария имало вече ново правителство, което заявило, че
 е болшевишко и поискало да бъде признато от президента на
 Франция Клемансо. Вестникът със задоволство отбелязва, че
 лед смазване на унгарската революция Съглашението насочило
 сичките си сили срещу Съветска Русия.

Коренно различно от становището на буржоазията и на ней-
 ния печат към Унгарската съветска република и към революцията
 в Русия бе становището на тесните социалисти и техния печат. То
 изразяваше верността на българското теснячество към принци-
 е на пролетарския интернационализъм и революционната класова
 борба. В кн. 1 от юли 1919 г. теоретическият орган на БРСДП (тес-
 ни социалисти) сп. „Ново време“ помести статията „Вчера и днес“.
 В нея се отбелязва, че през време на войната се сгромолясаха три-
 те главни стълбове на реакцията в Европа, трите големи импе-
 рии — руската, германската и австро-унгарската (с. 1). Със сва-
 лянето на монарсите народите се почувствували свободни. Народ-
 ните маси били обладани от решимостта да влязат в революцион-
 на борба. Списанието напомняше, че преди 4 години то е обръща-
 ло внимание върху факта, че общоевропейската империалистичес-
 ка война неизбежно ще доведе до социална революция (с. 3). „Бур-
 жоазията и нейните оръдия, под булото на „социалисти“ се каз-
 ва в статията — от самото начало на болшевишката революция в
 продължение на две години все унищожават болшевизма, все го
 обявяват за поразен, обаче в това време болшевизмът се прехвър-

ли в Унгария и Германия. Статията спира вниманието на читателите и върху факта на засилващото се влияние на социалистическата революция в България. В същата книжка на сп. „Ново време“ е отпечатана и статията „Край на легалната тактика“, написана от вождя на унгарската социалистическа революция Бела Куто. Като пояснява, че той е един от първите ръководители на социалистическата революция в Унгария, редакцията съобщава: „сега той заема пост комисар на външните работи на Унгарската социалистическа съветска република“.

От казаното до тук се вижда, че българският печат широко отразяваше революционните събития в Унгария през 1919 г. и осветляваше в съответствие с класовите и идейни позиции на различни обществени сили. Българският трудов народ посреща востановяване на Унгарската съветска република с горещи симпатии. Той ненавиждаше жестоката империалистическа интервенция срещу нея, която попречи на героичния унгарски народ да тръгне по пътя на социализма още през 1919 година. Но идеите на социализма не бяха убити. Те живееха в сърцата на унгарските трудещи се, които през годините на Втората световна война под ръководството на Унгарската комунистическа партия и с решаващата помощ на Съветския съюз смъкнаха властта на фашистката буржоазия, изгониха немските окупатори, уверено тръгнаха по пътя на социализма.

Нашият народ, който според силите си помогна за освобождаването на Унгария от хитлеристите, с радост следи успехите на унгарските трудещи се в социалистическото строителство. Той знае, че тяхната победа е наша обща победа, осъществяване на делото на великите идеи на Унгарската съветска република от 1919 година.

ВЕНГЕРСКАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА И БОЛГАРСКАЯ ПЕЧАТЬ В 1919 ГОДУ

Петр Ст. Горанов, Г. С. Плетнев и Петр Тодоров

Резюме

Героическая борьба венгерских трудящихся под руководством рабочей партии за сохранение территориальной целостности страны и за совершение коренных социалистических преобразований весной и летом 1919 года нашла и в Болгарии живой отклик, широко отраженный в болгарской печати того времени.

Обзор этой печати показывает неодинаковое отношение отдельных политических группировок в Болгарии к Венгерской Социалистической Республике.

Руководствуясь своими тесными классовыми интересами и понимая, что венгерские события могут послужить поощрительным примером подобных действий и в Болгарии, в своих периодических изданиях болгарская буржуазия, независимо от существования различных политических группировок, начинает систематически распространять клеветнические инсинуации пропагандных империалистических центров против Венгерской Социалистической Республики. В ходе этой кампании отправляется много хула и клевет против „большевизма“ и предсказывается его конец.

Рабочая революционная периодическая печать, наоборот, дает самое широкое выражение радости и восторгу болгарского рабочего класса в связи с победой советской власти в Венгрии. В ней даются правильные оценки причинам установления Венгерской Социалистической Республики и ее большому международному значению.

DIE UNGARISCHE RÄTEREPUBLIK UND DIE BULGARISCHE PRESSE IM JAHRE 1919

P. St. Goranov, G. S. Pletnjov, P. Todorov

Zusammenfassung

Der heldenhafte Kampf der ungarischen Werktätigen in dem Frühling und Sommer des Jahres 1919 für das Erhalten der territoriale Einheit des Landes und für völlige sozialistische Reorganisation, unter der Leitung der ungarischen Arbeiterpartei, hat auch in Bulgarien lauten Widerhall gefunden, den damalige periodische Presse breit reflektiert.

Bei der Durchsicht dieser Presse kommt man auf die ungleiche Stellung der einzelnen politischen Gruppierungen in Bulgarien zu der ungarischen Räterepublik.

Von ihren begrenzten Klasseninteressen geleitet, und von dem Bewusstsein, dass die Ereignisse in Ungarn ein ermutigendes Beispiel für gleiche Taten in Bulgarien sein könnten, setzt die bulgarische Bourgeoisie ohne Unterschied der politischen Gruppierung in ihren periodischen Ausgaben eine systematische Verbreitung von verleumderischen Insinuationen der imperialistischen Propagandazentralen gegen die ungarische Räterepublik ein. Im Laufe dieser Kampagne werden viele Verleumdungen und Lästereien gegen den Bolschewismus gerichtet und sein Ende wird vorasgesagt.

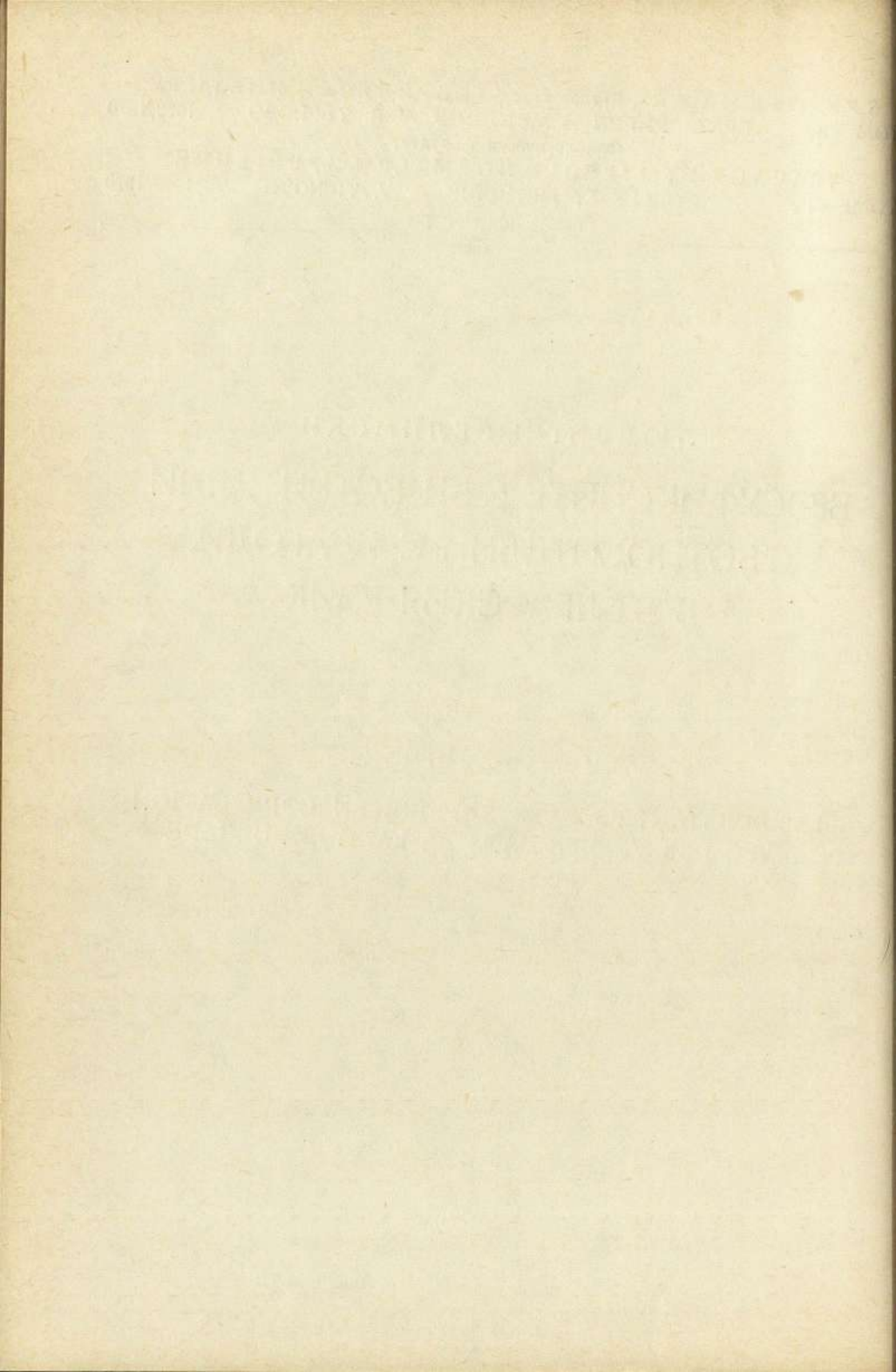
Ganz im Gegenteil: die revolutionäre periodische Arbeiterpresse gibt grossen Ausdruck der Freude und der Begeisterung der bulgarischen Arbeiterklasse über den Sieg der Räteweltmacht in Ungarn. Darin werden die Gründe für den Ausbruch und für die Errichtung der ungarischen Räterepublik und ihre internationale Bedeutung richtig geschätzt.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ОМ VII, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1969/1970
Филологически факултет
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
ОМ VII, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1969/1970
Faculté philologique

ЛЮДВИГ П. СЕЛИМСКИ
БЕЗСУФИКСНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ,
СЪОТНОСИТЕЛНИ С ГЛАГОЛИ,
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

LUDWIG SELIMSKI

LES SUBSTANTIFS SANS SUFFIXE EN CORRELATION
AVEC DES VERBES DANS LA LANGUE BULGARE

На Найден Геров —
възторжен ценител и ревностен събирач на българските народни речи.

1. Състояние на проблема в досегашните проучвания. Съотносителните с глаголи съществителни имена, завършващи на коренна морфема, не стават тук за пръв път обект на научно разглеждане. Не са избегнали от погледа на Ю. С. Маслов в кратката му, но съдържателна граматика на българския език. Ето какво пише по повод на тях видният съветски изследвач: „В българском языке, как и в русском, имеется немало корневых существительных, т. е. таких, основа которых состоит из одного корня. . . Сюда же примыкают древние корневые существительные со значением действия и, иногда, результата, продукта действия, соотносительные с корневыми глаголами, от которых они не редко отличаются гласным звуком, напр. гной (ср. глагол гния), ход (ср. глагол ходя) и т. д. (Под черта): В подобных случаях трудно бывает решить, какое из двух слов — существительное или глагол — считать производным. В грамматике современного языка будет уместно говорить лишь о соотносительности этих образований друг с другом.“¹ За начина на тяхното образуване авторът казва следното: „Образование имен существительных — названий действий или результатов, может происходить и без помощи специальных словообразовательных средств, путем присоединения непосредственно к глагольной основе словоизменительных окончаний.“²

1.1. Безсуфиксните съществителни в една своя специална част — в спортната терминология — са предмет и на едно изследване на Св. Иванчев³, който ги разделя на две групи: коренни (безсуфиксни и безпрефиксни) и префигирани.* За първите авторът е на мнение, че „наистина не са напълно непознати в българския език (*бяг, мах, вик, бод, дъх, ек, зев, зов, скок, ход* . . .), но, общо взето, са доста редки и непривични“⁴, а за другите пише следното: „В българския език наистина съществуват, както и в другите славянски езици, редица съществителни с представки, образувачи безсуфиксно от съответни представящи глаголи: *запад, изход, подход, пролом, раздел, отдел, устрем* и под. Във всички тези случаи...

* Префиксни.

се касае за отглаголни образувания, отглаголният характер на които е много определен, връзката им със съответните глаголи осезателно се чувствува.⁵ Както изтъква под черта Св. Иванчев, „в естествознатите български граматики (авторът изключва споменатата граматика на Ю. С. Маслов — б. м. Л. С.) за този начин на словообразуване дори не се говори“⁶. Но нека представата ни за състоянието на въпроса у нас бъде по-точна.

1.1.1. Още П. Ст. Калканджиев в своя учебник посочва съществителни с наставка —*дъ* (1), с разновидности —*да*, —*до*: *клад*, *клада*, *склад*, и говори за наставка — *ъ* (*брод*, *бяг*)⁷, като неправилно отделя —*д*— от корена (в думи като *клад* и пр.) и неоправдано нарича наставка един атавизъм в стария ни правопис, реликт от старобългарския период на развоя на езика ни, когато еровата гласна е била в същност окончание, а не наставка. На друго място за отглаголните съществителни без суфикс, участващи като втора съставна част на сложни думи, Калканджиев пише: „съществително име и глагол (разредката моя — Л. С.), който е изгубил значително своята глаголност: *козодой*, *вододей*, *скотовъд*, . . . *водопой*, . . . *гроздобер*, *кръгоерат*, . . . *кръгозор*. . . ; наречие и отглаголно име: . . . *пешеход*. . .“⁸

1.1.2. Н. Костов в своята граматика говори за „коренни съществителни имена. . . , съставени само от корен или от корен и основна наставка“⁹, но изброява и несъотносими с глаголи имена и изобщо не споменава такъв начин на словообразуване. В учебника за институтите за начални учители безсуфиксни съществителни, съотносители с глаголи, също се посочват, но и тук е изпусната съществена особеност на словообразователния начин — те са наречени „съществителни имена с представки“. Понеже насочват вниманието си другаде към представките), Н. Костов, и тук изброява някои имащи и наставки имена.¹⁰

1.1.3. А. Т. —Балан: „Без приставка изглеждат днес имена като *бод*. . . ; те са коренни производства. . . Такива производства от глаголски основи (трупини) се явяват и с обгласена кореплова самогласка: *влак*, *зов*, *стон*, срв. *влек-а*, *зв-а*, *стен-а*; с представки: *из-влак*, *про-влак*. . .“¹¹

1.1.4. Л. Андрейчин също не отминава безсуфиксните имена: „С наставка —*а* се образуват обикновено съществителни с резултативно значение от глаголи, които съдържат в основата си и някоя представка: *заблуда*, *намеса*. . .“¹² Както се вижда, тук се имат пред вид малка част от интересуващите ни съществителни — тези с окончание —*а*, и то префигираните от тях. По-нататък, при сложните съществителни, пак се засяга този начин на словообразуване: „Особено характерни са тук съществителните, към чиято сложна основа не се прибавя никаква наставка (разредката моя — Л. С.): *лессовъд*, *лишемер*. . .“, и се изброяват и така образувани имена за предмети „без особена наставка (старинен тип): *самолет*. . .“¹³

1.1.5. В учебника за учителските институти за този словообра-

зователен способ специално не се споменава. Тук четем на едно място: „Съществителните с наставка —а означават опредметено действие. Това тяхно значение иде от представката на основния глагол (разредката моя — Л. С.), от който произхожда, например: *обявя — обява*. . .“¹⁴ По-нататък за нашия обект ще видим в дял „сложни съществителни“ при имената за лица, предмети и отвлечени понятия без наставка.¹⁵

1.1.6. В граматиката на Ст. Стоянов положението е също: имена за действия с наставка —а и едновременно прибавяне към глаголният корен и на някоя представка (*будя—пробуда*)¹⁶ и сложни съществителни без наставка за лица, предмети и места, отвлечени понятия.¹⁷

2. За задачите и материала на изследването. Като пръв по-системен поглед върху безафиксните съществителни това изследване си поставя за цел да разгледа този словообразователен способ (отглаголно безафиксно имеобразуване), да изнесе в неговата по-голяма пълнота българския словен материал, получен по този словообразователен способ, да класифицира материала формално—семантично, да го разпредели от гледище на функционалната му диференциация; да разгледа по същество и пренеци от гледна точка и на други славянски езици словообразователния способ, по който е образуван обработваният словен инвентар с цел да установи в крайна сметка доколко той е или не е свойствен на българския език.

2.1. Словният имот, с който се работи тук, е ексцерпиран от следните източници:

А. Основни

- БЕР — Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, И. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, София, 1962—1968 (А-едър).
- БТР — Л. Андрейчин и др., Български тълковен речник, Второ издание, София, 1963.
- Г — Н. Геров, Ръчник на българския език, ч. 1—5, Пловдив, 1895—1904. (След съкращението курсивната цифра означава тома, а обикновената — страницата.)
- Д — А. Л. Дювернуа, Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведенийъ новейшей печати, Москва, 1885—1889.
- ЕТР — Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.
- М — Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед на народните говори (с донегдешно участие на Ал. Т.—Балан, т. I, А—К, София, 1951.
- П — Допълнение на българския речник от Н. Геровъ. Събралъ наредилъ и изтъкувалъ Т. Панчевъ. Пловдив, 1908.

Б. Допълнителни

- Блсл — К. Попов, Местните имена в Белослатинско, ГСУ — ФФ, т. LIV, 2, 1959, София, 1960.
- Габр — Н. П. Ковачев, Местните названия в Габровско, София, 1965.
- Год — Б. Симеонов, Етимологичен речник на местните названия от Годечко, ГСУ — ФСФ, т. LX, 1966, София, 1966.
- Лом — Ив. Дуриданов, Местните названия от Ломско, София, 1952.
- Мад — Г. Христов, Местните названия в Маданско, София, 1964.

- Пирд — Й. Заимов, Местните названия в Пирдопско, София, 1959.
 Първом — Ив. Дуриданов, Топонимията на Първомайска околия, ИСУФФ, т. LII, 2, 1956—1957, София, 1958.
 Севл — Н. П. Ковачев, Местните названия от Севлиевско, София, 1961.
 Странджа — Ив. Гълъбов, Принос към изучаването на Странджанската топонимия, сб. Странджанска експедиция, София, 1955.
 Бдиал — Българска диалектология (проучвания и материали), София, кн. 1, 1962; кн. 2, 1965; кн. 3, 1967. (Курсивната цифра означава тома (книгата), а обикновената — страницата.)

Няколко думи са взети от други източници, които се посочват в библиографските справки или на място.

2.2. Авторът има ясното съзнание, че оперира с материал, твърде разнороден — от книжовния език, от диалектите, възстановен от топонимията. Затова не е в състояние да направи статистически изводи за фреквенцията на отделните речникови единици, както беще посветван от проф. Ив. Гълъбов. За много от тях също така би могло с право да се мисли, че са оказионални¹⁸, т. е. че са плод на индивидуален акт на словотворчество, невъзприети от един по-голям езиков колектив. В своята съвкупност обаче те представляват реализиран, макар и оказионално, потенциал на българското словообразуване — непресъхващ национален източник, за който не можем да не държим сметка, от който дори сме длъжни да черпим в съзнателния си стремеж към обогатяване и освежаване на изразните възможности на езика ни. Още повече, че най-често под тях разбираме преди всичко речниково богатство.

3. За словообразователния способ. В съветската лингвистична литература се различават три основни принципа на словообразуване: морфологичен, синтактичен и семантичен.¹⁹ Между различните подтипове на морфологичния принцип В. В. Виноградов различава и един фонетико-морфологически или безсуфиксен.²⁰ Този тип словообразуване, който е обект и на настоящото изследване, някои автори наричат безафиксен (например Н. М. Шански²¹), а напоследък беше направен опит да бъде отнесен към афиксация с нулев суфикс — нулева суфиксация.²² Този способ англицистът Ханс Марчанд нарича „дериация при помощта на нулева морфема“²³.

3.1. Понятието „нулев“ подхожда за морфема с релационно значение. Нулевата морфема „придобива определена семиологическа граматическа значимост вследствие на особеното свойство на дадената парадигма“²⁴. Съответно граматическо значение може да се извлече, може да бъде реферирано и от отсъствието изобщо на морфема, а не само от присъствието на една или друга определена морфема. Но морфема с релационно значение трябва да има винаги изменяемата част на речта. Точно затова отсъствието ѝ може да бъде натоварено с определена граматическа функция, да има точно определено място в парадигмата. За нулева морфема с деривационно значение по съвсем понятни причини не можем да говорим — не е непременно задължително думата да има служебна морфема с де-

вационно значение, за да може отсъствието на такава да бъде ферент на определено деривационно значение. Изобщо за изменяемите части на речта е задължителен минимално двуморфемен състав — корен и афикс (релационен, който може да бъде и нулев). Те могат да имат и деривационни афикси, т. е. да бъдат три- и поворморфемни, но това никак не е задължително.

3.2. Срещу термина „безафиксен“ (отнася се за словообразователния способ) има и възражения, които не са лишени от основание. Термин „безафиксный (или безафиксальный) способ“, често употребяемый исследователями в отношении указанных словообразовательных типов, дава лишь негативную характеристику данному способу словообразования и не отвечает на вопрос, какими средствами выражается при этом способе словообразовательное значение, кова специфика этого способа по сравнению с другими способами, для которых также характерно отсутствие аффикса (например „словоизменение, субстантивация, сращение, аббревиация и др.“²⁵ Като считаме обаче за по-приемлива концепцията на Я. Орещки²⁶, М. Докули²⁷, Н. А. Крилови др., според които словообразователно равнище не можем да говорим за отделяне на нулев афикс (деривационен), ние ще си служим с този термин, обаче в по-точния му вариант — безсуфиксен. Така нарича този словообразователен способ В. В. Виноградов.²⁹ Терминът „безафиксен“, с който си служи Н. М. Шански³⁰, не насочва точно към липсата на суфикс, а към отсъствието на афикс изобщо.

3.3. Обект на това изследване са съществителните в българския език, които завършват на коренна морфема (т. е. имат нулев афикс релационно значение) или непосредствено след коренната си морфема имат афикс с релационно значение (т. е. флексия, или окончание) и се намират в словообразователно съотношение с глаголи. Това съотношение може да има следните варианти:

3.3.1. В своята по-голяма част (това личи по-добре при префикраните, а те са много повече) те очевидно представляват отглаголни деривати. Напр.: *бод, бой, брой, вир* 'виреене' от *вирея, вой* за които вж. БЕР 61, 63—64, 80—81, 151, 172.

3.3.2. При една по-малка част от тях не може да се посочи категорично коя е мотивиращата дума — глаголът или съществителното, и коя е мотивираната. За невъзможността това да бъде посочено само ето какво пише П. Пашов: „... при значителен брой глаголи... е доста трудно да се реши със сигурност дали са производни, получени от съществуващите успоредно с тях имена, или пък са основни по отношение на тях, срв. *браздя* и *бразда*, *деля* и *дял*, *дроя* и *дроб*, *зобя* и *зоб*, *моря* и *мор*, *мълвя* и *мълва*, *мъстя* и *мъст*, *следя* и *следа*, *говоря* и *говор*, *жиля* и *жило*, *мисля* и *мисъл*, *славя* и *слава* и много други. По начало в тези и подобни случаи предимство се дава на имената, а глаголите се посочват само производни от тях, макар че исторически е възможно словообразователният процес да е протекъл в обратна посока...“³¹ Доколкото ни е известно, трудно може да се определи коя част на речта

има предимство, ако се касае за отношението между глаголи и името. По този въпрос Ив. Дуриданов пише: „Според една хипотеза, която е свързана с въпроса изобщо за произхода на езика, първоначалния стадий от възникването на езика са съществували думи, които са изразявали цяла мисъл, неразчленена на субект-предикат, и следователно тези думи не са били разграничени на граматически разреци. В този период не е имало следователно формални отличия между име и глагол, думата-корен е представлявала по смисъл цяло изречение. Един и същ звук комплекс в отделни случаи на употреба е можел да клони ту към името, ту към глагола в зависимост от това, дали в центъра на вниманието се е намирал предметът или неговото действие.“³² Поради тази неопределеност на словообразователното отношение в такива случаи се говори за съпроизводство или кодеривация.³³ За съотносителност между името и глагола, а не за отглаголна или отименна деривация говори и една такава изследователка от етимологическата школа на О. Н. Трубачов и Б. Н. Топоров, каквато е Ж. Ж. Варбот.⁴ Така постъпва и Ю. С. Маслов в посочения горе Очерк с. 45–46. В отделни случаи задълбоченият етимологически анализ разрешава алтернативата. Например *блян* е растение силно отровно и действа опиянително като опиум. Оттук в народните говори *блещивам* = блънувам, т. е. говоря като отровен, опиянен от растението блян (БЕР. 59). Но тъй като са по-малко тези случаи, при които увереност можем да посочим първенстваща дума, и поради приведените по-горе съображения в нашето изследване във всички случаи ще се говори само за съотносителност.

3.3.3. Една малка част от разглежданите безсуфиксни деривати дават основание да се мисли, че напомнят някакво действие и при това като че ли няма глаголи, от които да са образувани. Във всеки случай категорично липсват такива глаголи в префигиран вид. Но колкото се отнася до префигираните, това отсъствие не е така убедително.

3.4. В словообразователно съотношение по-ясно влизат думите от славянски произход. В съвкупността обаче са привлечени и някои не-славянски думи — на това основание, че обикновеният говорител не ги осъзнава като чужди на нашата езикова система. Напр.: *беляга* от *бележа*, *белязвам*, които пък са от тюрк. *белег*, *гаврагавря*, *арес* — *аресвам* 'харесвам', *армас* — *армасвам* 'годявам', *мирица* — *мирица*, *влас* — *власвам* от гр.

3.5. По своята морфологическа структура и словообразователен състав безсуфиксните съществителни съотносителни с глаголи се разпределят и ще бъдат разгледани последователно по следните главни групи:

- А. Безсуфиксни деривати — втори член на композити.
- Б. Префигиран безсуфиксни деривати.
- В. Префигиран безсуфиксни деривати.

А. БЕЗСУФИКСНИ ДЕРИВАТИ — ВТОРИ ЧЛЕН НА КОМПОЗИТЕ

4. Начинът на образуването им трябва да се определи като без-
иксна отглаголна деривация с композиция, вниманието ни тук
бъде насочено към онези композити, вторият член на които се
ва само свързан в композити, или ако съществува самостоятелно,
и друго значение. Имена на *-лов*, *-добив* и пр., т. е. продуктите
„чистата“ композиция, отпадат. Не присъствуват тук и имената,
пучени чрез съкращаване на началните срички, като *завуч* и пр.
суфиксните деривати — втори член на композити могат да се раз-
делят по следните семантични групи:

4.1. Дейтелни имена, означаващи:

о професия: *богослов*, *вестобер* М, *виномер* М, *водосоз*, *водолаз*,
донос М, *горокоп* М, *детовод* по гр. 'педагог' Д, *дърворез* 'маран-
' М, *животновод*, *звездоброй* М, *звездоглед* М, *звездослов* М, *зве-
вод*, *звукослов* М, *землекоп* М, книж. *зем(л)емер* (рус.) остар.
шавар (по рус.), *коневъд*, *лесовъд*, *овчехрой* 'бегликчия' БЕР, *пи-
вар*, спец. *полевъд* (рус.), *пчеловъд*, *рудокон* Д, *свиневъд*, *свино-
е*, остар. *славяновед*, книж. *стопановед*;

лонност към някаква дейност: *благолъж* ЕТР, *войво-
Въртолом* 'празник св. Въртоломей', преосмислено с „въртя“ и
омя“, поради валежите през този ден, БЕР 212, *главорез*, нар. *бо-
сед* 'домашар', *злодей*, *злотвор* М, обл. *танчовод*, *трохобер* 'коле-
р' събиращ даровете в торба' Г, *чародей* (рус.), преносно: *са-
твор* (в песен за двор, всякога чист) Г.

качества: *боголеда* от **богогледа* 'несръчен човек' БЕР
, *ветрогон*, *вихрой*(че) (за кон) Д, *вихрогон*, *вихроход* Г. *гър-
луд* (-луд е калка от гр.) М, *даркоед* (рус.), СИ *Живодер*(и)
а бр 106, *кръволок*, *лицемер*, *людоед*, *младожън* Г, *половяр* 'кой-
о има половин вяра' Г, *ситноход*, *хорокопа* 'хоратлива жена' Г.

4.2. Имена за действия:

производствени дейности:

инобер М, *гроздобер*, *машинпис*, *розобер*, *сенокос*, *сенопласт* 'пла-
тене сеното на купи' М, *цветобер*;

обрядни дейности:

лагослов, *водокръц* Г, *водосвет*, *малосвет*, църк. *сиропуст*; *хор-
од*;

пренасяне дейността върху времето и мястото:
одопой, нар. *коложег* 'януари', *маслодял* 'когато овчарите свалят
ачините, та си делят маслото' Г;

начин:

цестобод 'начин на шиене' Д.

4.3. Имена за уреди, предмети, направи:

ветромер, *ветроход*, *виномер* (за човек се предпочита -ец) М,
писомер М, *влагомер* М, *водомер*, *водоплав* 'сал' М, *водопровод*, *во-*

дорез 'що реже водата' М, водоцев М, въздухолет ЕТР, газомер, гр доред, гръмоотвоо, далеглед М, далекоглед, далекомер, далекопр еод, дебеломер, остар., дъждобран 'чадър', електромер, звукомер, коловоз, крачкомер, луко-бия 'гаванка за кълцане (биене) лук' БЕР 159, воен. миномет (рус.), млекомер, спец. оком параход, остар. паровоз, (рус.), паромер, спец. паропровод платноход, самовар (рус.), самоков, самолет (пол.-рус.) самосвал (липсва в речниците), воен. сеновал (рус.), силомер, скрохват 'ножче, вързано за пояс' Г, спец. снегорин, спиртомер, тегломер 'барометър' Д, часоказ 'часовник' (у И. Груев), ъгломер Д.

4. 4. Имена за места, местности:

ветромет 'място, отдето вятър е одухал, омел снега' Г, виноград Д, еодобой М, водовод М, вододдел, водоем, водомет 'фонтан' М, водотход М, еодопад, водопой, водораздел, водоскок, водоспуск, М, водосток, МН, Водотека Блсл 581, Габр. 86, водоток ЕТР, МН Вук еия БЕР 159, горолом 'място, където дърветата са повалени' М, М Градо-бия БЕР 159, еднограж 'няколко места, заградени с една ограда' БЕР, МН Мечкобор от бор 'сборище' Лом 142, МН Рогопеч, М Челопеч Пирд 280, рудокон Д, язовир.

4. 5. Имена на растения, животни и пр.:

растения: бъзовляк М, ветровал БЕР, ветрогон П, вихрогон П, гороцвет, живовляк* М, кучосер П, самобай, П, слънчоглешилобод БЕР;

животни, птици, насекоми: водолюб, воден бръмба М, гръмодял 'охлюв, който дяла, 'опасва' гръм' БЕР, житояд, зърнояд, корояд, лешояд, обл. медвед = медведа, песнопой Д, чичопей.

4. 6. Понятия и термини на науките и изкуствата:

видопис 'картина, вид на местност' М, водопис, водород, възлеводород, възглерод, двуокис, думоред, живопис, животопис, звукопис, книж. и остар. земенис 'география', кислород, летопис, мироглед, народопис, народоука, пътепис, ръкопис, светоглед, скоропис, словоред, стенопис. Те са създавани по образец, т. е. калкирани или заемани направо от руски или други славянски езици, но фонетично приспособени към български.

4. 7. Страдания, душевни състояния:

главобол, грълобол, дриспосер 'панически страх' Б Диал 3 322, зъбобол, коремобол, косопад, косопас, костобол Д, кръвоизлив, очепбол, ръкобол преосмислено 'извънредна заплата' БЕР 64, сърдобол Г, нар. сърцебол 'болки в стомаха или корема' устобол, ухобол, ушебол. Те имат домашен произход.

* За улеснение на печатната база ударението ще посочваме в по-важните случаи.

4. 8. Природни явления:

горолом 'бурен вятър', гръмонос 'буря' Д (от Г. Рак.), дърво-
вятър, що кърти дърветата' БДиал 3 156, книж. *земетръс* (по
) Д.

4. 9. Абстрактни:

остар. *Водолей* 'съзвездие; зодия на месец януари', *водоструй*³⁵,
ар. *златоструй*.

4. 10. Продукти и вещества:

нар. *глистосер* 'ивници пръст, изхвърлени от дъждовни глисти',
шешмор Г, *самокиш* 'мляко, прокиснало се от само себе си' Г,
моток 'гроздов сок; вино, стояло малко в пращините'.

4. 11. Други:

гласонос 'вест, глас' М (от Г. Рак.), *кръгозор*, *млеконадой*,
босклон, остар. *пищепровод*, книж. *самотек* (рус.) в изр. „на са-
мотек“, *хранопровод*, църк. *часослов*.

Според това, каква част на речта мотивира първия член на
композитите, нашият материал от общо 219 думи се разпределя
по така:

съществително	192
наречие	10
местоимението само	8
прилагателно	4
числително	3
глагол	2

От цялата съкупност имена с окончание *-а* откриваме 9: *бъ-
оледа* БЕР, МН *Водотека*, МН *Вуко-вия*, МН *Градо-бия*, *луко-
ия*, *медведа*, *народоука*, *хорокопа* Г.

Композитите, които са извлечени от БТР и са без стилистиче-
ски забележки, са 104, т. е. близо половината. Тези имена, както
е казва изобщо за композитите в досегашните изследвания³⁶, са
доста старинен пласт в речника ни. Активността на този тип сло-
вообразуване се подсилва от многото и лесно усвоими заемки от
руски език. Особено лесно се образуват такива с *-вѣд*, *-мер*, по-
ради което те са на път да започват да губят характера си на
безсуфиксни девербативи и да се превръщат в т. нар. полуафикс-
ни или афиксоиди³⁷. Наготово заети или калкирани, но не създа-
вани по модела безсуфиксна отглаголна деривация с композиция
изглеждат ще на пръв поглед съществителните на *вед*, *слов* (с из-
ключение на *благослов*).

Б. НЕПРЕФИГИРАНИ БЕЗСУФИКСНИ ДЕРИВАТИ

5. Формално-граматически непрефигираните образуват три гру-
пи: с нулево окончание, с окончание *-а*, *-я* с окончание *-о*, *-е*.

5. 1. Непрефигирани с нулево окончание

Непрефигираните безсуфиксни деривати съотносителни с глаголи са семантично доста разнообразни. На първо място в семантичната им класификация се подреждат имената за действия, после имената с различни други определителни, получени от процесното значения.

5. 1. 1. Имена за действия, съпровождани с характеристични шумове, и изказвания за езиковата дейност:

блей БТР, *бобот*, *бъбър* ЕТР, *виск/висък* БЕР, *вой*, *вряк* 'жбешко врякане' БЕР, *врясък*, *глагол*, *гломот* 'вик, глъч...' Г, *глушега* Д *глъч* Д, *глъч*, поет, *гмеж* създадено от П. Сл. от гъмж според БЕР 255 по образец на сърбеж и пр., *говор*, *грак*, *грохот*, *гръм*, *ек*, *звън*, *зов*, *квик*, стар. *клик*, *клокот*, обл. *клъмбук*, *мук* 'мукане, мучене' Г, *мъмър* ЕТР, *писък*, *плисък*, *плясък*, *рев*, *ропот*, *свистък* 'съскане', *трус* неотбел. като рус., *тръс* 'трус' Г, *тръс* 'консход', *трясък*, *тътен*, рус. *хрип*, *шепот*, *шум*, *шумол* 'плавен шум листа'.

5. 1. 2. Имена за действия, означаващи удаване върху предмет, привеждане на предмета в друго положение, повреждане целостта на засегнати предмет:

блъсък, *бод*, *бой*, *вред* БЕР 'вреда', рус. *гнет*, *жег* 'жега' М, *морсек*, 'погубване' Г, *сеч*, *удар*; протичащи в кратки интервали: *блясък*, *вик*, *миг*.

5. 1. 3. Действия на живи същества, чиято цел е да постигнат някого, нещо:

арес 'харесване' ЕТР, *армас* 'годеж' от армасвам ЕТР, *биданък* от бера-бирам, ако не тюрк. БЕР 49, *брой*, *бран* 'война' нар. *бъх* 'укриване, извъртане' от бъхам, бъша 'лъжа' ЕТР 54 БЕР 105. *вез* 'везане' М, *въх* 'нюх' от въхам Д, *гон* 'гонене, хайка' М, *зав* 'хиат' ЕТР, юрид. *иск*, *крой* 'кроеж' Д, *лов*, книж. *лест* (рус.) *лъст*, *мъст*, обл. *печал* 'печелене' Г, *печат* 'печатане', *спор* (рус.) *шев/шив* '(начин на) шиене' Г, нар. *чет* 'брой'.

5. 1. 4. Движения на живи същества, растения, течности и състояния, произтичащи от тези движения:

бляг, *вир*, 'виреене' БЕР, *влас* П, *лай*, нар. *лет*, *плен*, *пяв* 'пеене' Д, *раст* 'раст порастнало' Г, *рой*, *скок*, *стон* (рус.), *стреж* срв. рус. *стерегу*, *жешь* Г 'стожер', *стриг* 'стрижба' Г, *строй* 'строеж' (Балкан), *ток*, *ход*, *чекор* 'крачка' от чекоря Г, *шар* 'прошарване на гроздето'.

5. 1. 5. Телесни усещания, физиологически

роцеси, душевни състояния и свързани с тях ейнности:

блуд 'полов разврат; безредие', срв. *блудувам*, *блъдам*, ЕТР БЕР 57, *блян*, *бол* 'болеж, болка' М, *вид* по М 'виждане' като способност...; *глад*, *глед* по М 'гледане', *гнусл/гну̀с*, *гриж* ЕТР, *гръч*, *грях*, обл. *дих*, *дъх*, остар. и поет. *жад*, *жал*, *жар*, *жиг* 'печал' от *жигувам* = рус. *горевать* ЕТР, *жѳд* 'жажда' Д, *ширис*, *плах* 'уплаха' Г, *плач*, *срам*, *срян*, *скръб*, *слух*, *смях*, *сѳд*, *ѳн*, *трепет*, *тѳг* 'тѳга. тѳжба' Г, *чуд* 'навик, нрав, грѳса' Г, *шмет*, *яд* 'повдиг у човека, кога се разлюти' Г.

5. 1. 6. Имена за излъчвания на вещества:

вон 'миризма' М, *гран* от *граня* 'имаю вкус на развалено' Г, *дим*, *чмай* 'изпарение' Г, *кад*, *л*, *смад*, *чад*, *дим* 'от чадя, чадяма', Д, *чур*, *дим* 'от чуря' Г; мраз.

5. 1. 7. Имена, предметени за места, части от сгради:

вир, *брод*, *врах* 'гумно' Д, *пад* 'наклон на вода', *пад* 'улей' Г, обл. *слон* 'подслон', *сон* 'чучур' др. отгл. степ. на сип- ЕТР 599, *стан* 'място за временно настаняване на войници', *стол* 'столова' (рус.), обл. *стѳл* 'етаж'.

5. 1. 8. Имена на растения:

брей ако се приеме, че е свърз. с *брия* 'брѳсна' ЕТР 44, но може да е и от трак. БЕР 76, *слад* 'ечемик', *клек* 'смрика, слаб' ЕТР 240 го отнася към *клякам*.

5. 1. 9. Имена, предметени за средства, уреди, инструменти; продукти:

бад 'бод на остен' БЕР, *брус* в друга отгл. степ. от *брѳс*, *вал* 'валяк' ЕТР, *вдиг* 'горнище на калец' Г, *влак* 'брана; влак', *воз* М 'кола', *грей* 'грейка' М, обл. *жиг* 'нажежена тел за пробиване на дупки', остар. рус. *звон*, *зоб*, *квас*, *лек*, *лом* 'железен кол, с който се ломят камѳни' Г, *маз/мас* у Г 'мазилка за мазане', *млат* (обл.) 'чук' *плаз* 'дървото на шейна, което се плѳзга по снега', *прѳг* 'желязна справа, с която натягат платното, кога го тѳкат; прѳгавина' има обл. глаг. *пружа* Г, обл. *рез* 'острие на нож', *ряз* 'нож на рало' Г, *свещ*, *струг*, *стрѳв*, *сяк* 'кинжал' Д, *сяк* 'сѳд за държане в него грозде...' Г, *хват* 'капан', Г, *цеп* 'цепец', цяр.

5. 1. 10. Имена, предметени като резултат от действия:

белег, *бор* 'дипла; отбор, избор' М, *брѳс* ЕТР/*брѳст* БТР нар. 'шума, зимнина за добитѳк' срв. *брѳстя*, *бруся*, *вал* 'огън за осветяване на седянка' от *валям*, *паля огън*' БЕР, *вар*, *вез* 'което се везе с игла' М, *вей* 'колиба, покрита с вейки' БЕР, *вод* 'състояние на

зет, привод', *врах* 'овършано нещо, но още не отвято, а нарупано на куп' Г, *врѣз* 'рожба, плод' Г, *глаб* 'издълбана дупка за глобка БЕР, *глиб* 'тресавище' от глѣба м 'газя из кал' М, *глоб* 'очна ябълка' БЕР, *гной, град, граж* 'скотый двор вообщо' Д, *грай* 'мелоди от глаг. и грая 'свиря' без начало и- като в зап.-слав. езици Д, *грей* 'сетница от греене' М, *гроб, длаб, дльб* М, *дреб* 'отпадъци от вълна, лен.: в др. отгл. ст. с *дроб-, дриск* Д, *дроб* (от рус.), *дълг, дял, жлеб*, остар. *жиг* 'белег по добиче', *звук* (рус.), *зев*, празнина, цепнатина', *зав* 'отвор в основата пред бърдото' П, *зид, зод* 'глед, полив' М, *люх* в изр. „излезе на люх“ 'не сполучи', срв. люх в а м 'хитро измамвам Г 2 37, обл. *кит* 'сняг по клоните на дърветата', *клад* 'клада' Г, *къс, лам* 'яма, рупа' ЕТР, *лов* 'уловен дивец', *лог* 'месо или друго нещо, турено на ловка за стръв' Г, спед. *лом* 'неравна повърхност при ломене на метал, минерал.', **лъг* от нарч. *лъгом*, ако то е тв. п. на „лъг“, а не на „лъга“ ЕТР 281, *мо* 'урина' Г, *мреж* 'замрежване' П, *низ* 'наниз', *пар* 'изорано място и оставено да лежи, паренина' Г, *пив* 'пари, що дават сватбарите на булка' Г, *плет, плит* 'плитка' ЕТР, *плод*, обл. *плот* 'плет, ограда', *прижд* 'върви на дисаги за вързване устнето им' Г, *ред, род, руб* 'краешник' Г от рубя, рѣбя 'сека', обл. *рѣб* 'рязка, белег от нещо', обл. *сад* 'новопосадено лозе', МН *Сип* Г а б р 158, *строй* 'права черта; годож; магия' Г, *сак* 'съсек' Д, *твар* 'живина', обл. *тлак* 'утайка от тиня', *товар, траг* 'диря' срв. тража Г, *цядж*, = *цяжд* 'цвик' Г; с отсенка за количество: *греб* 'шепа, колкото може да се гребне' Г, *грѣц* 'шепа' М, *хват* 'товар, колкото може да се понесе с ръце' Г.

5. 1. 11. Деятелни имена:

остар. *лаз* 'анадолски амбулантен търговец' ако се приеме, че не е тур., а е свърз. с *лазя* (най-малко по нар. етим.), срв. чеш. 'търговия', *лъж* 'лъжец' Г, *вожд, страж*.

5. 1. 12. Други:

врат неосмислено с *въртя*, обл. *жир* 'буков жълд', ако го свържем с *жърати* Фассмер, ЭСРЯ 2 56, *лой, свят, став* 'става' Г.

5. 2. Непрефигирани с окончание -а, -я

5. 2. 0. Както се видя от цитатите, в нашата граматическа литература морфемата -а (-я) в думи като *года, воля* и пр., както и при префигираните *заблуда, пробуда* и пр. се определят като наставки. С такава определение на морфемата -а (-я) бихме могли да се съгласим само при условие, че говорим за тематична наставка, изграждаща граматическата основа, т. е. участваща в строежа на думата дотолкова, доколкото ще реши въпроса за принадлежността ѝ към един или друг граматически разред. Считането на морфемата -а (-я) за словообразователна, т. е. за афикс с деривационно значение, смятаме, че не почива на съществуващите в езика ни словообразователни отношения. Морфемата -а (-я) показва рода

числото на съществителните. Тя е, за да бъдем по-точни, минимална двустранна (имаща форма и съдържание) езикова единица (морфема) в състава не на думата, а на словоформата, на една от формите на думата — на тази за ед. ч. В мн. ч. тя е изместена от морфемата за мн. ч. по същата парадигма. Деривационната морфема, ако тя е такава, трябва да присъствува във всички форми на думата.

Функцията на морфемата -а (-я) в приведените по-горе и следващи примери ние схващаме не като словообразователна (деривационна), а като граматическа (парадигматическа). Граматическо оформление за безсуфиксните девербативи българският език е избирал (или оформял в развой си) различно — имаме ги с нулево окончание, с окончание -а (-я) и незначително количество с окончание -о, -е (като в повечето случаи те са образувани допълнително за ср. р). В няколко десетки примери безсуфиксни съществителни имаме вариране без окончание (с окончание: *вез-веза, глум-глума, гриж-грижа, гръц-гръца, низ-низа* и пр.; префигирано: *погод-погода, покан-покана, подквас-подкваса, подмес-подмяса* и пр.

Считането на въпросната морфема за наставка е смесване на синхронията и диахронията. Ето какво признава Ст. Младенов: „Твърде отдавна падежните менитви се слели с различните самогласки на прилепените към корените приставки, та в много случаи не можем отдели ясно падежна менитва от приставка.“³⁸ Ако тук са се слели в едно суфикс и флексия, на какво основание това едно да наричаме тъкмо наставка? Според нас езиковото съзнание на българина отделя тази морфема като формообразуваща, като окончание.

5. 2. 0. 1. Това схващане може и да не срещне прием. Нека признаем обаче, че то се оказва не оригинално. Словашкият учен Я. Хорецки в посочената книга говори за случаи, в които „окончанието поема функцията на словообразователна наставка“³⁹. По-нататък той пояснява, че „функцията на словообразователната наставка в такъв случай поема не единствено граматическата морфема, а цялата парадигма“⁴⁰, която става според теорията на А. И. Смирницки⁴¹ словообразователно средство, като изброява и редица безсуфиксни девербативи „от женски род с окончание -а“ (разр. моя — Л. С.).⁴² За този словообразователен способ съветският езиковед Н. М. Шански пише с уговорка, че въпросните съществителни са безсуфиксни от гледна точка на съвременните словообразователни връзки — етимологически те са суфиксни имена, образувани с тематични суфикси $i, \acute{o}, \acute{u}, \acute{a} > \acute{y}, \acute{y}, \acute{a}$ ⁴³, или структурно, в реда на словообразователните модели на съвременния език те са безафиксни — с окончание или нулево, или -а. В. В. Лопатин в посочената статия също така схваща ролята на морфемата -а като граматическа, а начина на образуването на девербативите на -а нарича нулевата афиксация.⁴⁴

5. 2. 0. 2. Тежестта на словообразователния процес тук пада

не върху това, какво ще се присъедини към производящата основа, а върху отстраняването на едни морфеми от мотивиращата дума⁴⁵, в случая глагола, върху изоставянето, отделянето от думата на онази нейна част, която я характеризира като глагол. Преставайки да бъде оформена като глагол, думата преминава в друга част на речта — съществително. Каква граматическа характеристика ще получи, вече е въпрос формално-граматически, а не словообразователен.

Има и редица други съвместно с това протичащи явления: промени на коренната гласна, промени на крайната съгласна на корена, придвижване на ударението. На тези явления ще се спрем по-нататък. (Алтернацията на началната съгласна на корена се отнася към времето преди диференциацията на славянските езици, довела е до скъсване на семантичната връзка между отделните коренни аломорфи и затова няма място тука.)

Освен това някои езици дават основание този словообразователен способ да бъде наречен конверсия. Напълно справедливо е това по отношение на английския. В нашия език в повечето случаи за конверсия в класически вид (като в английски, немски) не може да става дума, тъй като най-често нямаме съвпадение по звуков състав на нито една от формите на глагола с нито една от формите на съществителното, за което предполагахме, че се намира в словообразователно съотношение с този глагол. В някои случаи обаче може да се говори за конверсия. Така например съвпадат неокситонните имена със съотносителните глаголи от 3 спр. в 3 л. ед. ч. сег.: *бръза*, *вара*, *дума*, *стига* и т. н.; неокситонните имена с глаголи от 2 спр. в 1 л. ед. ч. сег. вр.: *ди-ря*, с депалатализирано произношение *брана*, *буна* и др. подобни случаи, излизаци от рамките на книжовната норма.

5. 2. 1. Имена на действия:

беда по Г 'бедене, клевета', *беседа* (представката без- не се отделя), *бора* 'борене' Г, *брана* 'отбрана' ЕтР, *бръза* 'бръзица; прищичи по кожата, що се разнасят бързо по цялото тяло; „остави мръзата, хвати бръзата' Г, нар. *буна* 'кога се повдига народ въз началството си' Г, *вара* 'сварване' Г, *вража* 'врачуване' ЕтР, *года* 'годеж' Г, *дума* по Г, 'казване, приказка, разговор, сбор' *качура* 'друсане дете на колене' гл. *качур* в ам М, *мена* 'размяна на дарове', *паза* 'пазене' Г, *работа*, *стига*, *суда* 'съдба' Г, *съда* Г, нар. *ука*, мн. *хоки* П.

5. 2. 2. Деятелни имена:

бъбла ЕтР, *веда* 'която знае', *виса* 'нещо окачено да виси' Г, обл. *клека* 'слаб, клекав човек', *люба* либе, *жена* Г, *слуга*.

5. 2. 3. Имена за изказвания за езикова дейност:

врява, *глума*, *клопа* 'клопане, оплакване' П, *лъга* 'лъгоч, лъгот' Г, *лъжа*, *хвала* Г, *хула*.

5. 2. 4. Резултат от засягане целостта на предмет:

беляга, 'белег' Г, *вреда*, *пала* 'пожар' Д, *рана*, *щета*.

5. 2. 5. Следа от действие:

бразда, *вада* гл. *вадя* 'напоявам', *воза* 'диря от шейна' М, *гизда* 'украза' М, *диря*, *следа*, *трага* 'диря' срв. *тража* 'търся' Г.

5. 2. 6. Средства, направи:

веза 'връзка на торба' БЕР, *врата* връзката с въртя не е категорична и не се осъзнава, *граба* 'вила...' Д, *грапа* срв. *грапя* не слав. БЕР 274, *гриба* 'градинарско гребло' БЕР, *дръща* 'направа за валяне на аби...' Г, *кита* 'китило' Г, *клапа*, *колода* 'тесте карти' (рус.), воен. рус. *ложа*, *низа* 'низ' *плъза* 'дърво, по което се плъзга шейната' Г, *пона* 'връв за спъване на добитък' БДиал 2 241, *праща* 'прашка' Г, *прежда*, *стеля* 'на самар мешинената част; покривка на гърба на кон' Г, *стръка* 'дървета, между които се впряга кон' *стряха*, *стъга* 'въже, Г др. отгл. ст. на ст. г. *стъпа* 'чутвара', *стяга* 'пречка; стягане' Г, *тръба*.

5. 2. 7. Страдания (телесни, душевни), емоционални състояния:

вия 'ревматизъм, вне по ставите' БЕР, *воля* *врага/върга* 'подутина от удар на главата' БЕР, БДиал 3 321, *вяра*, *грижи* несвързано в съзнанието ни с гризя, *диха* 'дих' ЕТР, *досада* не се отделя до-, *жажда*, *жега*, *жеда* 'жажда' Д, обл. *желя* 'желание', *зноба* 'болезнено състояние, красник' П, *кляки* 'болест по гъските в краката' Г, *мисля* 'мисъл' Г, *мора*, *мръза* 'мързел, мързех' Г, *мъка*, *надежда*, *нужда*, *трупа* 'болест по бозайничета деца, сухота в стомаха' П, *тъга*, рус. *скука*, *яда* 'вкус' Д, *яда* 'яд самоглавщина' Г.

5. 2. 8. Вещества:

гръсти, *кърма*, *лига*, стар. *пища*, *плява*, *ряза* 'жълтеникаво вещество в жлъчния мехур на някои волове, с което се запояват жълтеничави люде и които биват натискани от мора, срв. нарязвам се 'напивам се' Г, *храна*, *шума*, *щави* 'дъбилна киселина' Д.

5. 2. 9. Други:

вина, *влага*, *влака*, 'род, поколение' БЕР, *воня*, *гавра* гр., *глоба*, *гръща* 'шепа' Г, *гуда* 'игра на дупки, свинка' П, *дроба* ЕТР без посоч. семантика, срв. рус. *дроба* 'квасов или пивен гъстинак', *забора* 'забрава' БДиал 2 161, *зора*, *игра*, *искра*, *клада*, *ложа* 'вътрешност на такива, дето е семето' Г, *мана*, *мяра* 'начин за определяне, намереното нещо' Г, *пара*, *паша*, *печала* 'печалба' Г, *плата*, *пяна*, *реда* 'овощи и сладки неща, що носят на годеница' Г, *рода* 'коляно, поколение, род', *рода* нар. 'роднини', *рожда* 'рожба' Г, *роша* 'разрошавено на коса, влакна отгоре на плат като мъх'

Г, *ръга* в клетва „ръгата да го препне“ ЕтР, (*свеща Г, слуга 'ходене, слуга, служба, служене, слугуване'* БДиал 3 174, *става, стража, струя, суда 'стръмно място, сипей' Г, глака 'седянка', трябва (и трябва)'* църк. приношение като помен', *тълпа търса* обл. 'характер, походка', *цака, цана* вм. *цена* Д.

5. 3. Непрефигирани с окончание —е, —о.

нар. *либе, ложе 'легло' (рус.), ложе 'плацента' нар., стеле 'покрив на сграда' Г;*

було, бълбльо ЕтР, *висьо 'който виси' в гатанки Г, чудо.*

5. 4. Непрефигираните са на брой общо 402, от които без стилистични бележки БТР помества 179. В различните варианти това отношение е следното: с нулево окончание 255 срещу 115;
с окончание —а, —я 139 срещу 62;
с окончание —е, —о 8 срещу 2;

Тази статистика е твърде условна. Някои думи се броят към тези със стилистически бележки, макар че БТР ги помества без такива, понеже тук са приведени с тълкуването, което им се дава в по-старите източници — по-добре отразяващо съотносителността му с глагола, напр. *беда 'бедене' дума 'сказване, разговор' и пр.*

За ударението им могат да се направят следните изводи:

С нулево окончание съвсем малко на брой имат повече от една сричка, а сред тях преобладават с парокситонно ударение.

С окончание —а, —я само 9 са трисрични, от тях 1/3 имат парокситонно и 2/3 парокситонно ударение, при което в 2 случая окситонното е диалектно, а парокситонното без бележки и в един случай семантиката е различна. Всички останали имена са двусрични с фиксирано ударение парокситонно за 3/4 и окситонно за 1/4 от имената.

С окончание —е, —о имат само парокситонно ударение.

В. ПРЕФИГИРАНИ БЕЗСУФИКСНИ ДЕРИВАТИ

6. 0. Префигираните безсуфиксни деривати са девербативи тук можем с по-голяма увереност да твърдим това, отколкото при непрефигираните), получени от префигирани глаголи. Голяма грешка би било да смятаме, че са образувани от непрефигираните безсуфиксни имена чрез присъединяване на префикс към тях. Такива в езика ни безспорно има. Може дори и в нашия материал да са се промъкнали от тях, но те тук не принадлежат по право — техният словообразователен процес е префиксация, присъединяване на префикс към готова дума. Префигираните безсуфиксни съществителни са много повече на брой от непрефигираните, не са така старинни, съхраняват ясна връзката си със съответните глаголи и създават впечатление за живот на словообразователния процес, на който се явяват резултат. От словообразователна гледна точка между едните и другите няма разлика освен тази, че, както се спомена, връзката със съответните глаголи по-добре се осъзнава.

Впечатление за преливност между двата типа се създава още и поради това, че тук (при префигираните) се изброяват и имена, при които за съвременните словообразователни връзки и отношения не е характерно отделянето на префикса: *помен, помин, по-рок, понор* и пр. За краткост в основата на класификацията тук ще залегнат префиксите, еднаквостта на които е причина мотивиращите глаголи да имат сходство, в семантиката, т. е. в най-общ вид класификацията ще бъде формално-семантична. Въпреки че в морфологичния състав на много от имената има повече от една представка, словообразователна роля при възникването на мотивиращия глагол най-голяма е имала първата и затова делението се извършва тъкмо по нея. При по-големите групи се търсят и други възможности за разпределение — въз основа преди всичко на семантичния развой, като на първо място се стремим да отделим дериватите, които пазят значението си на отглаголни съществителни, пазят процесността. Предполагаме, че за голяма част предметните и др. значения са резултат на семантичен развой от процесност към опредметяване на действието като средство, продукт и т. н.

И тук от формално-граматическо гледище имената образуват три групи: с нулево окончание, с окончание —а, —я, с окончание —е.

6. 1. Префигирани с нулево окончание

в—, вѣ—:

Насоченост на действието навътре: *взор* по БЕР рус., *влог, вѣтък, вклад* (рус.), *вкус, влом* 'взлом' М, *внос, внив* 'оброк в дарове; пиене за уговор за женитба' М, *впруг* 'двойка коне', *вряз* 'нещо, място врязало се навътре' П, *всраб* 'сърбеж' БЕР, *вток* 'река, която се втича; мястото, където се втича' М, *вход, въвод* 'увод' М, *въпрос* от рус., *вътор* 'вътрешен жлеб на каца...', *връзк*, с трия неясна БЕР.

Въз— (вз—, воз—):

Рус.: воен, *взвод*, остар. *взгляд, взлом, взрив, възторг*; по рус.: *възлом* 'взлом' ЕтР, *възтърг* ЕтР; *возрив* П, *възрив* М 'възриване нещо посаяно'.

Насоченост на действието нагоре: *възглед* (неотгл., калкирано), *въздар* (може неотгл.) Г, 'въз един дар друг отгоре', *възлаз* М, *възлет* М, *възраст, възход*.

Обратна насоченост: *възврат, възглас, въззив* 'позив, въззвание', *възклик, израз* 'възражение' М.

Възобновяване на действието: *възпроизвод* (калкирано) М.

Други: *възтег* раст. П, *възток* М, *възтреб* 'място, дето се пазят дрехи' М, *възприем* 'възприятие' М.

до—:

Довеждане действието до краен етап: *добир*, *добръш* 'завършване' М, *договор* 'свършване на разговор' БДиал 2 153, *добир* 'додиране' Г, *доказ* 'няма доказ — не може се изка- за' Г, *добев* 'доляване' М, *докуп* 'няма докуп — много скъпо' М, *дотрай* свършек Г, *дочак* 'дочакване' Г.

Прииждане на нещо, достигане на нещо: *допир*, *добив*, *доплав*, *достъп*, *досег*, *доход*, *доход* 'дохождане' Д.

за—:

Започване на действието, неговото средство и резултат: *забел* 'що се туря в ястие за подбелване' Г, *завръз*, 'завързан, неузрял плод', у Г 'плод, рожба; кога се завърже човек да направи нещо', *закал* 'излизане на шегата Г, хим. *закаис*, *закаол* 'място на шията под челюст или клон, дето се реже, кога се ко- ли' М, *закаон* замъгл. структура, корен в чън—: чен—: кон—, 'начало', срв. лат. принцип, *закаон*, 'закапаване мъртвец' М, *закаос* 'откос' БДиал 2 163, *закал* 'залък' кор. в слагама М. *закал* 'излизане с члънове на лов за крапове' М, *замаха* 'извивка за удар', *замес* 'замесване на хляб в четвъртък пред сватба в неде- ля' Д, *замет* 'ограда, кошара' М, *запав* (рус.), *запав* 'черпня след уговор; мяна' М, *запав* обл. 'заговяване', *заправ* 'модел' БДиал 2 164, *зарев* 'август' (започване на реване) ЕТР, *зарез* нещо зарязано, *засек* М, *засек*; 'завалено на път с дървета. . . да не може да се мине' Г, *зарек* 'заричане; болест като уроки' М, *зареч* 'заричане; зарез, проговаряне за нещо' Г, *захват* 'захвашане' М, *застин* 'простуда' БДиал 2 164, *захран* 'средство, с което можел да се захрани момък или мома, за да обикне някого' БДиал 1 67.

Физически страдания, душевни състояния; *задух*, *задуш*, 'задух' П, обл. *закаис* кор. гр. 'увеличение', *закаит* 'закаитане' БДиал 2 164, *закаос* 'унесеност' БДиал 2 164, *запек*, разг. *заплес* 'човек, който се заплесва' и у Г 'заплесване', *захлас*.

Средства, направи: рус. *забой* 'място в мина. . .', *забой* 'дървото що държи палешника' Г, *заврат* 'една половина на про- зорец, долап—врата между две стаи' М, *закаюч* липсва в речни- ците, обл. *закаюч* *закаюч* 'захлупци', *затвор* (рус.) 'механизъм на пушка', *затък* 'запушалка' М.

Места и местности: *завой* 'губа, бухта, рейд; лесная поляна' Д, *завой*, обл. *загон* 'мярка за земя', *закареб* 'кога куче рови земята и мястото, дето рови' Г, *заслон* 'заслон' М, *закаис* 'вещество, с което се заваряват метали' П, *заред* 'пласт камъни, които наред се подават из земята' М, *заслон*, *заток* 'залив' М, МН *Затон* Бл с л 601; заливно място, също Г а б р 73, *затул* 'за- тулено място'.

Географски посоки: *закаид* 'запад, заник' М, *залез*, *зака- ник*, *закаад*, *закаод*, 'запад, нужник' обл.

Други: *завес* 'дарение риса, кърпа, престилка' БДиал 2 1611, *завет*, гл. ветя у П, *закаод* (рус), *закаод* 'животни, които въди

човек' БДиал 3 67, *завтор* 'завтор-повтор=непрекъснато' БДиал 1 87, *загар* (рус.), *заговор*, *заем*, *задев* 'тежест, която може да се носи на гръб' БДиал 2 163, *ззор* 'надзор; свенуване; внимание' Д, Г, *зклад* 'бъдник, дърво, което поддържа огъня' М, рус, *залези*, *залог* 'което залагат' и грам. (рус.), *залък* (залък от залъжа или залаг редуц, от —лог, контамин, с. —лак (лаком) ЕтР 178, *замах* 'разгънатост', *замък* (рус.), *запас* 'припаси, военна-запасна войска', *запир* 'запор' М, *запор* *запис* *заплав* 'порой' БДиал 2 164, *заплет* 'плетень' Д, *заповед*, *зарив ред*, 'второ прекопаване', *зарък* 'заповед, заръка' Г, *заряд* (рус.), *засип* ЕтР, *заслък* 'покана за обичай, кана' М, *застой* (рус.), *застъп* 'стъпка на животно в кал' М, *засух*, *затвор* 'здание...; затваряне' М, *зачет* (зачот (рус.).

из—:

За имената тук е характерно, общо взето, запазване на връзката с означаваното от съответния глагол действие и подчертаване еднократността или протичането му за кратко време.

Имена на действия: *избир* 'избиране', М, *изблик*, *избор*, *избух*, *извоз* М, *издиг* 'подем' М, *издих*, *издой* 'едно издояване' Г, *изказ*, *изкуп* М, *изкус* 'изкушение, стар. опит' М, *излез* 'излизане, на излез на месеца=на края' Г, *излет*, *измет* 'смет; по БДиал 3 77 'шетане' *измисъл*, *измич* 'измъкване' ЕтР, *измък* 'измъкване' М, *износ*, *изпит*, религ. *изповед*, *изпот* 'изпотяване; вещество, което извира при изп.' Д, *изпрат* М, *изпуск* калк, вм. рус. *ви-пуск* М, *изупст* 'даване, пущане плод, рожба, мляко' Г, *израз*, *изрез*, разг. *изрек*, *изслед* 'разследване' БДиал 1 179, *изстрел* по рус., *изстъп* 'възторг, изстъпление' М.

За болявания на кожата: *избрус* 'избрусване, изрив (при брусница)' М, *изрив* 'обрив', *изсип* 'пъпчици от шарка' БДиал 2 172.

Лица според характерните им признаци: *изверг* (рус.), *изгор* 'момък или мома изгора' М, *изпис* 'изпис син, много хубав' Г' *изрод*.

Имена за места: *извив* 'извито място, завой' П, *извир* 'извор' М, *извой* 'завой' М, *извор*, *изгор* 'изгоряно място' М, МН *Изкърт* Севл 15, 195, *излаз*, обл. *излак* у Д и М *извлак*.

Движение на небесни светила: *изгрев* по М 'изток', *изгрей* 'изток, изгрев' Г, *изник* М, *изпад* 'изгрев' М, *изток*, *изяд* 'изяждане, разсип на месечината' М.

Опредметени като резултат и средство за действие: *извет* 'измислено извинение; донос' М, *извест* 'указ' Д, *извод*, *изврат* 'опако на дреха' БДиал 1 89, *изгар* 'ситен прах от въглища' Г, *изглас* грам, *изглед*, *изкоп*, *излив* 'умивалник, мивка' БДиал 2 171, *изпир* 'причина' Д, *изход*, *израст*, 'висок ръст, по М растителност'.

на—:

Действие и резултат от действие по повърността на нещо, отгоре на някого: рус. *набег, набод* 'подвъргане дума въз някого' Г, *набор* 'набрано на дреха', рус. *навети* 'клевети' *навлек* 'материали, довлечени от вода' БДиал 2 213, *навод* 'наводане за тъкан' Г, *навой* 'ивица плат...' Г, *нагар* рус., *наглед* 'зрителна представа', *наказ* 'наказание, укор', Г, спец *накип* 'налеп по стените на съд' рус., *накип, налеп* 'вещество по лигаицата в устата', *налет* 'проклетие' Д 1315, у Г и ЕТР тур., може да е 'налигане, напаст, постигане', *налог*, рус. *намеки, намет* 'навръгано в река...' ; навейан сняг' Г, *наниз, нанос* от рус., *напад, напон* Г = *напън, напор, нарой* Д, 'нанос', *нарос* 'израстък' Д, *наръч* 'заповед' Г, остар. воен. *наряд, насад* 'насаждане' Г, *наслон* 'покрив' Г, *насмех* Г, *натиск, натлак* 'осадок' Д, *нашив* 'нашивка' Г.

Размер, наситеност на действие и резултат: *набер* 'набиране голямо количество плодове...' от малко място БДиал 2 212, *набор* 'родените в една година мъже' рус., обл *навал* 'навалица' рус. *наплив, нарек* 'насищане на разговор' Г, *народ, наръч* 'колкото може да понесе човек на ръцете си' Г, *насад* 'народите и животните, създадени от бога' Г, *насит* Г, *настриг* 'руно' БДиал 2 218.

Болести, душевни състояния: *набой* 'чирей, отекло от натъртено' Г, *навев* 'навей' БДиал 2 213, *навей* 'далечен спомен', *навес* 'припадък' рус. Г, *навой* 'болест по малки деца и родилки; навяхване' Г, *нагон* 'инстинкт, у Г напъване', *надев* 'надежда', *надеж* 'надежда' Г, *наход* 'болест на окото' Г.

Средства, направи: *набод*, 'дълга вила' БЕР, *набой* 'вила с железни палци' Г, *намят* 'батерия' (хвърля светлина) Д, *наплат* 'дървена част на колелото', *нарез, наред* 'такъм' Г.

Лица според наклонност: обл. *навляк* 'неканен гост', *натлап* 'натлапан, натуран' Г, *натур* 'който се натура ту едному, ту другиму да се нахрани' Г, разг. *нахал* 'нахалник'.

Местности: *наклон, наплав* Г, обл. *напой* 'място, дето поят добитък' Бл сл 623, Лом 112, *насип*.

Термини (калкирани): *наглас* 'тон', *назвук* 'ударение', *назор* 'образец' Д срв. чеш. *pázoг* 'възглед' и *znazogniti* 'правя нагледен', срв. *наглед, наслов* 'заглавие'.

Други: *навик, наговор* 'уговорка, сговор' обл., *наем, налики* 'подобие' Д, има гл. *наличам* 'приличам' Г 3 178, рус. *напев, настан* 'случка' в изр. „настан настанало“ Г, обл. *натръг* в м. *натраг* (без посочена семантика), от кор, в тража 'диря' ЕТР 342, канц. рус. *начет, начин* 'похват'.

над—:

надзор, надпис, надтур 'що се надписва, надкачва при вземане беглик' Г. Неотглаголни: *надлез, надслов*.

не—:

6. 1. 1. На словообразователната роля на представката *не* — сега не е обръщано внимание. Тя не е спомената сред изброените непредложни представки и в най-новата българска граматика.⁴⁶ Обаче този факт там не е пропуск, а следствие на това, авторът говори за представките при образуването на глаголи при образуването на имената пише само за наставки. Действително при образуването на глаголи частицата *не* пишем отделно глагола, тя може да се отдалечава от него и няма основание бъде считана за представка. При образуване на имената обаче е наложително. При това можем да имаме два различни случая:

а) Словообразователният процес може да се нарече префиксация, когато от съществуващо вече име ние образуваме ново чрез присъединяване на морфемата за отрицание *не* —, която модифицира значението му в обратна посока, т. е. означава, че предметът, действието, качеството не са такива, каквито ги показва отивращата дума (производящата основа). От нашите примери такива се оказват *неуред* 'нямане на уред, уреда' и *несговор* 'нямане на сговор'. На този случай също трябва да се отдели внимание в българското словообразуване. Той е разгледан подробно в чехословашки колективен труд „Деривация на съществителните“⁴⁷.

б) Тъй като нас тук ни интересува безсуфиксната деривация, не суфиксацията, обръщаме внимание върху втория случай — когато имаме възникване на име не от име, а от глагол и то от неговата отрицателна форма, факт, за който не е държано сметка. Докато при думи като *несговор* словообразуването е протичало в последователността *сговор* → *несговор* 'нямане на сговор', тук то е протичало така: *не достига*, (*това, което*) *не достига* → *недостиг*; *не врати (се)* → *неврат* и т. н. За разлика от описания горе първи случай тук имената се явяват само с представката *не* —, т. е. техните основи са свързани, без нея те не могат да съществуват, което е доказателство, че словообразователният процес тук действително е безсуфиксна девербатизация. (Самото присъединяване на отрицателната частица с глаголният корен напомня малко композицията.) Освен това имената, възникнали от отрицателната форма на непрефигирани глаголи, прехвърлят ударението си тъкмо върху отрицателната морфема — тук префикс. По този начин са възникнали малко имена, които имат предимно народен, но не областен произход и употреба. Според значението си те образуват следните групи:

От състояние на действие и резултат от неизчерпателно протичало действие: *неврът* 'за неврът — да се не върне', „Върли след тях по един камък за неврът“ Г, *недобор* 'данъци, които не са постъпили', *недостиг*, *ненадеж* в изр. „на ненадеж“ 'неочаквано' Д, *неразбор* 'неразбория, неразбиране' Г.

Имена на живи субстанции, които не извършват, с

тях или спрямо тях не се извършва или не се е извършвало глаголното действие:

лица: *Невяр* „Изгрее слънце (от Невяр Балкан (песен), от цветв. Г, *недоук* 'недовършил науките си' Г, *некръст* и *некръстено дете*: нехристиянин' Г, *неук* по Д е същ. им;

животни: *неорез* Г = *нерез* 'нескопена свиня', ол. *неосит* и у Г *ненасит* 'птица пеликан';

растение: *невян* 'който не вехне'.

Предмети, които не извършват или над тях не е извършвано глаголното действие: *несрат* 'голяма ладия. . . , която върви само надолу из реката, по течението' Г, *неков* 'голям пач желязо изкляно, но още наковано' Г, *неразрив* спец. 'неизбувала бомба'.

о—;

Действие, което обхваща целия обект или мнозина обекти: *оглед*, *омисъл*, *омяз* 'прилика' Г, *опал* 'опалия, пожа изгор' Г, *опис*, *опит*.

Ориентиране на действието към някакъв обект (непрефигурирани, мотивиращите глаголи са непреходни): *оплакване* Г, *оскърб* 'кога някой оскърби някого' Г.

Изменение в състоянието и следствие от него: *опрат* в изр. „оврат, заврат тамо“ 'кой къде ще, ти там' Г, *огледа* 'обръчки, годеж' Г, *огол* 'съвсем гол' Г, спец. *окус*, *оправа* 'оправил' Г, *осип* 'кога побият човека пъпки от нещо' П, 'непълнослуниен процес на намаляване' П, *осол* 'количество сол за осоляване едн. ястие' БДиал 2 227, *отек* 'оток' П, *оток*.

Средства, изделия: *обрус* обл. 'кърпа за изтриване на лице', *оглав* 'въже, с което водят добитък' П, *оклоп* 'броня' с клепа ЕТР, обл. *сжег*, *смит* 'метла, с която омитат мекината кога веят нещо на врах' Г, обл. *опас* 'пояс', *опер* 'ограда с пармаци' в пес. „Двори му са с кръви омазани (а с глави опер оперено.“ П, обл. *оплит* 'изплетен ръб на кош'.

Местности: *огражд* 'кошара' БЕР, *огран* 'ограда, двор селска къща' Г, *окръг*, МН *Оплаз* 'стръмен улеевиден дол' Сев 235, МН *Опор* 'голям масив с останки на крепости' у Г *опор* 'окоп' Пирд 223, *оток* 'малка вада, която се втича в река' Г.

Други: *обод* 'стършел' от обвод, но свърз. по нар. етим, бода ЕТР, *огрев*, *окоп*, *окриш* 'шум, гърмеж. . .' Г, *окръш* ЕТР *окроп* обл. 'греяно и послад. вино с чер пипер', *окръш* 'обреден съатбен хляб' кор. в крушити, кърша, 'окръш' Г, ЕТР, *омах* 'прехлада' необясн. в ЕТР. *омраз* обл. 'омраза, човек, който. . . , ополтвистината около червага, неясно П, *опън* 'напън' ЕТР, *остротров* 'отрова' П, *оцвет*⁴³ 'оттенък' *очерк* БТР не сочи, не е руск. от гл. очеркати, остар. ряд. *очерт*, *очерт* Г, *ошпор* 'мъчнотия' в ЕТР липсва, срв. шпоря 'подкарвам, засилвам с шпори яхна кон' БТР 1011.

об— оби—, обо—):

Действия, засягащи обекта от всички страни: *зор, обиск* (рус.), рус. *обиход, обкоп* Д, *обрив, обрин* 'сърбеж-тялото' БДиал 1 119, *обсег*, воен. *обстрел, обсян* в прим. „Не-стига обсян сенка (обсян сенка на овцете“, цел, обсънати Д, *обд* 'поведение на човек към нкг или нщ; воен. заобикаляне на отивника; подвижна стража'; предметени: *обем, облек-деч* 'зърно жито, останало с люспите' Г, *обор* замъглено от *обр* с кор. в от-воря, за (т)воря, *обръч*, обл. *обсек* 'млада ра на мястото на изсечена', *обтег* нар. 'пръчка, която държи зад-то кросно', *овод-овъд* 'стършел' от *обвод* ЕТР.

Означаващи други действия и техните предме-вания: *обет, обич* у Г 'либене, галеж' *облаг* 'облог' Г, *облак, об-ик* книж., *облог*, рус. *обмен*, рус. *обоз, обод* 'устата на капа' Г, в. семант. чеш., *obvod* 'периферия', рус. *оборот, образ* *обрат* в греч. „Обрат, заврат все токо това се сборува (приказка)“ Г, *брат, оброк*, обл. *обрът* 'край на нива' у Г, 'двете страни на ни-та, дето орач обръща ралото', *обряд* = *обред, обяд* и *обед*.

Несъотносителни с глаголи (калки): *обглас* 'апо-ония', *обсказ* 'обстоятелствена дума' у Балан.

от— (од—):

Означаващи отделяне, отдалечаване от опреде-лено нещо, място или посока действия, резултати и пр.: *отбив* при плащане; обл. място, дето се отбива вода; сговор кога да ста-е сватба по Г 'отбив 'отбиване на агнетата' БДиал 2 224, обл. *гбир* 'грозде, отбрано за запазване', *отбой, отбор* 'избрано най-оброкачественото; група спортисти'; обл. *отвод* 'трем, пруст: де-о се отбива река; възвито и заровено клонче от дърво или лозе, а да пусне корен', *отвърт* 'савак на воденица' П, *отдел, отбой* отлъчване на агнетата' Г, *откъс, отлив, отлог* 'нанадолнище на-ланина' Г, *отплес, отрез, отсек* 'отделена част от нщ; геом. сег-мент; дето се е открил брегът, та е станал стръмен като сипеи по-отскок (може неотгл.), *отстой* по Д 'лекласирани хора' в БТР л. рус. *отстоя, отстъп* 'отстъпка (в цена)'

Извършвани в обратна посока действия, резул-тати и пр.: книж. *ответ* (у П гл. ветя), *ствик* по Д 'отвикване', БДиал 2 227 'отказване от нещо' *отвод* 'възражение, изтъкване причини' юрид. рус. *отвор* 'вход', а по Г 'ключ', *отврат* по Г 'рас-тение, което се пие варено за далак' (сигурно отвърща боле-тта), а по БДиал 2 227 'върщане на работа (отработване)', *от-глас* в грам, е калка, *отговор, отгреб* 'отравяне на лозята пролет' Г, рус. *отдих, отек* 'отглас, отзвук' *ряд.*, *отзвук* (може неотгл.), *отзив* (може рус.), *отказ, отклик, отключ* Г, *отмор* 'почивка' Г, *отпор, отпор* 'отпирач' П, *отрив* 'отравяне лозята' Г, *отрок* истор. 'роб', поет. 'дете' (замъгл.).

Други: *одмах* обл. нарч. 'веднага', *отвеес, откос, откуп, от-пуск* неотбел в БТР като рус., *отпуст* 'отпуск; дар, дарба' Г, *от-*

ред и *отряд*, *отчет*, *отчов* нар. 'втори баща' според ЕТР произот от отец, според мен от гл. отчувам, срв. БДиал 3 255 *очо* по-правилно: *отчув*.

по—:

Действия, протичащи в малка степен или кратко време: *покой*, *помисъл*, *попит* Г 'питане', нар. *поплак* 'от лакване', *похот*, *почек*.

Означаващи подбуждане: *повик*, *позив*, *покан* *потик* Г.

Деятелни: *повар* 'готвач' Д, *подруг* 'който другува с нкг' *послух* 'който слуша' Г.

Действия, разпространени върху много обекти или върху цялата повърхност на обекта: *повив* 'забиване; побиване на парите' Г, *побир* 'побиране' Г, *побой*, *повив* 'повиване' Д в цитат под „преплет“ 1872, *поглед*, *пограб* „Ръката му е на пограб — готов да грабне“ Г, *погреб* 'гощавка за душата на умрял след погребението му' Г, *погрей* 'обряд след погребението за помен' Г, рус. *погром* *подвиг* и у Г *повдиг*, *покос* 'покосяване' ЕТР, обл. *помор* 'мор' а в БДиал 1 261 'голяма навалица', *попар* нар. 'попарено от слана или болест по растенията; беда', *поплав* 'наводнение' Г, *потоп*, *погрее* 'търсене; клетва за треска, потресня' Г, *потрош* „Ще извърши потрош над света“ (Ем. Станев), *похаб* Г.

Други: *повтор* в нарч. „завтор-повтор“ 'непрекъснато; БДиал 1, 87, *поврат*, *поврът* 'на тъкане еднож да се навие кросното' Г, *погод* 'разбиране' Г, *показ*, *поклон*, обл. *полез* 'първо посещение, за което се вярва, че носи щастие' Г, по Д 'диария', *полет*, *помез* БДиал 127 'прилика', *помин* 'поминуване' Г, *помрък* 'мръкване' ЕТР, *попра* 'поправяне' Г, *поскок* 'скок' Д, *постъп* 'походка' Д, *похват*, *поход*.

Средства, резултати, растения, места, абстрактни и пр.: *повал* 'насечени дърва, повалени на земята да лежат' Г *повей*, *повис* 'бурен, който се навива около другите храсти' БДиал 332, мн. *повлаци* 'нехвेलно кълчище с клечките' Г, *повлек* 'пълзящо растение', *повод* 'въже или ремък...; случай, който се използва за мотив', *повой*, *поглас* 'пример' БДиал 2 238, *погон* 'мярка за земя нар.', рус. *погреб*, *подоб* Д 'порода' срв. чеш. 'приличам' *пожар*, *поздрав*, *позор*, поет. мн. *покои*, *покрив*, *покров*, 'покривало на мъртвец' по БДиал 2 240 'невестино було', *полаг* 'полог' Д, *поли* 'глич. глазура' Г, спец. и геогр. термин *поник* Котелско, Г а б р. 73 46, *полог*, *помен* *помет* 'метла, пачавра' Г, *помит* П, 'метла', обл. *понор* 'дето водата се губи', *понос* обл. 'варено жито...; дрисък' Г, обр. *попръг* 'подпръг, подстяг', нар. *порез* 'внезапна беда; остар. данък' рус. *порив*, *пород* 'рожба' Г, *порож* 'въже с което порожват добитъка' Г, *порой*, *порок*, *поръч* 'поръчка' Г, *посад* 'растения за посаждане', *посев*, *послух* 'кога някой нлуша нкг' Г, *посоп* 'брашно, с което се попръсква тестото, за да не лепне' БДиал 1 261, нар. *постав*, *потак* 'поток' с фонет. преход П и р д 236, 239, *поток*, *почерк* БТР не

соч., че е рус., *почин, почит, пощук* 'стъпките на човек или животното, дето са поминали' Г, срв. *пощукна* 'да се изгубя'.

под-:

Действия, извършвани под нещото:
подем 'дишане често и тежко' Г, *подем, подзор* 'подозрение, слежение' БДиал 2 239, *подлив* 'кога булка полива на сватбарите да си мият ръцете' П, *подтик*; предметени: *подвал* обл. 'дърво, подложено под бъчва...'; *подвес* 'украшение от долната вътрешна страна на гунела...' БДиал 1 127, рус. *подвоз, подгъв, подзид* Г, *подклев* 'а врата двата прага с двата стълба от двете страни' Г, *подков* 'ок на обувка' Д, *подкоп, подлез* в изр. 'на подплес' 'на искос' Д, *подмет* грам. (калка), *подмол, подниз* 'подмицилки на покрив' Г, *однос, подпис, подплес* в изр. 'на подплес' 'на искос' Д, *подпор* Г, нар. *подпръг* 'пояс за стягане на седло', *подслон, подстав* 'направа от греди и дъски да се качва нейде да се гради' Г, *подстриг, подшив* 'подкладка' Д.

Действия, извършвани в по-слаба степен: *подбив, подбор, подвик* 'кога вика някой' Г, *подсмех* Г, рядко *подсмив, подход, подскок*; предметени: *подбел* 'растенне по влажни илиестни брегове; масло, зехтин, яйце...', що се туря в ястие за подбелване' Г, нар. *подквас, подкор* 'прякор' П, *подкръп* 'шив що се употребява кога се кърпят чорапи' Г, *подкръст* 'служба на светец-покровител' Г, *подкуп, подмес* ЕтР, спец. *подраст* 'млада гора...', *подсев* 'колкото е необходимо за едно посяване' Г, *подсек* 'място на дърво...', дето е подсечено' Г, остар. *подсип* 'барут, който се сипза на кремъклия пушка', *подстъп*.

пре- (*прия-, пар-*):

Имена на действия: *преграб* 'на преграб — като да преграби' Г, *предой* 'отбиване на агнетата' БДиал 2 247, *презиво* 'гощавка с покана първата неделя след сватбата' Г, *прекар* 'прекаряне, съдене' Г, *прелет*, рус. *прелом, пренос, препив* 'голям годеж' Г, *престан* 'престан, престанало' Г, *престой, прехлас, преход, пребир* 'повторно събиране на плодове' БДиал 2 99, *превар* Г, *превод* 'превеждане', *превод* рус. 'преместване на служба другадe', *превоз, преврат, преглед, преговор*, мн. *преговори*.

Предметени в различни смислови направления:
приябори 'пребирки на тъкан' Г, *превез* 'було, прекровка' Г, *превес, преглас* грам. (калка), *преград* 'преграда' П, *предел*, спец. *прекис, преклоп, прекрив* 'було' Д, *прекров* 'прекровка' Г, *прелест, премет* грам., *премит* 'голяма метла' Г, *премлъз* 'количество мляко от стада, събрани на едно през лятото' БДиал 1 262, *препас* 'пояс' Д, нар. *препек* 'ракия, преварена втори път', *препис, преплет* 'решетка из прутьев, Д, обл. *пресад, пресак* 'болест в кръста', 'място на било' Г, *Преслав, престол, престиг* 'място, дето преваряват нкг' Г, *пресол, преструг* 'болест на овците, от която ос-

лепяват или им се пресича млякото' Г, *пресук* обл. 'ръчен прибор за пресукване на прежда', *пресъд* 'съд' Д, *претер* 'ред, поста' „Изгряха до два претера“ Г, *претис* 'дърво върху покрив, за да притисне сламата' БДиал 1 130, *прехват* 'престиснато на кръста' Г, *прече* 'причастие' Г, *прякор*, *пряпор* общослав. парити 'летя' ЕТР.

Местности: *парлог* 'напуснато лозе' през унг., срхр. ЕТР, *превал*, *препаз* Г = *прелез*, *прелег* 'нива, оставена неорана, на прелез грележаване' Г, *прелог* 'нива, оставена да прележи', *преслап* срхр. 'сълъжнати скачам', *преслом* 'пресек, преслап' Г, *престав* 'изкопаняма в лозе, за да се утича водата' Г, *претур* 'място, дето кола мога да се претурнат' Г, МН *Прешив* 'височина, която се е разстлала като „прешив“ коларска черга' Блсл 636, МН *Прецип* 'тясно хребетче, като преципнато' Г а б р 147, МН *Пряслог* 'предел' Севл 18, 24

пред-:

Неотглаголни (калкирани): *предговор*, *предлог*, *предмет* останалите безсуфиксни с пред- са продукт на префиксация.

при-:

Имена на действия: *привед*=*привод* '(зет на) привед — при родителите на жена си' Г, *привод* 'рожба на добитък, що е бил даден на булка от баща ѝ' Г, *приговор* 'увещание' Д, *придобив*, *прием*, *призив*, *призов* Д, *приказ*, *прилив*, *принос*, *припад* 'припадък' БДиал 2 251, *припек*, *припир* „Кой не го е придумвал, но той и припир не дава“ (Ц. Ц.), *прислед* срв. *приследвам* 'побягвам с нкг, приставам му 'за мома' ЕТР. *присмех*, *присмив* Д, *пристъп*, *притек* 'изпревара, присрещане, БДиал 1 131.

О предметени: *привет*, обл. *привой* 'ремък, който свързва ярема с воището на рало', *пригрев* 'топлина (от слънцето)' БДиал 3 147, обл. *прид* 'дар на булка, придан' *придав* 'придан' Д, грам. *придъх*, рус. *приклад*, *прилег*=*прилеж* 'сгода' ЕТР, *прилек* 'украза, красота' БДиал 1 130, *прилеп*, *прилог* 'апозиция' (Балан), *примир*, *примес*, грам. *примет* 'определение' (Балан), *принов* 'ново същество в къщи (дете или животно)' БДиал 1 263, *принос* нар. 'донесен подарък', обл. 'помен за умрял с гошавка', рус. *припаси*, нар. *припев* 'напевен плач над мъртвец', рус. *приплод* 'потомство на добитък', *припой* 'смес желязо или друго за слепяване, за спояване на метали: поило' Г, *прираст*, грам. *прирок* 'сказуемо' (Балан), *присид*, остар. *пристав*, рус. *пристан*, *притвор* 'част на черква откъм главния вход', *приход*, *прицел*, *причет* 'чест' Г, *пришив* 'дебел цветен конец, пришит на сукмана за украшение' БДиал 1 131, рус. *приют*, *прияд*, 'гозба' БДиал 2 250.

За местности: МН *Прибой* 'крайречна стръмнина, стръмен бряг', у П 'вир, що се синее', който трябва да е дълбок, да има стръмни брегове Пирд 238, *привей* 'място, дето хваща повече вятър' Г, *пригар* ЕТР, *пригор* обл. 'дето посевите лесно изсъхват', обл. *припор* 'стръмнина', *присой*, *приток*.

ипп-

Имена на действия: рус. *пробег*, *пробив*, *пробив*, 'острака, бодещ' БДиал 2 253, *пробир*, рус. *провал*, книж. *проглас*, *продав* 'продан', *продук* 'въздух, течение, лъх', *прокис* 'втавта-ферментирание' Д, *проповед*, рус. *пропуск* 'нещо пропуснато; про-кане', *прочит*, *прошет* 'прошетка, разходка' Г.

Предметени: *пробод* 'отвор цепка на потури; полов орган женско животно' БЕР, спец. *пробой*, *провал* 'ненаситник на яде-БДиал 1 263, *провод* 'изпратено нещо отнякъде' БДиал 2 253, *прогон* там 'билка, действаща очистително', ряд. *прозор* 'прозо-окон', *производ* 'произведение' Д, *произвол*, *произход*, обл. *прокиш*, *прокоп*, *пролив* у Д 'диария', *пролук* 'лошо, омразно, немирно дете' църк. *промисъл*, *прорез*, *пророк*, *просек*, 'що режи и отгоре и от-лу' Д, МН *Прослав*, *простор*, *протак* 'ситно решето' ЕТР, *проток*, *отък* нар. 'решето с широки дупки; едро сито', *прохаб* 'заден про-т' Г, *проход* 'матка на добитък' БДиал 2 253, *процеп*.

За местности: обл. *проган* 'пасище или неразорано място оло село, дето изкарват добитъка', *прогон* обл. 'пътека за добитъ-между нивите', *провлак*, обл. *прокар* 'пътека за изкарване до-тъка на паша', *пролаз*=обл. *пролез*, МН *Пролоз* 'прелез, пролез, синич между скали' С евл. 136, *пролом*, *проход*.

паз-

Имена на действия: *разбор*, *разбуд* 'разбуждане' Г, *раз-од*, *развой*, *раззрат*, обл. *развъд*, *разгар*, *разговор*, рус. *разгром*, *издалеч* Г, *раздвой* Г, *раздор*, *разказ* по Г 'разказване...', *разкол* 'отстъпление от религия, учение; нар. *раздор*', *разлив*, *размах*, *раз-ет* 'делене нщ на видове по достойнство' срв. *размята* 'гледам ому колко ще се падне' Г, *размир* Г, *размисъл*, *разнос* 'разнасяне исма', *разнос* 'харчене' Г, *разбор* 'разсипия' Г, *разпад* 'разпадане' ипсва в БТР, *разпит*, *разплод*, *разправ* 'обяснение' Д, *разправ* 'шт-л-л. труд, главоболие' Г, *разпус* и *разпуст* 'ваканция, почивка; осво-ождаване на ратаите' Г, *разрез*, *разрив*, рус. *разстрел*, *разсѣд* 'мис-ене' Г, *разход* 'изразходване', обл. *разход* 'разходка', *разцвет*.

Предметени: *разбой* 'домашен прибор за тъкане', *разгон* 'високо тревисто растение', рус. книж. *раздел*, рус. воен. *разезд*, *раз-срач*, *разлог* 'план' Д, *размер*, *размес* от нарч. *размесом* Г, *раз-ираз* 'през зима топло време, та се топи' Г, *разпер* у Г, 'вид риба' в ЕТР без посоч. значение, сродно с *разпера* с. 550, *разпис* 'разпре-дълба на учебната материя по часове' и у Д 'счет, список', *разпо-*стар. 'разпопен поп', спец. *разпух* 'разпухано в мелница брашно', *разред*, *разсад*, *разсип* 'лунна фаза след пълнолуние; прен. развала', *разсой* 'разсоха' ЕТР, *разсол* 'кисело зеле; вода с разтворена в нея сол', *разтѣп* 'мястото от един предмет до друг' *разсук* 'точилка, ма-халка' Г, *разтак* у Г=*разтяг* 'мяра три аршина', в ЕТР сродно с *разтакам*, *разточа*, *разтег* нар. 'мярка за дължина', *разтоп* 'разтвор' Д, *разтрог* 'празнина между нщ, пукнатина', *разум*, *раз-*

цеп 'цеп, цепец' (Пловд.), *разчекор* 'разкрач, крачка, чекор' Г, р. канц. *разчет*.

За местности: МН *Раздол* 'раздвоен дол; дерета, които сливат' Г а б р. 249, М а д 286, П и р д 241, *раздрум*, МН *Разкол* 'п. ляна, през която минават разклоняващи се пътища за коли' С т р а д ж а 77, 95, Г а б р. 92, обл. *разор* 'дълбока бразда в нива за отточане на дъждовната вода', *разпад* 'място с падина' Г а б р 27, обл. *разпът* 'кръстопът' Г а б р 27, 151, М а д 287, *разсек* 'място, където пресечена скала за прокарване на път' БДиал 2 257.

с-, съ-:

Имена на действия: *сбор* 'сказване, приказки' Г, обл. *своочна* ставка, събиране на двама на едно място', сглед 'оглеждане (п. мома)' Г, *сговор*, *сгомот* 'шум, мътва' Г, *сдих* 'издих' Д, *сдобив* 'придобиване' Г, *сдой* 'първо издояване на всички овце на една мандра' Г, *склон* 'кога някой склонява да направи нщ' Г, *скръсти* 'излизане на кръстове и икони във от село на молитва' Г, *смут*, нар. *спир*, обл. *споход* 'кратко гостуване', нар. *спревар*, *спровод* 'шествие' Д, *сри* (рус.) 'скъсване' (От. фр.), *стек* 'добив' Г, *стяг* 'не даване воля, спиране, държане строго' Г, *сугреб* 'болезнен сърбеж и изрив по кожата' *съвет*, *съмрък* 'смрачаване' Г, *съпив* 'голям годеж' Г, *съсип* 'съсипия развала' Г.

Опредметени: *сбир* (П. К. Яв.) липсва в БТР, *сбор*, презр. *ссан*, *сглаб* 'място, дето две части са сглобени', *сглоб* 'съединение на две части...'; по Г, 'дупката, в която е поместена окото'; у Балаз 'став от строй на дума, елемент', *сгон* 'хайка' Г, *сгур* от гр. по наречим. свърз. с г о р я ЕТР, *скрой* 'фасон' Д, *скрок* 'крачка' БДиал 267, *скрум* 'сгорена вълна или друго нщ...', с което заскрумяват наранено' в ЕТР 586 както у Майер кор. тур., според Дуриданов, Българск. 1968, с. 403 от алб., *скут*, *слои*, *смес*, *смет*, *смисъл*, *смок* 'змия дълго странично дърво на стан, плаз', рус. воен. *снаряд* рус. *сплав*, *сплит* 'тънки корени в река, преплетени като коса' П, *сплит* 'сплетени на венец предмети като лук...', *спокой* Д, *спомен*, *спреж* 'растение кукуряк', обл., *спусък*, *срок* затъмн. връзк. с реч, обл. *ствар*, рус. канц. *счот*, *събор*, обл. *съвлак* 'растение повитица', *съпруг* 'всякой от двата вола, що се впрягат заедно' = *съпръг* Г, при *съпруг* връзката затъмнена, *съсед*, нар. *съсек* 'преграда в хамбар', *състав*.

За местности: *свлак* 'пътека, по която се свличат трупи' Год 212, *свив* 'място на път, река, планина, дето завива' Г, *склоч*, обл. *скров* 'подземно скривалище', *слог* 'граница между ниви', *спусък* 'стръмно място, нанадолнище' ЕТР, 'по-добре *спуск* за разлика от с п у с ъ к 'механизъм...'; обл. *сток* 'дето се сливат реки, пътища', МН *Скът* Блсл 647. *спад* 'вода, река със спад да върти колело', Г.

ш-:

Имена със запазен семантичен признак процесност: *увод*, *увръз*, 'сговор, с който някой се увръзва да направи нщ' Г, *уговор* Г, *угод* Г, *узаем* 'работене на заряда' Г, *укоп*, *ук-*

рѣп 'обичай да дарят сватбари невястата в понеделник след сватбата' Г, *укус* 'ядене, което носят на болник, на родилка да си хапне' Г, *усип* 'свършване на една фаза на луната и започване на друга; разваляне' БДиал 2 287, *усмех*, рус. *упрек*, *устрем*, *усук* 'препридане няколко жички прежда заедно; прен. тежко положение' БДиал 2 288, а по Г 'силене, насилене...'

За душевни и болестни състояния: *ужас*, обл. *укроп* 'мъка; гадене, повръщане', ряд. *умор* 'умора', *унес*, *уплах*, *урок*, мн. *уроци* 'припадък; кога някой похвали нкг не за добро, зарек' Г, обл. *усад* 'болка в кръста от усаждане', *усет*, *усип* 'сипаница' Г, *усов* 'болест силен бодож като от шип' Г, 'отичане и болез в гърда на жена' П, *устрел* нар. 'название на няколко вида внезапни или мъчителни болести', *ухраб* и *ухрѣб* 'осакатяване' П.

За места и местности: *убой* 'разширен път между ниви за разминаване с кола', *увес* 'стръмнина или отвесна посока, спуск', *угар* 'прелог', *укоп* 'изкоп около нива за отвеждане водата; ров от порой' обл., *усед* 'стръмно място, което често се свлича' БДиал 2 287, *усой*, обл. *уток* 'ръкав на река', *уцед* 'местност, по която водата лесно се оттича, оцежда' Г абр 73, 173.

Други предметени: *убрус* 'кърпа за лице' обл., срв. родоп. бръшник 'пешкир', *убрѣт* 'оборот на плуга' Д, спец. *увал* 'едър копринен пашкул с две буби', *увод* 'възвито и заровено в земята клонче на дърво, за да пусне корен' Г, *уврат* нар. 'мярка за земя', *угад* 'кога всичко е натъкмено' Г, *угар* 'угарка' Г, *угар* 'миризма от пригоряло' Г, *углав* 'дупките от тежката страна на кантар' Г, *углед* 'образец, достойнство' Д, *уем* 'удържано от мелничаря брашно', *узрок* 'причина, повод' Д, рус. *указ*, *уков* 'потребно за кован желязо' П, рус. *уклон*, обл. *улеж* 'охлюв', *улей*, рус. спец. *улов*, обл. *улог* 'улогав човек', *улог* 'залог' Д, *умисъл*, обл. *упад* 'дебел сняг, обилен снеговалеж', *уплет* 'плетез на сграда' Г, рус. *упор* 'място за подпора', *упряж* 'заворката, що държи ярема за потеглицата' Г, *уред*, рус. *урод*, *уряд* 'наредба, чистота' Г, *ускок* 'хайдутин' Д (в поем. на Г. Рак., заемка), *ускрѣг* 'парче, ямак от някакъв плат' Г, рус. *устан*, рус. *устои* мн. книж., *устрел* 'ястреб' БДиал 2 287, стар. *утвари* 'богослужебни съдове', *утик* 'прекалено скромнен, свит човек', *уток* 'вътък' Г, *ухаб* синоним на 'място натъртено, убито на круша' при обяснение на „бутел“ М 231, *ухап* 'ухапък' П, рус. *участ*, *учин* 'учинено нщ, магия' Г, рус. *уцѣрб*.

6. 1. 2. Безсуфиксните съществителни, съотносителни с префигурани глаголи, съставят най-голямата част от цялата съвкупност. Без стилистически и бележки по произхода им БТР помества 323 от общо 987. По низходящия ред на броя им при всяка от тях отделните представки се нареждат така:

по-	94	раз-	74	при-	59	под-	46	до	16
за-	90	с-, съ-	68	о-	50	оъ-	40	в-, въ-	16
на-	79	пре-	68	от-	49	въз-, вз-	25	над-	5
у-	76	из-	64	про-	47	не-	18	пред-	3

Повече от 2/3 от всички префигирани безсуфиксни съществителни имат ударението върху префикса. Тъй като от общо 987 съществителни: 72 са с невокализувани представки (с-, в-, вз-), а броят на съществителните с ударение върху представката е 638, то съотношението е 638:915 или 69,72% (в това число не влизат 15 случая с дзюко ударение и около 2 десетки с непосочено). Най-силно привличат ударението представките до-, из-, под-, при-, а най-слабо — съ-. За ролята на ударението в словообразователния процес, както ще се види по-нататък, могат да се направят някои изводи, особено като се има пред вид, че при глаголите то не само че не предпочита представката, но изобщо я отбягва (изключение правят някои говори). Тук само ще отбележим, че в няколко случая БТР посочва ударението не върху представката, но със забележка, че в народните говори то е върху представката. Подобно различие относно мястото на ударението много често наблюдаваме между Д и Г (няма нужда да припомниме въз основа на какви източници е създаден единият и другият речник). Едни и същи думи Д дава с ударение не върху представката, а Г — с такова върху нея. До такива изводи стига и Т. Ш и м а н с к и в монографията си „Словообразуване на съществителните в български текстове от 17—18 в.“*: по-малобройни са думите с ударение не върху представката; такова е мястото на ударението в думите с по-старинен произход; в живите народни говори има по-голяма склонност към изнасяне на ударението върху представката.⁴⁹

6. 2. Префигирани с окончание -а, -я

в-: *впряга* 'гънка, дипло', кор. в гл. „гъна“ БЕР 177.

въз-: *възбрана*, *възбуда*, *възнаграда* ЕТР, *възобнова* ЕТР, поет. *възхита*.

до-: *довала* м. ж. 'прахосник' БДиал 2 153, с начално значение 'провияляне, разсипване' БЕР 404, *додера* 'скъсване' БДиал 2 153, по БЕР *додира*, *докупа* 'купуване; висока цена' БДиал 2 153.

за-: отдаване на нщ, включване в нщ: *забава*, *заблева* 'зальгалка; човек, който служи за смях на хората' БДиал 2 161, *заблуда*, *забрава* (не се отделя представката), *завала* 'обичай да се обличат на Ивановден със смешни дрехи, та да правят смехории' М, истор. *завера*, истор. *задруга*; *забрана*, *залавяне* за пещо: *забрана*, *завеса*, *заграда* 'ограда; заградено място' Г, *закана*, *запаза* Д, *запрека* 'препятствие' Д, *засада* според БТР рус., рус. *засава* *засяка* 'завалено на път с дърво... да не може да се мине' Г, *затка* 'с което се затъква' Г, *защита*; *заместване*, *компенсиране*: *замяна*, *заплата*, *зареда* обл. 'редуване при работа, пеење и др.', *заслуга* у Д. 'услуга', у Г 'кана, заслъг'; *унищожително действие*: *загуба*, *задуха*, *закопа* 'закопаване, съсипия' Г, *засуха*, *затра* 'нищо и никакъв човек; работа, която поглъща много време'; *начален етап на действие*: *забела* 'кога започва да се съм-

* Тази съвсем нова книга ми стана достъпна, макар и когато изследването бе чъм края си, благодарение любезността на Р. Русинов.

за' Г, завъда Д, обл. *закваса*, *затъга* 'мъка, копнеж по родния край' БДиал 2 165; други: *забрада* 'забрадка' Г, *завара* Г, *закърна* 'кръпка; петно по лицето на бременна жена' БДиал 2 163, *зараза*. (За краткост тук и нататък имената се делят по смислов признак, без да се противопоставят на имена на действия и имена на състояния, резултати и пр., възникнали от първоначални имена за действия.)

из-: *избава* ЕТР, *извара*, *извера* 'неверник (от друга вяра); изгубил доверие' БДиал 2 170, *изгага* 'горуха, що се усеща понякога, че иде от под лъжичката в гърлото' Г, др. отгл. ст. на кор. жег- ЕТР 199—200, рус. *изгода*, нар. *изгора*, *изгуба* 'загуба' Д, *измама*, *измоло* Г, *измяна*, *изневяра*, *изнемога*, *изненада*, *изправа* у Д 'разписка', у Г 'разправа, оправяне', в БДиал 2 173 'справедливост'.

на-: наситеност на действието: *напара* 'кога се някой напари от нщ' Г, *насата*, *наслада*, *наука*, *наяда*; други: *навара* 'полепнало ядене по стените на съда' БДиал 2 213, *набада* Д, *навала* 'преструване' Г, *навива* 'справа за навиване прежда на кросното' Г, *нагласа*, *нагода* 'прибор' Д, 'нагодяване, градиво' Г, *припаси* за зимуване и др.' в БДиал 2 213, рус. *награда*, *накита* Д, *накова* БДиал 2 215, *нада* 'къс за да се нададе нщ; на сечивото острилото' Г, обл. *налука*, нар. *намяра*, *намяна* Г, *наплата* 'части на обода на колелото' Д, *направа*, *нареда* Д 'сбруя', *наряда* 'наредба, наряд' Г, *насока*, *натлака* 'утайка по земята от вода, Г, *натлапа* Г, *натра* 'нишки на стан от едното кросно до другото' Г, *натрака* без посочен смисъл в ЕТР.

над-: *надпревара*, *надяда* Г.

не-: *неведа* 'невежа' (М. Георгиев), *невежа* (неотбел. като рус.), МН *Невида* 'пасище в осое, оградено от гъста гора, от която се закрива околната действителност', неправилно смятано за „един от много редките случаи на местно име от изречение“ Пирд 220, МН *Невижда* (в семент. връзка с имена на върхове и чуки с широк обглед Погледец, Гледец, Бакаджик) т а м, *неделя*, *недоплата* Г, *немара*, *неплода* в гатанки за калугер, мъска Г, *нерода* поет. 'изрод', *несея* в гатанки за сол Г; приличащи на възникнали чрез префиксация, но като безпрефиксни имащи друго значение: *неволя*, *невяра*, *неплата* 'кога някой не плати на време... ' Г.

об-: *обга* 'разточено тесто, петура, губа' вм. о-гъба, от гибати 'гъна' ЕТР, *обгара* ЕТР, *обграда* Д, *обкова* 'златни украшения, с които нщ е обковано', *обкови* 'окови' Г, *облага*, *обмяна*, *обнова*, *обрива* 'сипаница' Г, *обружа* 'накит' Г, *обръки* Г, *обсада*, *обтока* 'обтакане; ширит, гайтан, с който нщ е обточено' Г, *обхода* 'обхождане' Д, 'отнасяне' Г, *обява*, *обяда* Г.

о-: *обида*, *обрана* 'отбрана, забрана, запазва' Г, *ограда*, *огрява* 'огряване, полза' Г, *окови* мн., *окряпа* 'подкрепа' Г, *омала* 'отпадналост' БДиал 2 225, *омара* срв. рус. м а р и т ъ 'пека, грея' ЕТР, книж. *омая*, *омраза*, *опала* в изр. „опала го опалила“ Г, *оплета* 'жилази тънки пръсти (може би пръти, пръчки — Л. С.), които са оплетени

на коловете на лека ограда; връв за опасване колелото на чекрък' БДиал 2 226, *оплаха* 'уплаха' т а м, *опора*, *оправа*, *ослаба* 'държане нкг, нш слабо' Г, *основа*, *осола* 'сол за осоляване едно ястие' БДиал 2 227, МН *Отока* 'ръкав на река, който се образува при прииждане на водата' Бл с л 627, *отрава* Г = *отрова*, рус. *охота*, рус. *охрана*.

от-: *отбрана*, *отвара*, *отлика*, *отмора*, нар. *отмяна*, *отплати*, рус. *отпада*, поет. *отсъда*, *оттока* 'вада, която се отбива от река' П, нар. *отука* 'Наука е една мъка, а отука две', нар. *отхрана*.

по-: отрицателнозасягане: *победа* по БДиал 2 238 'клевета, набеждаване', *повреда*, *поквара*, *покура* 'глоба, наказание; църковно наказание' Г, *покруса*, *пораза* Г, нар. *похаба* 'похабяване; разваля', у П 'главня в жито', *почуда* 'разболяване от лошо око' Г, *пошава* 'бой, биене' БДиал 1 213; разпростиране на действието (средството): *подера* 'жена, мома, която си дере дрехите' Г, *подяла* Г, *пожега* 'едра, дългнеста слива' Г, *позлата*, *покрива* 'покривка за спане' БДиал 1 127, *полива* 'глич, глазура' Г, *помия*, *попгара*, *поплава* 'наводнение' Г, рус. воен. *попона* 'покривка за кон', *постеля*, *потраса* 'страшилище; застрашителна поза; нещастие' БДиал 2 245; *подбуда*: *повеля* и у Г *повела*, *покана*, *помама*, *понада* 'сладки и други неща, които се носят на болник' Г и *понуда* а *понъда* нар., *поръка*; по-малка степен на действието: *поседа* 'седене нейде с работа' Г, *послуга* 'кога някой някому послужи с пщ; така е наречена невястата в една нар. песен' Г, *похвала* по Г 'кога някой сам се похвали' и *похвала* 'когато хвалят нкг', обл. *похага* 'апетит'; други: *побяса* Г, *погода* 'погаждане' Г, обл. мн. *поклади* 'заговяване', *полаза* „Ако някой ѝ дойде немит, она се люти за полазата' Г, *полуда*, *полука* 'сполука' Г, *поплака* 'оплакване' Г, нар. *поред*а 'песни, припеви, които се пеят по ред', *порода* по Д 'семейство', *порожа* 'порожница; водило, поводник, вързан за рогата на добитък' Г, *поряда* 'свита; сватбена процесия' Д, *посока*, *постав*а 'някакъв плат (кадифена възглавница с копринена постава)' Г, *потари* 'претърсване, обиск' БДиал 2 245, *потера* = *потеря* от гл т е р а м 'гоня', *потреба*, *поука*, *похода* 'поход, заминаване' Д, *пощада*.

под-: *подбуда*, *подбяла* 'жълта марта, подбел' Г, *подвара* Г, *подведа* 'подведница, подводница, която помага да стават беззакония' Г, *подвъда* Д, *подвърза* 'връв, с която се връзват жегли на впрегнат добитък' БДиал 2 239, *подглава* 'пряка подчиненост на нкг' т а м, *подкваса*, *подклада* ЕтР, *подкова*, *подкора* 'прякор' П, *подкрепна*, *подлога*, *подмяса* ЕтР, *подмога* 'помощ' Д, *подмяна*, *подпага* ЕтР, *подплата*, *подплаха* Г, *подпора*, рус. воен. *подпруга*, *подслава* Д, *подслона* Д.

пре-: *пребива* 'едро смлян зърнен фураж' БДиал 2 247, *превара* 'преваряне, измама', *преграда*, *прегръща* 'шепа; колкото могат да съберат две шепи, ръце' БДиал 2 247, *предела* 'разделяне стадото на групи' БДиал 1 129, 'край, спиране' БДиал 2 247, *прекрата* 'пречка спънка' П, *прекрива* 'прекривка' Г, ряд. *премала*, *премора* БДиал 3 145, *премяна*, *препала* 'либе, изгора' Д, *препона* 'пряпка, преграда'

Г, *преправа* ЕТР, *препряка* 'пречка' ЕТР, *пресвета* 'креване на хляб... за курбан' Г, *пресека* 'болка в гръбначния стълб' БДиал 1 130, *пресита*, *преспа* и *пряспа*, *престръга* 'празнината между два предни зъба', Г, *пресъда* 'съдене, критика' Д, *пресяка* 'водораздел' Д, *прехвала* Д, *прехрана*.

пред-: *предплата*, *представа*.

при-: нар. *пригода* 'удобство', *приграда* Д, *пригръща* Г и *пригорща* БЕР 'шепа', *прида* 'зестра' Д, *призрака* 'който се призира, взира на всичко; тутун' Г, *прилика*, *прилука* 'слука', *примка*, *припова* 'новородено дете' Г, *принуда*, *приплата* 'десятина овец' Д, *природа*, *прислуга*, *присмеха* Г, *притъга* 'тъга; притеснен, мъчен човек' БДиал 2 252, *приука* Д, *причина*, *прияда* 'гозба' БДиал 2 250.

про-: *пробуда*, *провала* 'бездна; проваляне' у Г и 'ненаситник', *пригора* 'изгора' Г, *прозора* 'гора прозора, из която се вижда и чува' П, *прокиша* Д, *прокоба*, *прокуда*, *пролука*, *промка*, 'теснина за преминаване през скали, плет, зид' Г а б р 148, *промяна*, *просека* 'изсечена права линия в гора...' БДиал 1 131, *прослава*, *протега* 'дълга, тясна нива' БДиал 2 253, *прохлада*, *проява*.

раз-: *раздалечаване*, *разрушаване* на единство: *развала*, *раздрума*, *раздяла*, *разкрака* 'местност, разделена от поток и пр.' Г а б р 27, 42, 151, *разлика*, *разлъка*, *размяна*, *разпара* 'дележ' Г, *разпра*, *разправа*, *разправа* 'разпоредителност, похват, инициатива' БДиал 2 257, *разпътя* Г, МН *Разкрака* 'раздвоена река' М а д 286, *разрога* 'кога един тегли на една страна, а друг на друга' Г, *разруха*, *разсоха* 'раздвоено като вила', *разтака* 'разтока' П, *разтока* ЕТР, по Д 'стърчуга', *разтрога* 'цепнатина', *разтура* 'кога се нищ разтури; разтурач' Г; обратна насоченост: нар. *разблуда* (може неотглаголно, от заблуда чрез заменяне на за- с раз-), *разтуха*, *разтъга* 'утеха' БДиал 2 258, *разука* 'отучване' Г, а ч а л е н е т а п: обл. *развъда*, *разпара* 'пара от вряла вода, когато в нея се пусне камък' БДиал 3 154, *разслаба*, *разхлада*, *разюга* Г, 'лошо време', обл. *разяда* 'апетит'; други: *разгласа*, *разговора* 'разговорка, забава' Г, *разкрива* 'комуто не може да се угоди; който е много грозен, разкривен' Г, *размяра* 'размерване' П.

с-, съ-: срещане, събиране, свързване: обл. *сбвна*, *свада*, *свара* 'сваряне' Г, *свода* 'много деца, люде, събрани на куп' Г, *сгледа* 'сглеждане на мома от годечари', *сглоба* 'дето две неща се сплоснени', *сговора* Г, *сгода*, *слога* 'съгласие' Г, *слука*, *смяса* = *смяша* ЕТР, *сновада* 'крамола' БДиал 2 271, *сногода* Д, обл. *спона* 'въже, с което спъват един преден с един заден крак на животно' Г, *спрезара*, обл. *спрега* 'гънка, бръчка', *ссора* Г 'рус'), спец. *стега* 'дърводелски уред с витло за стягане', *стиска*, *стока*, обл. мн. *стоки*, *суправа* 'нареждане, наряда' Г, *съгласа* Д, *съдруга* 'който седи при нкг или пътува с нкг; съдружник' Г, *съпруга*, ако се приеме, че не е образ. от „съпруг“: други: *сграда*, *сказва* 'сказване, приказ' Г, *склада* 'цяло дърво; клад' П, *скута* 'престилка' Д, *смета* 'влечение към грях' Г, *смяна*, *соспа* 'пряспа' Г, *сполука*, нар. *справа* 'съоръжение', *съграда* 'място с лозя' Г, *сътра* 'загуба' Г.

у-: *уреда* 'обидя' Д, *углава* 'главеж, годеж; данък за немосюл-мани за откуп от войнска служба' Г, *угода*, *уграда* 'направа кито къща, дом...' Г, рус. *угроза*, *удава* „Това бе удава за мен = сложи ме“ Г, *украса*, рус. книж. *улика*, *умора*, *уплаха*, *употреба*, *управи*, нар. мн. *уроки* 'болест, щета...'; *уряда* 'дисциплина' Д, *усада* Г погрешно 'господарска къща, сарай', но от примера личи падина, хлътнатина, усадено място' Пирд 275, вж. БДиал 2 287 'стръмно място, което се свлича', *усипа* 'лумбаге' Г, *улада*, *услуга*, *усуда* 'бряг, сипей, урва' Г, *утеха*, *утека* 'вода на река, пресушена, отбита за ловене на риба' П. Лом 117 = обл. *утока* 'вада, отбита от матката на реката', *утреба* 'утвар' Д, *утрова* 'билка, растение...' Г, *уцяна* 'оценка' срв. даня се Д.

6. 2. 1. Префигираните безсуфиксни с окончание -а (-я) са три пъти по-малко от тези с нулево оксичание. Без стилистически бележки БТР помества 137 от общо 383. По низходящия ред на броя им представките се разпределят така (с малки изключения по същия или почти същия ред, както при префигираните с нулево окончание):

по-	54	на-	27	о-	22	из-	14	до-	3
с-, съ-	37	у-	25	при-	19	ис-	13	над-	2
за-	35	пре-	24	о-	17	ог-	11	пред-	2
раз-	34	год-	23	про-	15	виз-	5	в-	1

Семантично се открояват около 20 имена от общ род за лица според присъщи за тях действия: *досала*, *заблева*, *изгва* и пр.

За ударението могат да се направят следните изводи:

От общо с вокализуван префикс 352 имена 10, или 2,84%, са с двояко ударение и 59, или само 16,76%, имат ударението върху префикса (13 от тях са двусрични и нямат друг избор освен префикса — окситонното ударение се среща само в един пример). Около 86 префигирани безсуфиксни имена с окончание -а (-я) влизат в синонимно отношение или съответствуват приблизително на имена с нулево окончание. При това някъде има промени на гласната (*довера* — *додир*, *полез* — *полаза*) или съгласната в края на корена (*поръч* — *поръка*). В някои случаи тези без окончание са по-книжовни, а с окончание — по-народни (*обрис*—*обрива*, *обед*—*обяда*) или обратно (*омраз*—*омрза*, *оправ*—*оправа*, *покан*—*покана*). Възможно е също така различно специализиране на значението им *покрив*—*покрива* 'покривка за спане', *скут*—*сквта* 'престилка', или едната е руска, а другата — домашна (*обмен* — *обмяна*). В една група при мери граматическото оформление с окончание -а (-я) е фонетично обусловено — вариантът с нулево окончание би се оказал трудно произносим, защото коренната гласна изчезва: *затра*, *обга*, *похта*, *примка*, *пряспа* и др. Ударението се стреми подчертано към парокситонно (с едно изключение: *похвала*). При имена с окончание -а (-я) то е върху коренната гласна, а при тези с нулево се прехвърля върху префикса. Прехвърляне с една сричка напред става дори и ако чямаме вокализуван префикс: *сговора* — *сговор*.

6. 2. 2. За словообразователния процес при безсуфиксните с окончание -а (-я) ролята на конверсията е характерна повече, отколкото при тези с нулево окончание: тук по-често се срещат словоформи на името и съотносителния с него глагол в омонимно отношение (омоформи): съш. ж. мн. (член.) — глаг. 2, 3 л. ед. мн. (2 л. мн. сег.): *забави(те)*, *покани(те)* и пр. Затова трябва да допуснем и конверсия, но в по-широк смисъл — „създаване на нова дума на базата на вече съществуваща в езика... само чрез промяна в парадигматиката или... чрез промяна на морфологическата характеристика“⁵⁰. Ролята на ударението тук не е толкова голяма. Придвижването към представката ударение действително става различителен признак на съществителното от глагола (*покрива* — 3 л. ед. сег. или 2, 3 л. ед. мин. *покрива*), но, както беше отбелязано, върху представката ударението се прехвърля само в 16,76% от случаите. То се използва още и за различаване на съществителните от онези глаголи, които имат ударението си върху окончанието (*подкова* — *подкова*). В много случаи за отделните словоформи (глаголни и именни) признакът за различаване е мекост на основната съгласна за глагола и твърдост за името: *оправа* — *опраса*, *поканя* — *покана* и др.⁵¹ Използва се и консонантната алтернация — с палатализация за глагола: без палатализация за името (*подложа* — *подлога*, *насоча* — *насока*, *уплаха* — *уплаша*) — апофония на коренната гласна (*стека* — *стичам* — *стока*). В тези случаи, строго погледнато, глаголното окончание е -л', й'ъ от ж. Въпреки че книжовната норма не допуска пълната редукция, в случаите на неударени окончания фактически няма разлика. Освен това, от една страна, нашите разсъждения не се отнасят за стандартния език, а за българския език в различните му частни форми на съществуване (включително диалектите), а, от друга страна, стремежът към -а — изговор на удареното глаголно окончание за 1 л. ед. ч. сег. вр. под влияние на писмената транслация на езика ни също е факт, който не бива да бъде отминаван при такъв род разсъждения

6. 3. П р е ф и г и р а н и с о к о н ч а н и е - е

Тази група е незначително представена в нашата съзкупност. Като изключим имената като *отроче*, *поточе*, които не принадлежат тук, понеже са образувани за умалително значение от вече съществуващи, остават само:

възводе 'водене въз нешо на горе' М, а в ЕТР (без посоч. семантика) съотнесено с *вода* и *осоге*.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

7. 1. Отглаголното безсуфиксно имеобразуване е неоснователно отминавано в нашата граматическа литература. То заема важно място в образуването на съществителните в езика ни. За разглеждането на този словообразователен способ тук са привлечени около 1993 имена. Дори да отнемем от това число, понеже на някои места ги

броим не като лексеми, а като семантеми, впечатлението за тяхната многочисленост ще остане.

7. 1. 1. Не всички от тях са живи и имат ясно осъзнавана съотносителност с глаголи. Много от тях исторически са суфиксни с неразвита (непрозрачна, не особено характерна), както я нарича И в. Лексов⁵², суфиксация. В словообразователните връзки и отношения и изобщо в морфологическия състав на думата се извършват в развоя на езика постоянно някакви промени. С нарастването на корена (за сметка на нехарактерния суфикс) фактически се създава нов корен, ново словообразователно гнездо — изобщо това е характерно за диалектиката на езика.

7. 1. 2. Сред приведените безсуфиксни девербативи има и такива, чийто корен не е отглаголен по произход, а е от съществително, прилагателно, числително, което с определен префикс е дало началото на глагол: *раздрум(а)*, *разпът(я)*, *принов(я)*, *развой* и т. н. Тези имена имат морфемна структура твърде проста: префикс+име. Едва ли езиковото съзнание на говорителя прави разлика в словообразователно отношение между *разход* и *разпът*, т. е. *разход* може да бъде схващано не само като възникнало от *разхождам*, *разходя* (както е в действителност), а като съставено от *раз-* и *ход* (от *представка* и *име*) или като напълно еднакво с *разпът*, *раздол* и пр. Много имена като че ли нямат мотивиращ глагол — трябва да го търсим в диалектната лексика или да допуснем, че е отпаднал от речника. Тези формално-семантични отношения в словообразователната и лексикалната система следователно могат да станат основа, на която възникват не само думи като *разглежданите тук* (в по-голямата си част безспорно безсуфиксни девербативи), но и такива чрез просто заместване на една *представка* с друга, без да има налична мотивираща (производяща) глаголна основа: *подлез*, *надлез*. Щом като има *мах* от *махам*, а от *замахна* — *замах*, защо да не се създаде и дума като *предмах* или *задмах*? Само липсата на глаголи *предмахам* и *задмахам* не е достатъчна, за да приемем думите *предмах* и *задмах* за непресъщи на българския език. Но имаме ли сериозни основания да смятаме, че са създавани по чужд образец или направо пренесени от близко родствен език, ще трябва да приемем за по-вероятно тъкмо това. Такъв извод прави основателно за някои спортни термини в посоченото изследване С в. И в а н ч е в. В нашата съвкупност материалът, с който работи Иванчев, не беше привлечен, защото за него по безспорен начин е доказано, че е калкиран. Много от имената от нашата съвкупност също с право могат да се считат за резултат от калкиране или заемане от славянски езици. Това би трябвало обаче да се решава въз основа на историята на отделните думи, да се имат пред вид значението им и сферата на употреба. Например много от термините в граматиката на А. Т. — Балан са или ковачи по образец на друг славянски език (чешки), или направо заемани. Обаче трябва да признаем за някои, че могат да бъдат и от чисто народен произход, а само въввлечени в нова употреба, като например *предмет* от *премятам* и др. Думата *вклад* може да се смята за руси-

м. В нашите народни говори обаче е известен коренът *клад-* дори в свободен вид и Вазов употребява тази дума по всяка вероятност то народна българска, поне такъв извод се налага от контекста изречението, където поетът се възмущава от предпочитането на ските думи пред нашите.⁵⁴

7. 1. 3. Словообразователният процес, продукт на който е разглежданият тип имена, е комплексен — преминаването от глагол с име (широко конципирана конверсия) се съпътствува от приживяване на ударението с една сричка напред (в много случаи това означава прехвърляне върху представката), от депалатализация на крайната съгласна (*обнова* — *обнова*). По-малко продуктивен по-старинен тип са тези с алтернация на крайната съгласна и (или) апофония на гласната на корена: *втока*, *зalog*, *задух* и др. В народните говори има известен брой варианти на този тип без алтернация (*задуш*, *заръч* и др.), или без апофония (*отек* вм. *оток*). Много от имената без апофония са в същност деривати от несвързани глаголи: *избир*, *извир*, *запир*, *завив* и др. И в двата последни случая имаме резултат от стремежа към унифициране на именната основа с глаголната. От друга страна, необходимостта от унифицирани корени-основи се мотивира от разрива на семантичната връзка между различните коренови аломорфи, което е по същество отиране на разглеждания словообразователен процес — неговият продукт става непригоден за означаване на съответно действие и първи в развоя си към опредметяване. Унифицирането пък на корените основи, срещано в народните говори, обратно, е доказателство, е активността на способа там е най-голяма.

7. 1. 4. Разглежданите думи са имена първоначално на действия, но опредметени впоследствие във вид на деятели, резултати, състояния, преживявания, средства, направи, места, вещества и др. Това семантичният развой на едно име — *свлак* 'пътека, по която вличат трупи'. *Свлак* е означавало най-напред 'свличане (на месо)', после 'свличащо се място', защото е много стръмно, срв. *спуск*. За сваляне на трупи е естествено да бъде избрано точно такова място и то ще получи тъкмо затова значението 'пътека, по която се вличат трупи'. За глаголния характер на тези имена говори косвено лесната им заменяемост с такива на *-не*, нататък фактът, че глаголите при съчетаването си с тях придобиват модален характер (*вода преговор*, *давам повод*) и най-после употребата им в етимологични фигури: *дяла делим*, *престан престанало*, *пала го опалили* и пр.

7. 1. 5. Макар и малко на брой, общо взето, някои от тези имена успешно заместват отглаголните съществителни на *-не*, както голяма е изтъквано в граматиките⁵⁵

7. 2. Безсуфиксната деривация може да се признае за характерна, макар като че ли отстъпваща черта на българското словообразуване. По мнението на Р. Русинов, изразено при обсъждане на работата и напълно приемливо, този способ е силно застъпен в лите-

ратурата през XIX в., а в по-ново време — в поетическата реч П. П. Славейков, П. Яворов и Д. Дебелянов. Като имена на действия въпросните деривати са разпространени най-много в народните говори. Запазените и срещащи се в книжовния език в своето мнозинство не са имена на действия. Известното отстъпление в безсуфиксната деривация в българското словообразуване и в зависимост от това специализирането ѝ за поетическата реч може да бъде обяснено като стремеж, предпочитание в езика на наличествания и специализирания референт на значението (наставка и пред отсъстващия или неспециализирания. Още повече, както и тъкнахме, че тук се касае за словообразуване, а не за морфология. Въпреки че българският език е преживял в разволя си преход от синтетизъм към аналитизъм, той е флективен и краят на думата него не е загубил от значителността си. В завършващата на корена морфема дума неутрализацията например само на диференциалния признак звучност на крайната съгласна може да предизвика недоразумение. Стремейки се към краткост и точност, вместо да запазвам престарано този признак, което не е присъщо на учебната база на българина, бих предпочел естествено онова словообразуване, което не изправя пред такъв риск.

На другите славянски езици безсуфиксната деривация е също така присъща, въпреки че в някои от тях много имена са създадени чрез калкиране (срв. чеш. *vliv*, *vytah* и пр. и нем. *Einflu*, *Aufzu* и пр.). Освен общите думи (старинен пласт) славянските езици имат и общи такива по-нови деривати, а не бива да се изпускат пред вид и заемането, както и калкирането като резултат на междуславянски влияния. Така например, ако в български и руски има ме триморфемна 'става въпрос за деривационните морфемни думи *влияние* (т. е. по романския образец на фр. *influence*), то другите славянски езици имат двуморфемна такава: чеш. и слов. *vliv* (по немски образец *Einflu*?, срв. бълг. *вток*) с корен като в нашият *про-лив* и пр., пол. *wpliw* (с кор. от гл. *плувам*), а укр. *вплив* (белор. *уплыу* (по полски образец или направо заети от полски).

7. 3. Считаме, че не само можем, но и че трябва да се обръщаме към имената, възникнали по този начин, както и към самия този начин на създаване на нови думи в стремежа си към обновяване, обогатяване на речника на езика ни. Умелият вътък на тези народни думопроизводи в художествената литература би бил не само почерпа от националния извор. Издирването и съживяването особено на онези от тях, които са с ясен словообразователен (строеж) и имат съответствия и в други славянски езици, особено в руския би било стремеж да се даде посока на интеграция на славянските езици в лексикална система. А от това на днешния етап на обществено-историческия развой нямаме никакво основание да се бояме. Нещо повече: от тази възможност сме длъжни да се възползваме

БИБЛИОГРАФСКИ СПРАВКИ

- Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, с. 45—46.
 Там, с. 55.
- Св. Иванчев, Чешки елементи в българската граматическа терминология, ГСУ—ФСФ, т. LX, 1, 1966, с. 645—666.
 Там, с. 654.
- Пак там, с. 656.
 Пак там, с. 654.
- П. Ст. Калканджиев, Кратка българска граматика, 1 изд., Пловдив, 1936, с. 213.
 Там, с. 221.
- Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, с. 70.
- Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, София, 1962, с. 96—97.
- Ал. Т. Балабан, Нова българска граматика, София, 1940, с. 114.
- Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, с. 106.
 Там, с. 115, 116.
- Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, 4. II, София, 1956, с. 210.
 Там, с. 215—216.
- Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, с. 170.
 Там, с. 187, 188.
- За окказионалните думи вж. Эр. Ханпиря. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании, сб. Развитие словообразования современного русского языка, М., 1966, с. 153—167.
- Тази схема (прилагана в известни добавки и уточнения, внесени впоследствие) води началото си от 1940 г. в В. Н. Троицкий. Вж. Л. Г. Свердлов, Изучение русского словообразования в советскую эпоху, Русский язык в школе, 1967, кн. 4, с. 5.
- В. В. Виноградов, Вопросы современного русского словообразования... сб. Современный русский язык. Морфология, Москва, 1952, с. 42—56.
- М. Г. Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, ч. I (Лексикология. Фонетика, Словообразование), Москва, 1962, с. 325 и сл.
- В. В. Лопатин, Нулевая аффиксация в системе русского словообразования, Вопросы языкознания, 1966, кн. 1, с. 76—87.
- Н. Магханд, The categories and types of present-day English word-formation, Wiesbaden, 1960, p. 293—294.
- О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966, с. 241.
- В. В. Лопатин, цит. съч., с. 76.
- Ж. Ногескы, Gramatiké prvky pri tvoréni slov. Slovenské jazyk, р. XXIII (1958), с. 5, s. 267—272; същият, Slovo tvorná sustava slovenčiny. Podstatné meno, prídavné meno, sloveso. Bratislava, 1959, с. 33 сл.
- М. Докучил, Tvoréni slov v cestine. — I. Teorie odvozovani slov, Praha, 1962, p. 153—155.
- Н. А. Крылов, Бессуффиксные существительные общего рода, соотносительные с глаголами, сб. Статьи и исследования по рускому языку, Москва, 1962, с. 24; същият, Бессуффиксные существительные, соотносительные с глаголами, в современном русском языке (канд. дисс.), Москва, 1963, (И

- двете работи за голямо съжаление се оказаха недостъпни на автора. Цитираната — по В. В. Лопатин, цит. съч.)
- 29 В. В. Виноградов, цит. съч., с. 34.
 - 30 Е. М. Г.-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, цит. съч., с. 32.
 - 31 П. Пашов, Българският глагол, I, София, 1966, с. 103.
 - 32 В. л. Георгиев и Ив. Д. Дуриданов, Езикознание, София, 1965, с. 20.
 - 33 П. Пашов, пос. съч., с. 103.
 - 34 Ж. Ж. Варбот, Морфонологический анализ древнерусских корневых имуществительных, соотносительных с глаголами, сб. Этимология, 1965, Москва, 1967, с. 1.3—137.
 - 35 Име на улица, Н. П. Ковачев, Уличните названия в България, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, т. 6, (под печат).
 - 36 Вж. цитираните граматика и С. Радева, Сложни имена в българския език. Език и литература. кн. 3, с. 275—283; същата, Widowa i znaczenie wygłozonych w języku bułgarskim, Studia z filologii polskiej i słowianskiej, Warszawa, 1956, p. 384—417.
 - 37 Е. М. Г.-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, пос. съч., с. 275; М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, Москва, 1953, с. 152 сл.; Н. Векег, Hauptprobleme der deutschen Wortbildungslehre, Potsdam, 1956, с. 28.
 - 38 Ст. Младенов и Ст. п. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, с. 152.
 - 39 J. Horecký, Slovtvorná sustava slovinciny, p. 44.
 - 40 J. Horecký, Op. cit., p. 50.
 - 41 А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956, с. 65.
 - 42 J. Horecký, Op. cit., p. 51.
 - 43 Е. М. Г.-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, цит. съч., с. 326.
 - 44 В. В. Лопатин, цит. съч., с. 80, 81, 83.
 - 45 St. Szober, Gramatika języka polskiego, Warszawa, 1963, p. 127.
 - 46 Ст. Стоянов, пос. съч., с. 307, 308.
 - 47 Tvoreni slov v cestine. — 2. Odvozování podstatných jmen, Praha, 1967, p. 694, 704, 705.
 - 48 Ст. п. Василев, Строители на родната реч, ч. I, София, 195, с. 28.
 - 49 T. Szymanski, Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, p. 94—95.
 - 50 M. Dokulil, Op. cit., p. 63.
 - 51 Това отбелязва и T. Szymanski, op. cit., p. 93.
 - 52 Ив. Леков, Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1958, с. 21; същият, Из славянската лексикология..., Известия на Иститута за български език, кн. 13, София, 1954, с. 47, 50.
 - 53 С. в. Иванчев, пос. съч., с. 654—655.
 - 54 В. Попова и др., Бълг. писатели за родния език, София, 1963, с. 135—136.
 - 55 Л. Андрейчин, цит. съч., с. 106; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, цит. съч., с. 210.

БЕССУФФИКСНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ С ГЛАГОЛАМИ, В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Людвиг П. Селимский

Резюме

В предлагаемой работе рассматривается один из способов образования имен существительных, который в болгарском языкознании ставался без внимания, — бессуффиксная деривация.

Здесь приведено около 1993 слов, находящихся в словообразовательном соотношении с глаголами: общенародные, окказиональные, диалектные, устарелые слова, специальные термины, топонимы.

Так как, по понятным причинам, во многих случаях трудно определить направление словообразовательного отношения, здесь говорится о соотношении (имени с глаголом).

Формально-грамматически имена распределяются в три группы: бессуффиксные дериваты — второй член композитов, непрефигированные и префигированные дериваты. Семантически это имена действия или имена деятеля, средства, результата, места и пр., возникшие из первоначальных имен действий.

Считаем правильнее морфему -а (-е, -о) в дериватах как направа и пр. определять реляционную (окончание), а не деривационную (наставка, суффикс). Отрицательная частица играет роль словообразовательного префикса.

Как широко конципированной конверсии, бессуффиксной отглагольной деривации сопутствуют (а в некоторых случаях она рассчитывается на) 1) перенос ударения на один слог вперед (что во многих случаях обозначает перенос ударения на приставку), 2) апофония гласного корня (древнейший пласт примеров; есть небольшое количество примеров и без апофонии), 3) альтернация последнего консонанта корня, 4) корреляция мягкость (для глагола) — твердость (для существительного).

Основываясь на том, что описанный словообразовательный способ существует и в других славянских языках и болгарских народных говорах, автор рекомендует его более широкое применение.

LES SUBSTANTIFS SANS SUFFIXE EN CORRELATION AVEC DES VERBES DANS LA LANGUE BULGARE

Ludwig P. Sélinski

Résumé

Dans la présente étude on traite un procédé de formation des substantifs — dérivation sans suffixe — que la linguistique bulgare a, sans raison, passé sous silence. On a étudié environ 1993 substantifs — courants, occasionnels, dialectaux, des mots vieillis, des termes spéciaux, des toponymes — qui, en ce qui concerne leur formation, se trouvent en corrélation avec des verbes. Puisque, pour des raisons évidentes, il est difficile dans un grand nombre de cas de déterminer la direction de la relation de formation des mots, on y parle d'une corrélation (entre le substantif et le verbe).

Du point de vue de leur forme grammaticale les substantifs se divisent en trois groupes: des dérivés sans suffixe — deuxième membre des mots composés, des dérivés préfixés et non-préfixés. On admet qu'il est plus juste de définir la morphème *-a* (*-e*, *-o*) dans des dérivés comme *направа* et d'autres comme morphème de relation (terminaison) et non de dérivation (suffixe). La particule de négation *не* dans ce procédé de formation joue le rôle de préfixe.

Par leur sens ce sont des noms d'action ou bien des noms d'agent, de moyens, de résultats, de lieux, etc., dérivés de noms d'action primitifs.

Comme une conversion largement considéré, la dérivation déverbale sans suffixe est accompagnée de (ou dans certains cas elle compte sur): 1) un déplacement de l'accent syllabe en avant (ce qui dans beaucoup de cas signifie un déplacement sur le préfixe), 2) une apophonie de la voyelle du radical (le couche le plus ancien des exemples; il y a aussi un peu d'exemples sans apophonie), 3) une alternance de la dernière consonne du radical, 4) une corrélation — consonne mouillée (pour le verbe) — consonne dure (pour le substantif).

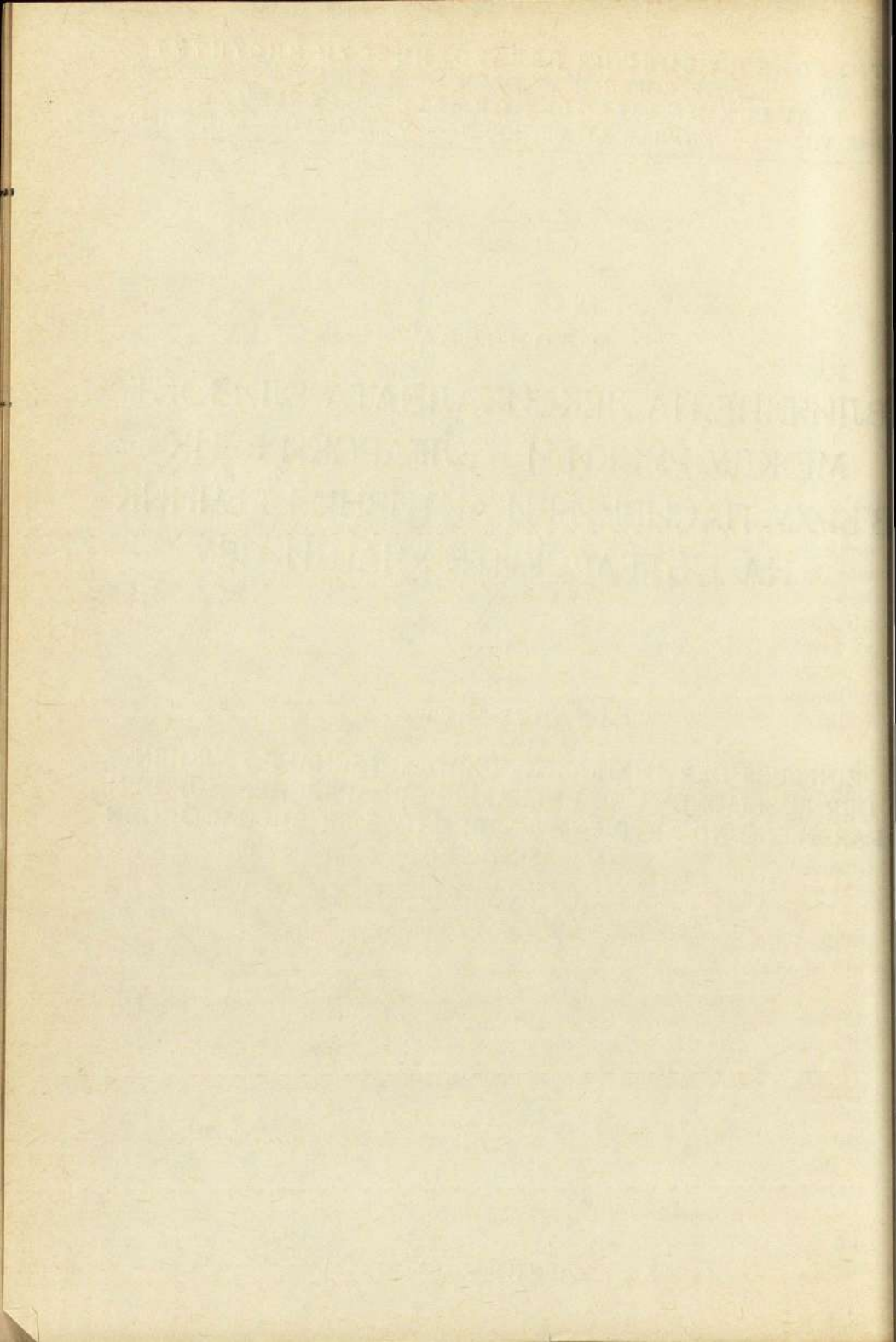
Etant donné la présence de ce procédé de formation dans les autres langues slaves et dans les parlers populaires bulgares, l'auteur recommande de s'en servir plus largement.

М. ТОНЧЕВА

ВЛИЯНИЕ НА ЛЕКСИКАЛНАТА БЛИЗОСТ
МЕЖДУ РУСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ВЪРХУ ПАСИВНИЯ И АКТИВНИЯ РЕЧНИК
НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧАЩИ СЕ

M. TONTSCHÉWA

EINFLUSS DER LEXIKALEN VERWANDTSCHAFT ZWISCHEN
DER RUSSISCHEN UND BULGARISCHEN SPRACHEN AUF DEN
PASSIVEN UND AKTIVEN WORTSCHATZ DER BULGARISCHEN
SCHÜLER

Практическото овладяване на чуждия език представлява сложен психологичен процес. Този процес не се състои в просто нагрупване на знания за граматичната и лексичната система на чуждия език. Той предполага преустройство на съществуващия начин за оформяне на мислите чрез родния език. Това преустройство е сложно, тъй като изразяването на мислите с помощта на чуждия език е твърде специфично във всеки отделен случай. Освен това то среща силната съпротива на родния език. Неутрализирането на влиянието му е същевременно процес на създаване на нови форми за изразяване на мисълта със средствата на чуждия език. Влиянието на родния език е често пъти сложно: не само положително или отрицателно, но и твърде комплицирано в случаите на частично съвпадение или различие. Да се установи характерът на това влияние при усвояването на всяко езиково явление е от съществено значение за обучението по чужд език. При това то е специфично за всяка двойка езици (руски -- български, руски -- чешки, руски -- немски), което предполага съответни изследвания в съпоставителен план.

Въпросът за влиянието на родния език придобива особено важно значение при изучаването на близкородствени езици, каквито са в нашия случай руски и български. Тук двете езикови системи имат много сходни черти, които създават благоприятни условия за изучаването на родствения език. Много от съществуващите в двата езика явления (от общ произход) са се развивали специфично във всеки от тях, което е довело до твърде тънки различия, трудни за усвояване, развили са се или са се запазили явления, несъществуващи в другия родствен език, които затрудняват изучаването му. В такива случаи и положителното, и отрицателното влияние на родния език е много по-силно, отколкото при неродствени езици или при езици с по-далечни родствени връзки.

Като изхождаме от такова разбиране за влиянието на родния език, наложило се в съвременната методика на обучението по чужд език, ще насочим вниманието си към един от аспектите на езика — лексиката, където отношенията между руски и български език са сложни и недостатъчно изучени. Известните изследвания в тази област са насочени към разкриване причините за особено голямата лексикална близост между двата езика¹, нейната степен.²

¹ Л. Андрейчин, Ролята на руски език за развитието на български език, сп. Български език, кн. 3—4, 1952 г.; П. Филкова, Из историята на руско-българските езикови връзки, София, 1963 г.

² Вл. Георгиев, Езиково сближение на славянските народи, Език и литература, кн. 3, 1948 г.

Последните изследвания на руската и българската лексика в съпоставителен план³ разкриват обсега и характера на тази близост.⁴ От гледна точка на обучението по руски език има значение не само констатирането на лексикалната близост, нейното лингвистично описание, но и оценката на влиянието на този факт върху съзнанието на учащите се в процеса на обучението по руски език. Това и ще бъде предмет на разглеждане в настоящата статия.

* * *

При изучаването на чужд език учащият се овладява определено количество думи. Това е неговият реален речников запас. Той включва както пасивно, така и активно усвоената лексика. Пасивното владее на думата предполага усвояване на нейния смисъл или значение. Съчетаемостта на думата, лексична и граматична, в този случай най-често не се усвоява. Контекстът премахва много от трудностите, с които учащият се се среща при опит за оформяне на собствени мисли (многозначност, синонимичност, лексична съчетаемост на думите, особен характер на граматичните връзки и т. н.). По такъв начин, за да се окаже думата в пасивния речник на учащия се, е достатъчно запознаването с нейното значение и известна работа на паметта за усвояване на връзката „руска дума — понятие“ (при пасивното владее на думата тази връзка има едностранен характер).

Активното владее на думата предполага не само умение да се определи нейното значение в контекст и извън него, но и умение да се използва тя в собствената реч, т. е. автоматически да се възпроизвежда, да се съблюдава определена лексико-граматична съчетаемост, да се избира една от думите на синонимичната поредица, една от думите в семантичната група и т. н. Затова преходът на думите от пасивния речник в активния изисква значително количество различни по характер упражнения (тренировъчни и творчески), при което думата установява в езиковото съзнание сложни асоциативни връзки.

Пасивно усвоената лексика дава възможност за възприемане на готов речев продукт (четене на различни текстове, възприемане на устна реч). Активно усвоената лексика позволява на учащите се да изразяват собствените си мисли устно или писмено, т. е. да създават сами речев продукт на чужд език. По такъв начин реалният речников запас осигурява на учащите се както рецептивно,

³ Н. Дылевский, Состав и особенности лексики русского литературного языка в сопоставлении с болгарской лексикой; А. Кошелев, Некоторые вопросы сопоставительного изучения лексики и фразеологии русского и болгарского языков — и двете в сб. Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы, Москва, 1969 г.

⁴ Докладът на А. Кошелев не беше четен на конференцията на МАПРЯЛ, поради което не можем да съдим за обема на изследването, за разработката на поставените в него въпроси.

ака и репродуктивно владеее на езика.

Освен реалния речников запас съществено значение за обучението по чужд език има потенциалният речников запас.⁵ Берман, Бухбиндер, Безденежных считат, че към потенциалния речников запас трябва да бъдат причислени „думи, които още не са били срещани от учащия се, но които той може самостоятелно да разбере при четенето на текстове“ (преводът е мой — М. Т.).⁶ Авторите дават такова определение на основното съдържание на потенциалния речников запас в чуждия език: „Основното съдържание на потенциалния речников запас в изучавания чужд език образуват:

1) сложните и производни думи, съставени от познати компоненти, достъпни за разбиране или непосредствено, или въз основа на анализа на думата;

2) многозначните думи, семантичната структура на които в изучавания и родния език съвпада напълно или само в някои лексични значения;

3) интернационалните думи, запазили в двата езика сходен графико-акустичен образ и обща семантика;

4) освен това към потенциалния речников запас може да се отнесат неизучавани думи от чуждия език, които учащите се могат да разберат в определен контекст въз основа на обосновано езиково досещане“ (преводът е мой — М. Т.).⁷

Съставът и обемът на потенциалния речников запас при близкородствени езици обаче ще бъдат по-други. Своите наблюдения и изводи за неговото съдържание споменатите автори правят въз основа на опита, който имат при изучаване на езици с по-далечни родствени връзки (руски—английски, руски—немски.⁸) Това съдържание ще бъде по-широко, тъй като потенциалният речников запас ще включва значителна част от лексиката, която приемаме да наричаме *сближаваша*.⁹ Ще се постарам да докажем това при разглеждане на лексичната близост между руски и български език.

Лексикалната близост между руски и български език се създава от думи от общославянски произход — (*брат — брат, море — море, спать — спя*; от думи, заимствувани от руски език (*расписка — разписка, доклад — доклад, необходимый — необходим*); от думи, отнасящи се към международната културна терминология, преминали в български език чрез руски, запазили руските производни особености (*революция, студент, минута*). В руски и бъл-

⁵ Вж. статията на Берман, Бухбиндер, Безденежных, *Формирование потенциального словарного запаса при обучении русскому языку как иностранному, Русский язык за рубежом*, кн. 4, 1968.

^{6, 7} Вж. посочената статия на Берман, Бухбиндер, Безденежных, стр. 57.

⁸ Вж. посочената статия на Берман, Бухбиндер, Безденежных и други произведения на същите автори — библиографска справка към същата статия, стр. 60.

⁹ Термините „сближаваша“ и „диференцираща“ лексика са на Н. Дилевски — вж. посочената по-горе статия.

гарски език въз основа на езиковото родство и взаимното влияние (по-силно от руски към български) има значително количество сходни словообразователни модели (основа на съществително + наставка *-нича*: *нервничать лентяйничать* — *нервнича, любезнича*; основа на прилагателно име + наставка *-остъ* / *-ост*: *радост, преданность* — *слабост, гордост* и т. н. и еднакви словообразователни афикси (*от-, до-, -ие, -ственн/ствен, -Тель/-тел* и др.)¹⁰ Тази огромна група от думи създава условия за много голям потенциален речников запас на българските учаци се при усвояване на руски език. К. Чукалов твърди, че при преглеждане на словно богатство от 80 000 руски думи (тълковен речник под редакцията на Ушаков) почти 20% от лексиката се оказала обща за двата езика — руски и български.¹¹

И така потенциалният речников запас при близкородствен език включва сближаващата лексика и онази част от диференциращата лексика, която може да бъде възприета въз основа на реалния речников запас.

Думите, отнасящи се към сближаващата лексика, могат да бъдат разделени на две групи: а) думи, сходни по звуков състав и семантика (*вода* — *вода, способный* — *способен, полярный* — *полярен, культура* — *култура, случай* — *случай, министр* — *министър, озарить* — *да озаря, тревога* — *тревога, равновесие* — *равновесие, серьезно* — *сериозно, чувство* — *чувство*). Наричаме ги сходни, а не еднакви, тъй като даже при пълно съвпадение по звуков състав значенията могат да не съвпадат напълно (отношенията тук често са много сложни и недостатъчно изучени) или даже съвсем да се различават (имаме пред вид „опасните думи“);

б) думи, съдържащи еднакви словообразователни елементи — това са обикновено думи с обща коренна морфема и думи, съдържащи еднакви за двата езика словообразователни елементи, но съчетани по присъщ за единия от тях начин. Еднаквите словообразователни елементи, които са в състояние да създават думи, отнасящи се към сближаващата лексика, са най-често коренните морфемни — носители на основното значение на думата (*выгонять, чистильщик, игрок, запустить, выпасться, доплата*). Еднаквите афикси, придаващи допълнително значение към основното, не могат сами да повлияят силно на езиковото съзнание при възприемане на думата. Думи като *отважность, стыдливый, просверлить* (ср. *смелост, срамежлив, да пробия*) не могат да бъдат причислени към сближаващата лексика, тъй като коренната морфема е непонятна за българското езиково съзнание. Еднаквите афикси могат да облекчат възприемането на думата в контекст.

Думите, съставени от съществуващи в двата езика словообразователни елементи, но съчетани по специфичен за единия от тях

¹⁰ Вж. посочената статия на Л. Андрейчин.

¹¹ С. Чукалов, Руско-българска омонимия, сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1957 г.

начин, в повечето случаи влизат в потенциалния речников запас въз основа на прозрачността на семантичната си структура (*искусница, вдовец, бестрепетный, винодел, единобрачие, книголюб, геройствовать, водонос*).

Кое ни дава основание да отнесем сближаващата лексика към потенциалния речников запас? На първо място, самото определение, дадено от Берман, Бухбиндер, Безденежных в посочената статия. Ако в потенциалния речников запас влизат думи, които не са изучени от учащите се, но които те могат да познаят при четене на текстове (според нас и при възприемане на устна реч), то тогава на първо място ще бъдат думите, сходни по звуков състав и значение в изучавания и родния език. Колкото сходна и даже еднаква да е руската дума с българската, тя остава само като възможност да бъде позната при среща на учащия се с нея. Срещната и непозната, тя леко преминава в пасивния речник на учащия се (необходимостта от среща и познаване на думата в контекст се отнася и до останалата част от думите, числящи се към потенциалния речников състав — диференциращата лексика).

На второ място, основание да причислим сближаващата лексика към потенциалния речников запас ни дава другият въведен от Берман, Бухбиндер, Безденежных термин „извеждане“ („выводимость“) на значението на думата, под което те разбират „закономерна (основана на определени правила) семантизация на лексичното явление, опираща се на смисловия анализ на съставлящите го елементи. Такива елементи могат да бъдат словообразователните основи, афикси и словообразователните модели“ (преводът е мой — М. Т.).¹² По такъв начин може да се установи значението не само на онази част от потенциалния речников запас, която се създава въз основа на диференциращата лексика, но и на значителна част от думите, отнасящи се към сближаващата лексика (думите с еднакви коренни морфемии и думите със специфично съчетание на познати словообразователни елементи от типа на *подсыпать, выделение, костоправ, интересничать забавник, бомбоубежище* и др.).

В други случаи определянето на значението на руската дума става чрез установяване на нейното звуково сходство с българската като цяло, без да се анализира съставът ѝ. При установено звуково сходство (или еднаквост) учащият се влага в руската дума значението, присъщо на съответния звуков комплекс в родния език (това се отнася до сходните думи от сближаващата лексика, като *песок, ограничить, морковь, искренний, кресло, оскорбить, пейзаж, пример, насладиться* и др.). Че „извеждането“ на значението на сходната руска лексика става именно така, ни убеждава осмислянето на „опасните думи“ (терминът се използва в методическата литература за означаване на омоними, омофони, омо-

¹² Вж. посочената статия на Берман, Бухбиндер, Безденежных, стр. 58.

графи), при първата среща с които учащите се влагат в познатия звуков комплекс значението, съответстващо на думата в родния език.

Двете основни съставни части на потенциалния речников запас при близкородствени езици — сближаващата лексика и част от диференциращата лексика, имат някои специфични особености, които са от значение за правилната организация и провеждане на обучението по чужд език (в нашия случай руски).

Сближаващата лексика влиза в състава на потенциалния речников запас въз основа на звуково и семантично сходство с думите в родния език и въз основа на еднаквите словообразователни елементи и модели в двата езика. Условието за нейното съществуване като потенциален речников запас са създадени от родния език на учащите се и не предполагат каквато и да било подготвителна работа. Така учащият се разполага със значителен потенциален речников запас още в началото на обучението.

Сближаващата лексика създава един почти постоянен състав на потенциалния речников запас, който не зависи от обема и тематичната ориентираност на реалния речников запас на учащите се по чужд език (в известна степен той е в зависимост от активния и пасивния речников запас на учащия се по роден език). Това позволява тази основна част на потенциалния речников запас на българските учащи се по руски език да бъде изследвана и точно определена чрез съпоставителен анализ на двете лексични системи.

Останалата част от потенциалния речников запас (създавана от диференциращата лексика) няма постоянен обем и състав. Тя зависи от състава на реалния речников запас по чужд език, тъй като се надстроява над него (Берман, Бухбиндер, Безденежных). Следователно обемът и тематичната ориентираност на потенциалния речников запас в този случай (при диференциращата лексика) се основават на пасивния и активния речник на различните групи учащи се. Други думи, тази част от потенциалния речников запас зависи от характера и обема на лексичния минимум по чужд език. Този минимум се определя от целите и степените на обучението, от продължителността на курса и е различен за различните курсове (за общообразователните училища и техникумите, за специалисти и неспециалисти във вуз и т. н.). Следователно в различните случаи възможностите за надстрояване на тази част от потенциалния речников запас ще обхваща различна по обем и състав лексика, т. е. за всеки един от тях потенциалният речников запас (неговата част, създадена от диференциращата лексика) трябва да бъде специално изследван.

От казаното следва, че тази част от потенциалния речников запас се създава и разраства в процеса на обучението по чужд (руски) език. Тя предполага не само усвояване на определено количество диференцираща лексика, но и упражнения за изработване на уменията да се „извежда“ значението на думите чрез анализ на

словообразуващите елементи, на семантичната структура на думата или въз основа на досещане по контекст (вж. статията на Берман, Бухбиндер, Безденежных.)

Потенциалният речников запас и реалният речников запас са в постоянна връзка: част от думите, влизащи в състава на потенциалния речников запас, биват отначало пасивно, а след това и активно усвоявани от учащите се. Непосредственото преминаване на думи от потенциалния речников запас в активния речник се наблюдава най-вече при служебните думи — съюзи и предлози, съвпадащи по звуков състав и семантика (често не напълно) в двата езика (*в, на, по, от, до, с* — с творителен падеж, *над, под* и др.; *и, но, а*). Те преминават в активния речник на учащите се с онези значения, които съответствуват на семантиката им в български език. Активното усвояване на останалите им значения става след теоретично запознаване с тях и значително количество упражнения. При знаменателните части на речта преминаване на думи от потенциалния речников запас (сближаващата лексика) в активния речник се наблюдава по-рядко (най-вече при наречията, например *там, много, трудно, правилно* и др.). Тези случаи обаче се нуждаят от специално изследване, което трябва да установи какъв обем от сближаващата лексика и при какви условия преминава направо в активния речник на учащите се.

Думите от потенциалния речников запас преминават по-бързо и по-леко в пасивния речник на учащите се, отколкото думите, не-включени в него. Причините за това в най-общи линии са: звуковото и семантичното сходство на руската и българската дума ускорява пасивното ѝ усвояване, тъй като се затвърдява близка за родния език връзка между звуков комплекс и понятие; при останалата част от потенциалния речников запас (диференциращата лексика и част от сближаващата — тази, която включва еднакви словообразователни елементи) положителното влияние се дължи на установените вече асоциативни връзки на словообразователните елементи, еднакви в двата езика или познати въз основа на изучената лексика.

Въвеждането на понятието потенциален речников запас способствува за по-точното определяне на обема на лексиката, която трябва да бъде обхваната в учебния процес, за по-финото ѝ класифициране от гледна точка на процеса на обучението, помага да бъдат уточнени перспективите на обучението.

Съществуването на огромен потенциален речников запас облекчава в голяма степен началния етап на обучението по езика. Той позволява да се поднесат усвояваните речеви образци (модел) с богато речниково напълване въз основа на сближаващата лексика (което не може да се осъществи при изучаването на езици с подалечни езикови връзки). Този факт има важно значение за процеса на обучението, тъй като спомага да се изработи механизмът

на категорийното поведение на думите в чуждия език.¹³

При следващите етапи на обучението по руски език значителният обем на потенциалния речников запас спомага за по-бързото разширяване на реалния речников запас на учащите се.

По-лесното усвояване на сближаващата лексика пести време и сили на учащите се, които могат да бъдат използвани за по-активно въвеждане на нови думи, възприемани като непознати. Това дава възможност да се усвои значително количество диференцираща лексика.

Съответстващ на тези особености подбор и организация на лексичния материал биха спомогнали за активното усвояване на значителен лексичен минимум.

Съществуването на огромен потенциален речников запас, създаден от сближаващата лексика, разкрива и една неизползувана досега възможност за интензификация на обучението по руски език — широкото прилагане на зрително-слухови средства. Сближаващата лексика, леко разбираема от учащите се, осигурява прекрасни условия за създаване на филмов (диафилмов) разказ. Зрително-слуховото въвеждане спомага за по-яркото възприемане на тази лексика, за по-бързото ѝ активизиране. Ситуацията, зрителното и слуховото възприятие способствуват за лесното уточняване на понятието (ако то се различава от понятието, изразявано със съответната дума в родния език), за бързото активизиране на връзката „понятие — дума“.

Установяването на обема и специфичните особености на потенциалния речников запас е от съществено значение за широкото използване на обилното четене в процеса на обучението по руски език (за това говорят и Берман, Бухбиндер, Безденежных в своята статия).

* * *

Влиянието на сближаващата лексика не се изчерпва със създаването на условия за огромен потенциален речников запас. То се проявява при усвояване на реалния речников запас, и то твърде сложно при различните степени на усвояване на думата (обикновено положително при пасивното и отрицателно при активното) и различните групи думи. При разглеждането на това влияние (макар и в най-общи черти) ще се придържахме към посоченото вече делене на сближаващата лексика на 1) сходна и 2) с еднакви словообразователни елементи, тъй като то отговаря на някои различия при усвояването на тези думи.

Сходната лексика включва няколко групи думи: а) еднакви по звуков състав и семантика (*автобус, автомат, рассказывать, вишня, адрес, твой, граница, день, планета, пассивный, вкусный, пре-*

¹³ Вж. Г. Рогова, Некоторые вопросы обучения иноязычному словоупотреблению в свете психофизиологии речи, ИЯШ, кн. 5, 1969 г.

тний); б) еднакви по звуков състав, но с известни различия в значенията (*бегать* — *бежать*, *библиотека*, *партия*, *страна*, *смех*, *сечь*, *узнать*); в) „опасни думи“ (*майка*, *журнал*, *гостница*, *печатать*, *разбирать*, *спареный*, *бор*, *цапать*, *варенье*). Еднаквата лексика включва значително количество думи. Много от тях са широко употребими в руски и български език. Някои от тях са непродуктивни, но твърде продуктивни в съвременния руски и български език (*старый* — *стареть* — *состариться* — *старость* — *престарелый*; *стар* — *старея* — *состарявам се* — *старость* — *остарявам* — *престарява*). Често словообразователните афикси съвпадат и това увеличава количеството на еднаките думи в двата езика. За много от думите от тази група е характерна свободната съчетаемост, което дава значение за бързото и лекото им активизиране.

Установяването на значението и пасивното усвояване на еднаквата лексика се основава на звуковото и семантичното сходство на тези думи с думите от родния език. В това се проявява особено силно положителното влияние на лексикалната близост. Но пасивното владение на тази лексика не отговаря на практическите нужди на обучението по чужд език. То не осигурява възможности за правилна употреба на думите в собствената реч, което се проявява в често срещаните в речта на учащите се грешки. За да се осигури активното усвояване даже на еднаквата лексика е свързано преодоляването на определени трудности (неумение да се използва тя в собствената реч или употреба на български думи вместо руски).

Думата, която се възприема като позната, не може да бъде различител нов, ярък, непривичен, поради което тя най-често не попада непосредствено в активния речник (случаите на непосредствено преминаване са редки), ако и да е широко употребима в български език. За активното ѝ усвояване не винаги е достатъчно неколкократното ѝ срещане в готов текст. В този момент тя служи за предаване на определено съдържание, към което е насочено съзнанието на учащите се. Затова даже след пасивното усвояване учащите като *перец*, *блузка*, *покупать* и т. н. учащите се се затрудняват, когато трябва да ги възпроизведат в превод от български на руски или да ги употребят в собствената си реч. Ето защо и еднаквите думи се нуждаят от известни тренировъчни упражнения (най-често активно възпроизвеждане), за да бъдат активно усвоени. В противен случай те твърде дълго остават в пасивния речник на учащите се (те могат да бъдат активизирани чрез чести срещания в текста, но за това е нужно по-дълго време). Особено полезни за активното усвояване на тези думи ни се струват два типа упражнения: за възпроизвеждане на думата в обкръжение на думи от сближаващата лексика (*Я купил новую блузку*) и на думи от диференциращата лексика (*Нельзя брать эту блузку*).

Впечатлението, че думата е позната (еднаква с българската), не съдейства за усвояването на лексико-граматичните ѝ връзки,

което води до много разпространените грешки на възпроизвеждане на лексико-граматичните връзки, характерни за българската дума (*научил урок* вм. *выучил урок*; *много любить* вм. *очень любить* владеть език вм. *владеть языком*; *благодарить товарищу* вм. *благодарить товарища*). За активното владене на думата в такъв смисъл чай не може да се говори. Макар и да умеят понякога да възпроизвеждат значително количество руски думи, българските ученици се не ги употребяват правилно в речта си. Причината за това е близката лексикална близост, която създава условия за пренасяне на лексичните и граматичните връзки на българската дума и крие недостатъчната работа за усвояване на лексико-граматичните връзки на руската дума. За усвояването на тези връзки могат да бъдат използвани упражненията по подстановъчни таблици с постоянен компонент — думата, чиято съчетаемост ще се усвоява, променлив — думите, разкриващи съчетаемостта ѝ. В следващия момент би било уместно съпоставянето на лексико-граматичната съчетаемост на руската и българската дума. От казаното следва, че бързото активизиране на еднаквата лексика не може да се осъществи само въз основа на нейното звуково и семантично сходство. За това са необходими разнообразни тренировъчни и творчески упражнения. При това тяхното количество ще бъде различно при усвояване на различните страни на думата. Така например упражненията за възпроизвеждане на думата ще бъдат по-малко, отколкото при усвояване на дума, възприемана като непозната, тъй като с тях се активизира съществуваща в родния език връзка. Упражненията за усвояване на лексико-граматичната съчетаемост там, където тя е различна от тази в българския език, ще бъдат повече, понеже в този случай се среща активната съпротива на родния език, усилена от привичния за него звуков комплекс.¹⁴

Значителна група от думи, еднакви по звуков състав, съвпада в едно-две значения и се различават в останалите. При това не бива да се даваме такива случаи: в руски език думата има по-ясно значение от българската; в руски език думата има по-широко значение от българската. Тези думи създават различни условия даже за пасивно усвояване. Руските думи, които имат по-ясно значение от българските, не представляват трудност при определяне на тяхното значение, тъй като българските думи като правило включват техните значения (обикновено значенията на българската дума в този случай се разпределят между две руски думи: *рядък* — *редкий* / *жидкий*, *край* — *край* / *конец*, *библиотека* — *библиотека* / *книжный шкаф*). На тази основа те се усвояват пасивно. При активизиране на думата трябва да се обърне внимание на обема от значения в руски и български език, тъй като значенията на българската дума са непрекъснат източник за неправилно разширяване на значенията на руската дума (*редкий суп*, *редкая борода*).

¹⁴ Оттук нататък, говорейки за активизиране на сближаващата лексика, ще посочваме само това, което е специфично за нея.

шотека в углу вм. жидкий суп, жидкая борода; книжный шкаф (ду). Упражненията в този случай са насочени към запознаване с руски съответствия на българската дума (*дълъг — дълъг / длинный, край — край / конец*) и тяхното активизиране, при което се диференцира значението на сходните думи (на руската *дълъг* и българската *дълъг*).

Руските думи с по-широко значение от българските представят известна трудност даже при пасивното им усвояване, поне българското съзнание ги възприема правилно само в значение (значенията) на българската дума: *квартал — квартал / триетие, номер — номер / стая в хотел*). С него (с тях) само те влияват в потенциалния речников запас. То (те) именно преминават от пасивния речник на учащите се (ср. *Какой у тебя, номер ета*). Останалите значения (напр. *свободный номер в гостильнице*) могат да бъдат правилно възприети без тълкуване на думата. Активния речник те попадат след работа по активизиране на съдържанието и особено на различаващите се значения.

Към тази група думи — еднакви по звуков състав, но съвпадащи само в някои значения, се отнася по-голямата част от сходната лексика. Отношенията между руската и българската дума са много сложни и се нуждаят от съответно изследване.

Към еднаквите и съвсем близки по звуков състав думи в руски и български език се отнася и голямата група от „опасни думи“, влизащи се в такова количество само при близкородствени езици. Според диференциалния речник на К. Панчев това са повече от 100 думи и форми.

Многочислената група от „опасни думи“ създава значителни затруднения даже при пасивното усвояване на тази част от руската лексика. Еднаквата или съвсем близка по звуков състав дума обикновено се различава по значение от българската. Звуковият състав на думата в този случай подвежда българските учащи се и те влизат в нея значението, което съответствува на този звуков комплекс в родния език (*Бабочка сказала* вм. *Бабушка сказала; Мы гуляли в горе* вм. *Мы гуляли в лесу*). Работата по усвояване на „опасните думи“ се свежда към усвояване на ново за езиковото съзнание отношение между звуковия комплекс и понятие, различно от това в родния език. Полезни в този случай са упражненията за ротивопоставяне на руската и българската дума.

Думите с еднакви словообразователни елементи разделихме на две: думи с еднакви коренни морфемни и думи, съставени от съществувателни и в български език, но специфично съчетани словообразователни елементи.

В руски и български език съществува значителна група от производни думи, образувани от общ корен, но оформени в два езика с помощта на различни афикси (*выполнить — да изпълня, сначала — отначало, передавать — предавам, выделить — да отдели в близки — наблизо* и т. н.). Сближаваща тук е коренната мор-

фема. Сред тази част от руската лексика можем да различим съпоставителен план) такива типове думи:

Различните афикси в руската и българската дума изменят някои случаи само нейния звуков образ, без да засягат значението ѝ (*животный* — *животински*, *братнин* — *братов*, *заново* — *отново*). Употребата им в речта е свързана със смесване на руските и българските афикси (*животинские инстинкты*, *вековны гнет* вм. *животные инстинкты*, *вековой гнет*). Уместни тук са упражненията от тип *Образуйте прилагательные от существительных бедняк, босьяк, бедняцкий, босьяцкий*, ср. *бедняшки, босьяшки; поле, век — полев, вековой*, ср. *полски, вековен*. . .).

По-често обаче се наблюдава несъвпадение на афиксите, което води до различия не само в звуковия комплекс, но и в значението на думите (*уходить, переходить; прописать, выписать* списать и др.). Общата коренна морфема, която е носител на основното значение, създава благоприятни условия за възприемане на приблизителното значение на думата и уточняването му в контекста (то може да не се уточнява, ако са известни значенията на руските афикси). Активното усвояване на тези думи изисква както упражнения за възпроизвеждане, така и упражнения за усвояване на лексико-граматичната им съчетаемост. Към тях могат да се причислят и упражнения за усвояване значенията на най-употребяваните афикси.

Значителна група руски думи, образувани от един и същи корен с помощта на различни афикси, са близки по значение, но различавателни помежду си (*выполнение — исполнение, водный — водяной*). В български език те имат само едно съответствие — дума, съвпадаща по звуков състав с една от руските думи, но включваща значението и на двете (*выполнение — исполнение, успех — успеваемость, выделить — отделить*, на които в български език съответствуват *изпълнение, успех, да отдели*). Значението на тези думи е понятно за българските учащи се в готов текст, в пасивни речник те преминават лесно, но активното им усвояване е свързано с разпределяне на значението на българската дума между двете руски, което затруднява учащите се. Такова разпределение, трудно и в случаите, когато звуковите комплекси не съвпадат, се усложнява от звуковото сходство, което в единия случай е пълно, а в другия се наблюдава незначително различие. Затова са много често грешките, при които се разширява значението на една от руските думи за сметка на другата (*выполняет роль Сатина, вы исполнили домашнее задание, земляная реформа, зверские законы* вм. *исполняет роль Сатина, вы выполнили домашнее задание, земельная реформа, звериные законы*). Полезно в този случай е усвояването на съчетаемостта на думите, упражненията за избор на нужната дума (*водный/водяной транспорт, выполнение/исполнение плана*).

Думите, съставени от познати, съществуващи в български език,

ко съчетани специфично словообразователни елементи, са лесно разбираеми и пасивно се усвояват бързо (*безрыбье, бессемейный, влажнеть, изнервничаться, косматиться*). Еднаквите словообразователни елементи, пълното разбиране на значението и възможността да се изрази с една дума понятие, означавано в български език описателно, са причините, поради които тези леко преминават в български език (*полевод — полевъд, птицеферма — птицеферма*).

Към сближаващата лексика трябва да отнесем и думите с пълногласия. В едни случаи пълногласието се наблюдава в корена, а в други — в префиксите (*голос, сторона, переполнить, переменить*). Пълногласието в коренната морфема изменя звуковия образ на думата така, че тя не винаги се възприема като позната. Осмислянето на този тип думи въз основа на лексикалната близост може да стане само ако учащите се имат определени познания за пълногласните съчетания и техните съответствия в български език. Пасивното усвояване на думите с пълногласни съчетания в префиксите, когато съдържат еднакви коренни морфемни, става леко. Активното усвояване на двата типа думи не е трудно освен в случаите, когато в руски език съществува и дума без пълногласно съчетание (*голова — глава, короткий — краткий, пересечь — пресечь*). Упражненията за активизиране в този случай са като при думите от типа *выполнить/исполнить*.

* * *

Казаното дотук можем да обобщим така:

Сближаващата лексика създава условия за огромен потенциалния речников запас. Тези думи бързо и леко преминават в пасивния речник. По такъв начин пасивният речник на българските учащи се по руски език е много по-голям, отколкото при изучаване на чужд език с по-далечно езиково родство. В това особено силно се проявява положителното влияние на лексикалната близост между руски и български език.

Но този факт има и отрицателно въздействие върху езиковото съзнание на българските учащи се, когато се отнася до активното усвояване на сближаващата лексика. То се изразява в неправилното схващане, че руската лексика не се отличава много от българската, че усвояването на руски език се състои в изучаването на незначително количество непознати думи (пречка за пълно разбиране) и най-вече на трудната за българите руска граматична система. Оттук и неправилната насока на речниковата работа по езика, целяща усвояването само на граматичните връзки на еднаквата и близката лексика.

При активното усвояване на сближаващата лексика влиянието на родния език е в известна степен положително при сходни по звуков състав и значение думи, за които е характерна често и съвпадна съчетаемост. Тогава, когато руската и българската дума

не съвпадат напълно по значение, когато са оформени с различни словообразователни афикси, когато лексико-граматичните връзки на руската и българската дума се различават, когато положението на руската дума в лексичната група се отличава от това на българската и т. н., лексикалната близост влияе отрицателно, тъй като създава благоприятни условия за пренасяне на лексико-граматичните връзки, характерни за българската дума. И това отрицателно влияние се усилва от сходния звуков комплекс.

Така в най-общи линии се проявява положителното и отрицателното влияние на лексикалната близост между руски и български език. От това можем да направим следните изводи за изучаването на сближаващата лексика и неговото значение за методиката на обучението по руски език.

По-нататъшното изследване на сближаващата лексика трябва да бъде насочено към определяне на нейния обем, специфичните ѝ особености в двата езика, взаимоотношенията ѝ с другите думи и положението, което заема тя във всяка една от двете лексични системи. Такова изучаване на сближаващата лексика би било извънредно полезно както в теоретичен план, така и за практиката на обучението във всички степени (от курсовете по руски език до подготовката на специалисти по езика). То би било солидна научна основа за създаване на различни лексични минимума, съответстващи на целите на обучението; на съобразени със спецификата на изучаваната лексика упражнения; за определяне на потенциалния речников запас, който е от съществено значение за създаване на текстове за четене на различните групи учащи се (от които толкова се нуждае обучението по руски език); за изготвяне на учебни филми и диафилми.

Експерименталната работа, свързана с изучаването на сближаващата лексика, би дала възможност да се установи броят на повторенията на думите в текста, необходими за преминаването им от потенциалния речников запас в реалния речник на учащите се, количеството и характера на упражненията, необходими за активното усвояване на различните групи от сближаващата лексика. Подробното изследване на тази лексика ще има и теоретично значение за установяване характера на взаимното влияние на двата езика.

Такова изучаване според нас трябва да върви по две линии: по линията на задълбоченото изследване на лексичните явления в двата езика в теоретичен план (съпоставително изследване); по линията на изучаване на конкретните прояви на влиянието на родния език — езиковите грешки на учащите се (наблюдения и експериментална работа).

ВЛИЯНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ БЛИЗОСТИ РУССКОГО
И БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКОВ НА ПАССИВНЫЙ И АКТИВНЫЙ
СЛОВАРЬ БОЛГАРСКИХ УЧАЩИХСЯ

Марията Тончева

Резюме

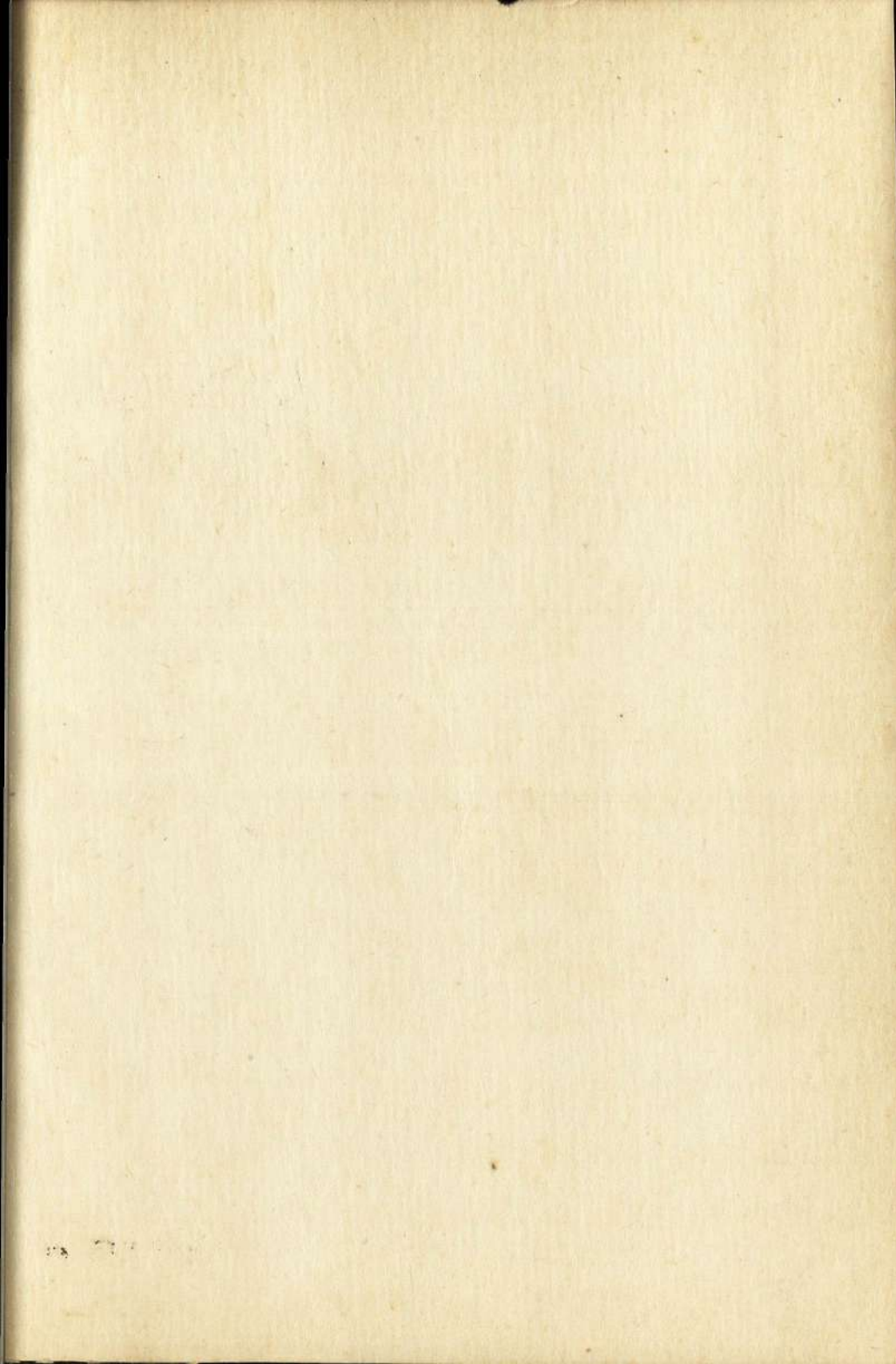
В статье поставлен вопрос о влиянии лексической близости на языковое сознание болгарских учащихся при обучении русскому языку. Рассматривается вопрос о сближающей лексике как об основной части потенциального словарного запаса при изучении близкородственного языка; вопрос о положительном и отрицательном влиянии родного языка при пассивном и активном усвоении сближающей лексики и его значения для обучения русскому языку.

EINFLUSS DER LEXIKALEN VERWANDTSCHAFT ZWISCHEN
DER RUSSISCHEN UND BULGARISCHEN SPRACHE AUF DEN
PASSIVEN UND AKTIVEN FORTSCHATZ DER BULGARISCHEN
SCHÜLER

M. Tontschewa

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die Frage über den Einfluß der lexikalischen Nähe und Verwandtschaft auf das sprachliche Bewußtsein der bulgarischen Schüler bei dem Erlernen der russischen Sprache. Die verwandte Lexik wird als Grund des potentiellen Wortschatzes bei dem Erlernen einer naheverwandten Sprache erörtert; es wird auch der positive und negative Einfluß der Muttersprache bei der passiven Aneignung der verwandten Lexik und seine Bedeutung für den Unterricht in der russischen Sprache geklärt.

**ГОДИШНИК
1969 — 1970**

Цена 2,17 лв.

